

IRIS ŽEŽELJ

Prošlost koje nije bilo:

*Kako ulepšavamo
lična i kolektivna
sećanja*

IRIS ŽEŽELJ

Prošlost koje nije bilo:

*Kako ulepšavamo
lična i kolektivna
sećanja*

Institut za psihologiju, Beograd, 2022

Impresum

Izdavač:

Institut za psihologiju Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

Za izdavača:

dr Zora Krnjaić

Recenzenti:

dr Zoran Pavlović, redovni profesor,

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

dr Vladimir Turjačanin, redovni profesor,

Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

dr Marija Branković, vanredna profesorka

Fakultet za medije i komunikaciju Univerziteta Singidunum

Lektor:

dr Vesna Đorđević, Institut za srpski jezik SANU

Dizajn:

Andrija Mudnić

Na korici:

ilustracija Ksenije Pantelić

Štampa:

Birograf COMP, Beograd, Atanasija Pulje 22

Tiraž: 100

ISBN: 978-86-6427-201-8

Beograd, 2022.

Preporučeno citiranje: Žeželj, I. (2022). Prošlost koje nije bilo. Kako ulepšavamo lična i kolektivna sećanja. Beograd: Institut za psihologiju.

SADRŽAJ

Uvod	7
1. poglavlje PAMĆENJE, SEĆANJE I DRUGE VAŽNE STVARI	9
Podela, anatomija i mehanizmi individualnog i kolektivnog sećanja	11
2. poglavlje SAVRŠENO PAMĆENJE? Tačnost i greške u autobiografskom i kolektivnom sećanju	27
Postoji li savršeno pamćenje?	29
Da li treba da postoji savršeno pamćenje? Zaboravljanje kao slabost ili sposobnost	54
3. poglavlje FUNKCIJE AUTOBIOGRAFSKOG I KOLEKTIVNOG SEĆANJA	67
Direktivna funkcija sećanja	70
Socijalna funkcija sećanja	71
Funkcija očuvanja identiteta	72
Razvoj autobiografske svesnosti i individualnog identiteta	75
Funkcionalnost grešaka u pamćenju	78
4. poglavlje EMOCIONALNI ODNOS PREMA LIČNOJ I KOLEKTIVNOJ PROŠLOSTI: NOSTALGIJA	113
Poreklo i istorija upotrebe termina <i>nostalgija</i>	116
Autobiografska i kolektivna nostalgija	117
Generacijska nostalgija	120
5. poglavlje PRIMENA NALAZA O NEPOUZDANOSTI PAMĆENJA I FUNKCIONALNOSTI GREŠAKA U PAMĆENJU	125
Primena saznanja o nepouzdanosti pamćenja	127
Primena saznanja o funkcionalnosti grešaka u pamćenju	133
O autorki	141

UVOD

„Ovo nisam ja, nisam valjda ovo ja, izgleda da sam to ipak ja“ – verovatno smo svi barem jednom pomislili gledajući stare fotografije koje nas suočavaju sa neobičnim modnim odlukama, telesnim pozama i izrazima lica za koje smo verovali da su baš kako treba. U ovoj situaciji nije neobično što nam se ukus promenio, neobično je to što smo zaboravili da je ikada bio drugačiji. Neobično je to što nam sećanje signalizira da sasvim tačno znamo ko smo bili i čini osnovu onoga što jesmo i što ćemo biti, a da ipak nije tako savršen zapis naše prošlosti. U ovoj knjizi ćemo se baviti greškama u sećanju, ali i zastupati stav da su nam greške, kao i zaboravljanje, zapravo neophodne i korisne.

Pravićemo, gde god je to smisljeno, paralele između ličnog, autobiografskog, i kolektivnog sećanja – deljenih reprezentacija prošlosti grupa kojima pripadamo. Kao što nas fotografije ili dnevnici neumoljivo podsećaju na ono što je zaista bilo, tako nas istorijski izvori suočavaju sa izmenama koje smo u kolektivnom sećanju napravili. U ovim paralelama fokusiraćemo se na sličnosti u mehanizmima izmene sećanja, kao i na sličnosti u funkcijama tih izmena. Ovo nikako ne znači da među ova dva tipa sećanja ne postoje značajne razlike – u akademskoj literaturi sporenja počinju već oko toga da li se kolektivno sećanje i može nazvati sećanjem, da li se grupa može smatrati akterom u sećanjima i da li ta deljena sećanja treba proučavati na individualnom nivou ili kroz artefakte nastale u društvu. Na jednom nivou, međutim, korisno je uočiti i kako isti motivi mogu delovati u pravcu izmene upamćenog sadržaja i u autobiografskom i u kolektivnom sećanju.

Iako se ovom problemu u knjizi prilazi iz ugla socijalne psihologije i većinom citira socijalnopsihološka literatura, on se može posmatrati kao zajednički problem psihologije ličnosti, kognitivne psihologije i socijalne psihologije. Pamćenje, kao fundamentalni kognitivni proces, jedna je od centralnih tema kognitivne psihologije; slika o sebi i autobiografska sećanja kao centar stabilnog identiteta proučavaju se u psihologiji ličnosti; odnos kognitivnih procesa i motiva, kognitivne pristrasnosti u opažanju sebe i drugih uglavnom je u domenu socijalno-kognitivnih istraživanja. Predmet proučavanja socijalne kognicije definiše se pomoću polova: od selfa do kulture (Fiske & Taylor, 2013). Samosaznavanje se posmatra kao prvi i osnovni oblik socijalnog saznavanja, a pristrasnosti

koje ispoljavamo u odnosu na sebe vrlo često ispoljavamo i u odnosu na grupe kojima pripadamo. Pored tehnika izučavanja pamćenja i prisećanja, preuzetih velikim delom iz kognitivne psihologije, veliki broj tehnika preuzima se iz oblasti socijalne percepcije – istraživanja opažanja drugih i pamćenja aktivnosti drugih, i primenjuje na opažanje sebe i pamćenja sopstvenih aktivnosti. Dalje, problemi kojima se knjiga bavi su istovremeno i antropološki, sociološki, politikološki. A onda i ne samo naučni, već i umetnički. Sva ova složenost zahteva da se mnogi aspekti izostave, i mnogi značajno pojednostave; čitalac će morati da pristane na ove kompromise.

Ovaj tekst je pisan sa idejom da sa socijalnopsihološkim istraživanjima pamćenja upozna sve čitaoce koji su razmišljali i u svom iskustvu prepoznali izmene u sećanju i tražili razloge za njih. Takođe je namenjen i studentima psihologije koje zanima ova tema i istraživačima pamćenja iz drugih disciplina. Organizovan je tako da se u prvom poglavlju definišu autobiografsko i kolektivno sećanje, njihova anatomija i mehanizmi. U drugom se ilustruje da savršeno pamćenje ne postoji i da je sećanje mnogo više rekonstrukcija nego reprodukcija prošlosti, a zatim postavlja pitanje i da li bi savršeno pamćenje trebalo da postoji, kao i koja je uloga zaboravljanja. U trećem poglavlju se ukazuje na funkcionalnost pamćenja i grešaka u pamćenju. Pritom se fokusira na procese ulepšavanja prošlosti, na njihovu ulogu u regulaciji emocija i održavanju pozitivne slike o sebi i grupama kojima pripadamo. I ovde je važno reći da ovo nije jedina vrsta systemske izmene ličnog i kolektivnog sećanja – nekada se upravo strateški pamte negativni događaji ili se traumatski teže zaboravljaju. Funkcije sličnih procesa takođe ne moraju biti slične u domenu ličnog i kolektivnog. To ilustruje četvrto poglavlje na primeru nostalgije, koja se sagledava kao adaptivni mehanizam za pojedinca, ali često je destruktivna za društvo. Konačno, u poslednjem poglavlju se daje pregled mogućih oblasti primene nalaza istraživanja o greškama u pamćenju. Dok je jednoj grupi preporuka u osnovi ideja da greške treba korigovati ili ih barem osvestiti i uračunati u odlučivanje, drugoj je u osnovi ideja da, s obzirom na njihovu funkcionalnost, greške treba iskoristiti za unapređenje lične dobrobiti i dobrobiti društva. Na kraju svakog poglavlja dati su primeri književnih ili filmskih dela u kojima se obrađuju centralni problemi pomenuti u njemu, po sasvim pristrasnom izboru autorke. S obzirom na to da će knjiga primarno biti distribuirana u elektronskom formatu, čitalac je upućivan na digitalne izvore gde god je to bilo moguće.

Autorka se nada da će, nakon čitanja knjige, čitalac barem zadržati početni entuzijazam za čudesne procese pamćenja ili, u povoljnijem scenariju, razviti entuzijazam za njihovo istraživanje ili drugačiji način bavljenja njima.

Reference

Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2013). *Social cognition: From brains to culture*. Sage, London.

1. POGLAVLJE

Pamćenje, sećanje i druge važne stvari

„Svakome su potrebna sećanja. Sećanja čuvaju lična vrata da se na njima ne pojavi vuk beznačajnosti.”

— Sol Belou

Sećanje je neodvojiv deo slike o sebi, odnosno slike o grupama kojima pripadamo (nacionalnoj, religioznoj ili etničkoj grupi). Kada bismo bili lišeni mogućnosti učenja i pamćenja, bili bismo samo prazan, osiromašen izraz sopstvene genetske konstitucije (LeDoux, 2002). Lična i kolektivna prošlost je, međutim, drama u kojoj je onaj ko se priseća glavni glumac, a glavni glumac je retko nepristrasan: on ulepšava prošle događaje tako da se bolje uklapaju u sliku o sebi ili grupama kojima pripada (Greenwald, 1980;1981). To znači da ne samo da je naša slika o sebi ili grupama zasnovana na sećanjima na prošla iskustva već je i prisećanje i rekonstrukcija prošlosti pod uticajem slike o sebi ili grupi.

U ovom tekstu se, putem ispitivanja nesavršenosti u ljudskom sećanju, govori o tome kako ljudi opažaju sebe i druge. Ako su identitet i sećanje u tako snažnoj interakciji, izučavanje načina na koji se sećanje menja i motiva pod čijim uticajem se te izmene dešavaju, trebalo bi da doprinese i boljem razumevanju slike koju imamo o sebi i svetu koji nas okružuje.

U razmišljanju polazimo od dve osnovne pretpostavke: (a) ljudi su snažno motivisani da zadrže ili poboljšaju sliku koju imaju o sebi i grupama kojima pripadaju, (b) taj motiv posredno i neposredno utiče na saznajne procese, izazivajući različite vrste grešaka (pristrasnosti).

Podela, anatomija i mehanizmi individualnog i kolektivnog sećanja

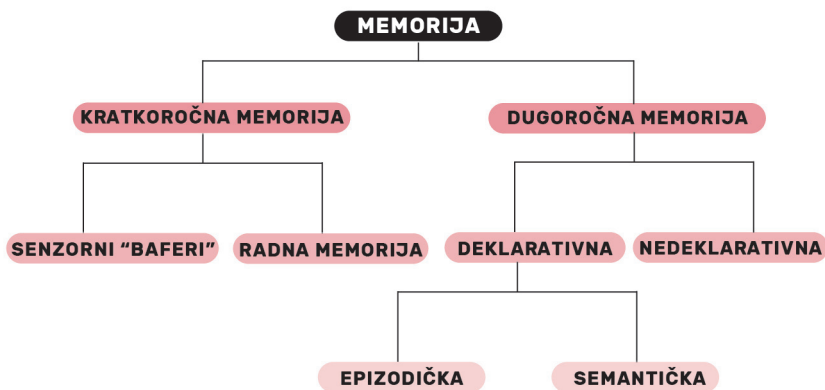
S obzirom na to da se knjiga bavi ličnim i kolektivnim sećanjem, počecemo kratkim prikazom „anatomije” i mehanizama oba tipa. U tekstu ćemo koristiti termin *pamćenje* da bismo označili proces (eng. *remembering*), a *sećanje* da bismo referirali na sadržaj upamćenog (eng. *memory*), mada granica između ova dva, kao što će ubrzo postati jasno, nije uvek tako oštra kao što bi se pretpostavilo.

Najprihvaćenija klasifikacija tipova pamćenja polazi od dve velike kategorije: kratkoročno i dugoročno. Ova podela vuče poreklo još od

Viljema Džejmsa, koji je u knjizi *Principi psihologije* razlikovao primarno i sekundarno pamćenje (James, 1890). Do šezdesetih godina dvadesetog veka, debate o prirodi pamćenja bile su uglavnom filozofske ili su se oslanjale na psihološke intuicije (Camina & Güell, 2017). Moderna era eksperimenata u oblasti pamćenja počela je kada je Milner (Milner, 1962) utvrdio da pacijenti sa ozbiljnim moždanim oštećenjima mogu da steknu nove veštine, npr. koordinacije oko – ruka, a da se ne sećaju da su prethodno obavljali ovaj zadatak. To se uzima kao jedan od prvih empirijskih dokaza protiv ideje o unitarnom pamćenju.

Nekoliko godina kasnije, Etkinson i Šifrin (Atkinson & Shiffrin, 1968) predlažu izuzetno uticajan model pamćenja, u kome razlikuju senzorno pamćenje, kratkoročno pamćenje, u kome se informacije skladište na manji vremenski period, kao i relativno trajno dugoročno pamćenje. Uvode i termin *radna memorija* kako bi opisali kontrolne procese kojima se manipuliše informacijama u procesu kratkoročnog pamćenja.

Tokom sedamdesetih, Talving (Tulving, 1972) prvi ukazuje na strukturalne i funkcionalne razlike između dva tipa dugoročnog pamćenja: epizodičkog i semantičkog. Dok prvi podrazumeva pamćenje događaja ukotvljenih u prostoru i vremenu, drugi se odnosi na opšta, apstrahovana znanja o svetu. Oslanjajući se na ovu poddelu, Graf i Šachter (Graf & Schachter, 1985) predlažu nadređenu poddelu dugoročnog pamćenja na dve šire kategorije: deklarativno i nedeklarativno, pri čemu je deklarativno eksplicitno a nedeklarativno implicitno (Slika 1). Uvođenje nove kategorije nedeklarativnog pamćenja bilo je potrebno da bi se u model uključilo takozvano implicitno, proceduralno znanje, kao što je na primer vožnja bicikla.

Slika 1. Model organizacije pamćenja

Pošto se u knjizi bavimo dugoročnim epizodičkim pamćenjem, daćemo prvo kratak prikaz neuroanatomije i fiziologije procesa upamćivanja i prisećanja na individualnom nivou.

Specifične neuralne strukture odgovorne su za ispravno funkcionisanje epizodičkog pamćenja, a to su upravo one strukture koje su bile aktivne tokom samog doživljaja: eksperimentalno je pokazano da se sećanja „izvlače” reaktivacijom istih zona kao i prilikom doživljavanja. Centralnu ulogu u ovom procesu ima medijalni temporalni lobus, uključujući i hipokampus, koji je mnoštvom neuralnih veza povezan sa subkortikalnim i kortikalnim strukturama u blizini. Dokazi iz anatomskih, neuropsiholoških i fizioloških studija ukazuju na to da kortikalne zone učestvuju u opažanju i kogniciji, dok je medijalni temporalni lobus zadužen za organizaciju i održavanje neuralnih memorijskih mreža – drugim rečima, za kodiranje, čuvanje i izvlačenje detalja upamćenih događaja. Kada je reč o ćelijskom nivou, niz neurotransmitera, uključujući epinefrin, dopamin, serotonin, glutamat i acetilholin doprinose konsolidovanju utisaka i formiranju dugoročnih sećanja (Myhrer, 2003). Neuron konstantno proizvode nove proteine koji utiču na receptore za određene neurotransmitere i tako selektivno ojačavaju određene neuralne veze. Tako se formira neuralna mreža u kojoj je sačuvano sećanje na događaj. Što se češće prisećamo događaja, snažnije su veze unutar ove mreže. Vremenom, zahvaljujući konstantnom prisećanju, memorija se čuva i u hipokampusu i u korteksu. Na kraju ostaje sačuvana isključivo u korteksu, gde se čuvaju dugoročna sećanja. Oštećenja hipokampusa, medijalnog temporalnog lobusa ili odgovarajućih kortikalnih zona dovode do dramatičnog slabljenja ili gubitka epizodičkog pamćenja (Dickerson & Eichenbaum, 2010).

Pokušaćemo sada da napravimo paralelu sa procesom čuvanja i upotrebe informacija u kolektivnom sećanju. Ove analogije, naravno, treba shvatiti uslovno. Kolektivna sećanja, dostupna pojedinačnim članovima zajednice, čuvaju društvene institucije putem kulturnih artefakata, bilo da su fizički, poput sadržaja medija, knjiga, udžbenika, fotografija, arhitekture i spomenika, ili simbolički, poput dana određenih za obeležavanje (praznika). Ponovljenom aktivacijom ovih pohranjenih sećanja ona se učvršćuju i hegemonizuju – prihvata ih sve veći broj članova zajednice.

Autobiografsko sećanje

Za početak, probaćemo da precizno omeđimo koncept autobiografskog sećanja i razgraničimo ga od ostalih tipova sećanja, a onda i da uvedemo koncept kolektivnog sećanja i ukažemo na sličnosti i razlike u odnosu na autobiografsko.

Bedli (Baddeley, 1988) odredio je autobiografsko pamćenje kao epizodičko (nasuprot semantičkom – Tulving, 1972, 1983) i kao skladište deklarativnog znanja (nasuprot proceduralnom – Anderson, 1976). Autobiografsko pamćenje je po prirodi epizodičko zato što kodira

događaje koji imaju jedinstveno mesto u prostoru i vremenu, i deklarativno zato što se odnosi na činjenično znanje, znanje koje se može predstaviti rečeničnim, propozicionim reprezentacijama. Differentia specifična autobiografskog pamćenja je akter – to mora biti sama osoba i na taj se način mora prisećati događaja – iz uloge protagonista (Baddeley, 2009).

Primer koji sledi ilustrovaće šta zapravo psiholozi podrazumevaju pod autobiografskim pamćenjem (primer je preuzet iz Kihlstrom, 2002 i prilagođen):

Podimo od sledećeg događaja:

Mađioničar je vešto dobacio štap pomoćniku.

Svaki element ove tvrdnje vezan je za uskladišteno znanje, u ovom slučaju o tome kako izgledaju mađioničari i mađioničarski pomoćnici. Iako opisuje specifičan događaj, ovo još uvek nije epizodičko sećanje: u pitanju je samo zabeležena činjenica. Da bi postao epizodičko sećanje, mora se ukotviti u prostorni i vremenski kontekst.

Na primer:

Mađioničar je vešto dobacio štap pomoćniku na Marijinom rođendanu u četvrtak.

To je, međutim, sada samo istorijska činjenica. Zapis u autobiografskoj memoriji mora da uključuje mentalnu reprezentaciju sebe kao agensa ili svedoka radnje, odnosno „autonoetičku svesnost” (Fivush & Graci, 2017; Tulving, 2002). Autonoetička svesnost je doživljaj da je osoba iskusila događaj koga se priseća, odnosno da je prisećanje rezultat takozvanog mentalnog putovanja kroz vreme (Schacter et al., 2008).

Na primer:

Videla sam mađioničara kada je dobacio...

ili

Bila sam impresionirana kada je mađioničar dobacio...

ili čak

Pomagala sam mađioničaru i on mi je dobacio...

Razliku između ovako definisanih „običnih” epizodičkih i autobiografskih sećanja, međutim, nije lako napraviti. Zato neki autori (Nelson, 1993; Nelson & Fivush, 2004) dodaju još jedan uslov i tvrde da su autobiografska sećanja samo ona koja uključuju *centralni aspekt* slike o sebi. Kasnije ćemo se u tekstu baviti pitanjem centralnosti – kako za individualna, tako i za kolektivna sećanja.

Ostaje, međutim, pitanje da li je svako autobiografsko sećanje nužno dugotrajno i da li sećanja na događaje u kojima smo učestvovali, a ne uključuju centralni aspekt slike o sebi, po prirodi ne mogu biti dugotrajna. Pored toga, istraživanja ukazuju na to da se obe vrste sećanja oslanjaju na iste neurološke sisteme (Nelson, 2003; Nelson & Fivush, 2004). Stoga se čini opravdanijim tretirati kao autobiografske sve događaje u

kojima smo učestvovali kao akteri, a eventualno praviti razliku između formativnih i onih koji to nisu, pri čemu se razlika može zasnivati na proceni uticaja tog događaja na sliku o sebi (London & Kulkofsky, 2010).

Može se, međutim, razmišljati i u suprotnom smeru: da li je nužno da autobiografsko sećanje bude isključivo epizodičko? Ukoliko pod autobiografskim sećanjem podrazumevamo skladište informacija koje se odnose na život konkretne osobe, onda se tu mogu naći i znanja koja bi pre bila semantička (ne vezuju se za konkretan događaj, nisu ukotvljena u jednoj prostorno-vremenskoj tački): na primer, Bio sam nemoguć trogodišnjak; Bila sam stidljiva u pubertetu i slično. Iako se u poslednje vreme više pažnje posvećuje procesu semantizacije autobiografskih sećanja – pretvaranja upamćenih epizoda u semantičko znanje (Frankenberg et al., 2021), često se u literaturi i jedna i druga vrsta sećanja bez razlike tretiraju kao autobiografska, a zapravo među njima postoji razlika u nivou opštosti koju treba imati u vidu prilikom tumačenja istraživačkih nalaza.

Kolektivno sećanje

U socijalnopsihološkoj literaturi koncept kolektivnog sećanja se označava različito – dok se neki autori uzdržavaju od direktne paralele sa ličnim sećanjima i zovu ga zajedničkim/grupnim tumačenjem prošlosti ili socijalnim reprezentacijama prošlosti, drugi koriste modifikovane termine iz kognitivističke literature i govore o *kolektivnom pamćenju* i *kolektivnom sećanju* (Figueiredo, Oldenhove & Licata, 2018; Licata et al., 2018; Smeekes, McKeown & Psaltis, 2017). S obzirom da je cilj ovog teksta upravo ukazivanje na sličnosti i razlike između ličnih i socijalno konstruisanih sećanja, mi ćemo koristiti termin *kolektivno pamćenje/sećanje*.

Sećanje na prošlost grupa kojima pripadamo razlikuje se od autobiografskog u jednom važnom aspektu – njegov sadržaj nije lično iskustvo, već iskustvo drugih. Nije, međutim, u pitanju ni iskustvo drugih izolovanih pojedinaca, već iskustvo *grupe* kao apstraktnog entiteta kome se pripisuje agensnost. Dok je akter u autobiografskom sećanju pojedinac, akter u kolektivnom sećanju je grupa sa kojom se pojedinac identifikuje:

Diplomatski smo ih nadmudrili i pokazali da je pametnije sačekati.

Patili smo u tom periodu kao narod više nego iko.

A onda smo se izborile za pravo glasa.

Iako u najstrožem smislu, naravno, ne može biti govora o epizodičkom sećanju kada nisu u pitanju događaji u kojima je pojedinac učestvovao, događaji koji čine sadržaj kolektivnog sećanja većinom jesu događaji ukotvljeni u prostor i vreme. I ovo se, slično kao i u slučaju autobiografskog sećanja, može dodatno problematizovati. Po analogiji sa seman-

tizovanim autobiografskim sećanjima, i kolektivna sećanja mogu biti u apstraktnijoj formi:

Mi smo Srbi istorijske žrtve.

Zašto žene pristaju na potčinjen položaj kroz istoriju?

Da bismo nešto označili kao kolektivno sećanje, nije dovoljno da to bude priča o prošlosti sopstvene grupe. Potrebno je da o sadržaju postoji saglasnost, da su u pitanju međusobno uspostavljena i deljena tumačenja prošlosti. Kolektivno sećanje se stoga definiše kao „deljeni set reprezentacija prošlosti” (Licata & Klein, 2005).

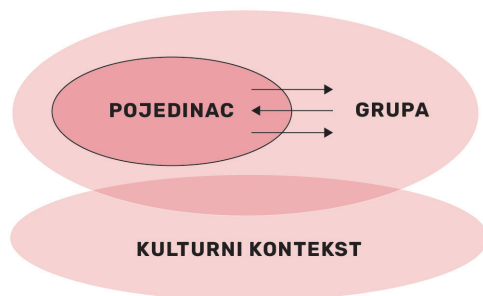
Za Albvaša (Halbwachs, 1992), kolektivno sećanje je specifična reprezentacija prošlosti koja se bazira na aktuelnim interesima i treba je istraživati imajući uvek na umu ovu perspektivu. Albvaš je to ovako formulisao: „Prošlost se ne čuva već se rekonstruiše na osnovu sadašnjosti. Neophodno je, stoga, pokazati da se obrasci kolektivnog sećanja ne kreiraju nakon događaja kao suma sećanja pojedinaca, kao i da ti obrasci nisu prazne forme u koje se umeću sećanja koja bi dolazila odnekud drugde. Obrasci kolektivnog sećanja su, međutim, upravo instrumenti za rekonstrukciju slike prošlosti koja je u skladu sa preovlađujućim uverenjima u društvu, različitim u svakoj epohi (Halbwachs, 1992, str. 40).

Odnos individualnog i kolektivnog u kolektivnom sećanju. Da bismo ilustrovali suštinu dileme da li je kolektivno sećanje individualno ili socijalno, prikazaćemo dva ekstremna stanovišta. Prema jednom, „apsolutistički socijalnom”, kolektivno sećanje je nesvodivo na zbir sećanja pojedinaca o zajedničkoj prošlosti grupe – čak se kaže „u jednom važnom aspektu, ne postoji individualno sećanje, svako sećanje je socijalno” (Schudson, 1995, str. 346). Autor ovo argumentuje na sledeći način: sadržaj kolektivnog sećanja smešten je u institucijama i kulturnim artefaktima a ne u umovima pojedinaca, i to u obliku pravila, zakona, procedura – kao ceo set kulturnih praksi kroz koje ljudi grade svoj odnos sa prošlošću. Pojedinač profitira od baze zajedničkog znanja, a da nije obavezan da njen veći deo čuva „u svojoj glavi” – ona mu je uvek na raspolaganju. Nasuprot tome, „apsolutistički individualna” gledišta insistiraju na tome da su kolektivna sećanja jednostavno zbir individualnih i da tu nema nikakvog konceptualnog viška (Hirst & Manier, 2008; Wertsch & Roediger, 2008). Autori koji zastupaju ovo stanovište definišu „kolektivna sećanja psihološki, kao sećanja i istorijsko znanje koje poseduju članovi određene grupe, a odnose se na njihov grupni identitet” (Yamashiro & Roediger, 2021, str. 312).

Ove konceptualizacije, naravno, imaju i svoje metodološke posledice, te istraživanja iz različitih teorijskih okvira imaju i različite jedinice analize: u jednom slučaju insistira se na društvu i njegovim produktima, a u drugom na pojedincu i njegovim znanjima i stavovima o prošlosti.

„Apsolutistički socijalna” istraživačka linija proučava samo kulturne artefakte, a ignoriše njihovu recepciju, dok „apsolutistički individualna” pita samo pojedince i posmatra prosek individualnih odgovora. Iz ugla psihologa, humanistička literatura na temu kolektivnog sećanja upadljivo zaobilazi pitanje konzumacije memorijskih artefakata ili izvođenja kulturnih memorijskih praksi. Tako je, na primer, u istraživanjima kolektivnih sećanja na temu uloge Linkolnovog memorijalnog centra u zajedničkim sećanjima na epohu koju obeležava ili uloge Memorijalnog centra vijetnamskih veterana u sećanjima na rat u Vijetnamu, fokus na pitanjima zbog čega su memorijalni centri građeni, zašto baš u tom trenutku, šta simbolički poručuju, pri čemu se ne ispituje kako ih ljudi opažaju i da li oblikuju način na koji oni vide prošlost. Istraživači interpretiraju namere kreatora ovih kulturnih artefakata i, još važnije, njihove posledice, bez empirijskih dokaza koji bi potvrdili ili osporili takve interpretacije (Hirst & Manier, 2008). Čak i istoričari koji se otvoreno zalažu za nepsihološko ispitivanje memorijskih praksi i resursa izražavaju zabrinutost zbog „nemara prema dokazima” (Kansteiner, 2002, str. 192) i priznaju da postoji izvesna mogućnost da spomenici, knjige i filmovi čija je simbolička uloga pažljivo rekonstruisana budu brzo zaboravljeni a da nisu oblikovali istorijsko mišljenje pojedinaca ili socijalnih grupa. S druge strane, u psihološkim istraživanjima retko se ili nikada ne ispituje interakcija sa kulturnim artefaktima, i retka su istraživanja koja se bave odnosom motiva onih koji su kreirali memorijske prakse i onih koji te prakse upražnjavaju ili odnosom između simboličkog značaja praznika i razumevanja iste simbolike od strane pojedinaca kojima je upućena.

Deluje, ipak, da ova dva stanovišta nisu nepomirljiva niti treba da budu u toj meri nezavisna kao što su to sada. Puno razumevanje kolektivnog sećanja može se postići jedino uklapanjem saznanja dve istraživačke linije – jedne koja polazi od produkata i druge koja polazi od pojedinca. Pojedinaac, grupa i kulturni kontekst mogu se tretirati kao jedinstvena jedinica analize: aktivnosti upamćivanja mogu da budu inicirane od strane pojedinaca i prenose se na nivo grupe ili obrnuto, sa grupe na pojedinca, a sve se to dešava u konkretnom širem kulturnom kontekstu (Slika 2).

Slika 2. Pojedinaac, grupa i kulturni kontekst kao jedinstvena jedinica analize

Primer ovakve prakse je istraživanje u kome su kolektivnom sećanju na raspad bivše Jugoslavije, koje neguju sve države nastale iz ovog sukoba, a gde dominiraju teme herojstva, oslobođenja i pravde, suprotstavljena lična sećanja 38 vojnika i civila, s dominantnim temama razočaranja, nemoći i apsurdnosti, a koje, kako autori kažu – ostaju van oficijelne historiografije (Petrović & Lazić, 2019). Ovo gledište je dobro artikulisano u članku „O kulturnom konstruisanju kolektivnog pamćenja”, u kome autorka ističe: „Kao što se ne može razdvojiti ples od plesača, ne može se razdvojiti kolektivno sećanje od kolektiva i njegovih pojedinačnih članova, koji su istovremeno i kreatori i nosioci tog sećanja” (Wang, 2008, str. 305).

Centralnost. U svom ključnom radu, Likata i Klajn ističu još jednu odliku kolektivnih sećanja koja je takođe definišuća odrednica i autobiografskih – centralnost za identitet. Tako su, prema njihovoj definiciji, kolektivna sećanja „deljeni set reprezentacija prošlosti, zasnovan na zajedničkom grupnom identitetu” (Licata & Klein, 2005; str. 243). U kolektivno sećanje biće utkani samo događaji značajni za sliku o grupi i koji se uklapaju u sadržaj zajedničkog grupnog identiteta.

Narativnost. Kada je reč o strukturi autobiografskih, ali i kolektivnih sećanja, ona ne predstavljaju niz međusobno nepovezanih događaja, već uzimaju takozvanu narativnu formu. Događaji se povezuju u smislene priče o prošlosti, u kojima su događaji u uzročno-posledičnom lancu, a akteri imaju svoje uloge.

Svi smo mi autori sopstvene autobiografije. Sećanja na prošla iskustva čine koherentnu priču o ličnoj prošlosti kojom se objašnjava kako smo postali ovo što smo sada, kao i šta ćemo postati u budućnosti (Barnes, 1998; Fivush, 2011; Fivush et al., 2011; Greenwald & Pratkanis, 1984). Narativ integriše elemente sećanja u celinu, i u sinhronom i u dijahronom smislu: sinhrono, narativ uređuje društvene uloge koje osoba ima u datom trenutku; dijahrono, narativ povezuje autobiografske događaje ali i daje predviđanja budućih (McAdams, 2013; 2018). Deca su od ranog detinjstva izložena porodičnim pričama roditelja, baka i deka i drugih rođaka. U mnogim zajednicama pričanje priča je ritual u kome se naratori smenjuju. Priče zabavljaju, stimulišu maštu i uče pojedince o sebi i svetu. Ukratko, priče predstavljaju konstrukciju stvarnosti (Bruner, 1991).

Ono što zovemo „životnom pričom” razvija se u adolescenciji; ona služi kao vrednosni okvir koji nam pomaže da razumemo lične motive i motive značajnih drugih i orijentišemo se u socijalnom okruženju. Okosnice životne priče su definišuća iskustva, događaji koje doživljavamo kao formativne; takvi događaji nisu samo lična iskustva, već „iskustva koja definišu ličnost” (McAdams & McLean, 2013). Ove definišuće epizode imaju zajedničke teme koje ih objedinjuju; teme mogu biti pozitivno ili negativno afektivno obojene, ali zajedničko im je da se doživljavaju kao

samodefinišuća sećanja, kao prekretnice koje su nas oblikovale u ono što smo danas. Tako se neko, recimo, može sećati nekog životnog neuspeha (nepoloženog ispita, neosvojene nagrade) kao događaja koji mu je ukazao na neadaptivne strategije kojima se služio do tada i pomogao mu da takve strategije odbaci (Nikitović et al., 2018). Slično, neko može uočiti obrasce interakcija sa bliskim osobama i prepoznati uloge koje ti drugi iznova uzimaju u njegovom životu.

U formiranju ličnih životnih narativa, kultura obezbeđuje takozvane master narrative, interpretativne okvire za razumevanje događaja i odnosa. Tako je u zapadnoj kulturi jedan takav master narativ onaj o iskupljenju, u kome protagonista prolazi kroz različita iskušenja i neprijatnosti ali uči iz tih iskustava i prevazilazi ih. Američki narativ „od trnja do zvezda” primer je priče o iskupljenju gde se pojedinac suočava sa različitim preprekama koje savladava napornim radom i konačno uspeva. Slične su i priče o oslobađanju od različitih zavisnosti u kojima ljudi dotaknu dno pre nego što se oporave i počinju da razumevaju život iz drugačije perspektive (Dunlop & Tracy, 2013). Različite forme narativa o žrtvovanju i pravednoj nagradi mogu se naći u gotovo svim kulturama. Neki empirijski nalazi dnevničkih zabeleški i blogova ukazuju na to da adolescenti isprobavaju različite kulturne master narrative, pokušavajući da nađu onaj u koji se njihova životna iskustva najbolje uklapaju, ili upravo ne uklapaju – nekada se životna priča određuje kao suprotnost master narativu (Breen & McLean, 2017). Iako ukazuju na izvesnu fleksibilnost, ova istraživanja istovremeno svedoče o tome da se lične životne priče uvek određuju u odnosu na dominantne kulturne narrative, bilo tako što se interpretiraju u njihovom ključu ili što im se suprotstavljaju.

U master narrative se, na sličan način, uklapaju i kolektivna sećanja – priča o žrtvi, iskupljenju i nagradama na kraju nije rezervisana samo za pojedince. Kolektivnim akterima se takođe pripisuju tipične moralne uloge, najčešće zlikovca, heroja i žrtve (Gray & Wegner, 2009; Ivanović, Žeželj & Psaltis, 2021). Drugi svetski rat se često citira kao univerzalni „moralni skript”, u kome postoji saglasnost oko uloga koje su države u njemu imale. Kroskulturalna istraživanja pokazuju da ne samo da je ispitanicima lako da dodele ove uloge već da istim državama dodeljuju iste uloge: tako je Nemačka univerzalni zlikovac (slede je Japan i Italija), Velika Britanija univerzalni heroj (sledi je SAD), a Poljska (slede je balkanske zemlje) univerzalne žrtve (Giner Sorolla et al., 2021). Na uzorku ispitanika u Srbiji, slika je bila nešto drugačija: dok su uloge zlikovaca takođe jednoznačno dodeljivane Nemačkoj, Japanu i Italiji, ulogu heroja preuzela je SSSR (sledi je Jugoslavija/Srbija, pa tek onda Velika Britanija) (Petrović, 2018). Kada se jednom dodele moralne uloge, priča se obično odvija prema univerzalnom skriptu o pravednom svetu, prema kome heroji bivaju nagrađeni, žrtve rehabilitovane a zločinci kažnjeni. Istraživači kolektivnog sećanja u bivšoj SFRJ (Đerić, 2009) ukazuju na tip-

sku podelu uloga u okviru dominantnog narativa „narodnooslobodilačke borbe”. Jednostavna podela osnovnih uloga u njemu („narod” i „narodni neprijatelj”), uprkos kasnijim osporavanjima, čini se da je još uvek na snazi. Tako, kao odgovor na pitanje „Ko je zaslužan za pobeđu u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji?”, 28% populacije odgovara „partizani”, 7% navodi sopstvenu nacionalnu grupu („Srbi”), a 5% poseže za neodređenim, kolektivnim akterom („narod”) (Manojlović-Pintar, 2011).

Linearnost. Opažanje da su različiti događaji u grupnoj istoriji uzročno-posledično povezani predstavlja relativno novo dostignuće u ljudskoj istoriji. Antropolozi, naime, tvrde da su ljudi u praistorijskim i tradicionalnim društvima, uprkos tome što su svakako bili svesni protoka vremena, „pokušavali da negiraju moguće efekte istorijskih činilaca na ravnotežu i opstanak zajednice” (Levi-Strauss, 1974, str. 234). Veruje se da vreme nisu opažali linearno, već cirkularno – da su živeli u nekoj vrsti produžene sadašnjosti u kojoj su se stvari pojavljivale, nestajale i ponovo pojavljivale. Istoričari (Breisach, 2007) tvrde da su se rudimentarne forme istorijske svesti pojavile tokom ranih faza prvih velikih civilizacija. Tako su egipatski, kineski i mesopotamski zapisi iz trećeg ili drugog milenijuma pre naše ere sadržali imena velikih vođa i listu njihovih dela, po hronološkom redosledu. U ovim dokumentima, međutim, nije bilo ni pokušaja da se događaji interpretiraju kao povezani i još manje da se uoče uzročne veze između njih. Takve interpretacije sreću se tek u zapisima Jevreja iz starog Izraela, koji su nedaće sopstvene grupe videli kao niz u lancu koji ima svoj početak i kraj (Sani et al., 2007). Ovakvo linearno poimanje istorije ostaje standard sve do današnjih dana. „Istorijske priče su odmakle od analitičkog okvira nasleđenog od hronologa. Razumevanje istorije zahteva ne samo evidentiranje da su se prošli događaji desili u određeno vreme, već koherentnu priču u kojoj su mnogi događaji preskočeni, mnogi stopljeni a vremenska sekvenca je često podređena objašnjenju i interpretaciji” (Lowenthal, 1989, str. 233).

Liu i Hilton (Liu & Hilton, 2005; Hilton & Liu, 2017) tvrde da su istorijski narativi „pogled iznutra”. Za razliku od stereotipa, koji su pogled spolja – zaključivanje o tuđim grupama na osnovu kratkih isečaka ponašanja, narativi su priče o grupi kojoj sami pripadamo i zahtevaju poznavanje istorije, spomenika, muzeja, slavljenje zajedničkih praznika, učešće u zajedničkim komemoracijama. Priče o grupi koje sami članovi pripovedaju često prate formulu narodnih priča ili bajki. Uverljivost ovih priča zavisiće od njihove „autentičnosti, značaja i koherentnosti, koji opet zavise od ispravnog korišćenja narativnih elemenata – vremena, zapleta, karaktera, namera i evaluacija” (Liu & László, 2007, str. 87).

██████████

Kada smo definisali autobiografsko i kolektivno sećanje, možemo postaviti pitanje – kakvo nam sećanje treba? Treba li nam detaljan, savršen i vremenski nepromenljiv zapis prošlosti kome možemo pristupiti po želji i reprodukovati događaje upravo onako kako su se desili? Možemo se dalje pitati i da li je takav ideal uopšte dostižan, prvo sa stanovišta kapaciteta onoga koji pamti, a zatim i kada je reč o sadržaju? Drugim rečima, da li bi savršeno pamćenje bilo optimalan način da se utroše naši kognitivni resursi, kao i da li uopšte postoji savršen zapis događaja koji potpuno isključuje i njegovu interpretaciju? U sledećem poglavlju bavimo se idealom pamćenja i ulogom zaboravljanja.

██████████

U književnosti i na filmu

Christopher Nolan: Memento (Memento, 2000)

U ovom asinhronom noir filmu, Leonard pokušava da rekonstruiše ubistvo svoje žene uprkos gubitku kratkoročne memorije. Ogljed o sadejstvu kratkoročnog i dugoročnog sećanja, posledicama retrogradne amnezije i ponovnom izumljivanju sebe.

Philip K. Dick: Setite se svega (We Can Remember It for You Wholesale, 1966)

Čuvena kratka priča koja je do sada tri puta ekranizovana. Douglas Kvejl se podvrgava neuspešnoj operaciji koja bi trebalo da mu usadi sećanje o putu na Mars, što je njegova životna želja. Umesto toga, ponovo mu se javljaju obrisana sećanja o prethodnim iskustvima. Na terapijskim seansama pokušava da razdvoji prava od lažnih sećanja.

Reference

- Anderson, J. R. (1976). *Language, Memory, and Thought*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. (1968). Human memory: A proposed system and its control processes. U: E. W. Spence (Ur.) *The Psychology of learning and motivation* (Vol. 2, str. 89-195). Academic Press, New York.
- Barnes, H. E. (1998). *The Story I Tell Myself: A Venture in Existentialist Autobiography*. University of Chicago Press, Chicago.
- Breisach, E. (2007). *Historiography: Ancient, medieval, and modern*. University of Chicago Press, Chicago.
- Breen, A., & McLean, K. C. (2017). The intersection of personal and master narratives. U: B. Schiff, A.E. McKim, & S. Patron (Ur.) *Life and narrative: The risks and responsibilities of storying experience* (str.197-214), Oxford University Press, New York.
- Bruner, J. (1991). The narrative construction of reality. *Critical inquiry*, 18, 1-21. <https://doi.org/10.1086/448619>
- Camina, E., & Güell, F. (2017). The neuroanatomical, neurophysiological and psychological basis of memory: Current models and their origins. *Frontiers in pharmacology*, 8, 438. <https://doi.org/10.3389/fphar.2017.00438>
- Christianson, S. (1992). Emotional stress and eyewitness memory: A critical review. *Psychological Bulletin*, 112, 284-309. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.112.2.284>
- Đerić, G. (2009). Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj. U Bosto, S., & Cipek, T. (Ur.) *Kultura sjećanja 1945. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti* (str. 83-92). Disput, Zagreb.
- Dickerson, B. C., & Eichenbaum, H. (2010). The episodic memory system: neurocircuitry and disorders. *Neuropsychopharmacology*, 35, 86-104. <https://doi.org/10.1038/npp.2009.126>
- Dunlop, W. L., & Tracy, J. L. (2013). The autobiography of addiction: Autobiographical reasoning and psychological adjustment in abstinent alcoholics. *Memory*, 21, 64-78. <https://doi.org/10.1080/09658211.2012.713970>
- Figueiredo, A., Oldenhove, G., & Licata, L. (2018). Collective memories of colonialism and acculturation dynamics among Congolese immigrants living in Belgium. *International Journal of Intercultural Relations*, 62, 80-92. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2017.03.004>
- Fivush, R., (2011). The development of autobiographical memory. *Annual Review of Psychology*, 62, 559-582. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.121208.131702>
- Fivush, R., Habermas, T., Waters, T.E.A., Zaman, W. (2011). The making of autobiographical memory: intersections of culture, narratives and history. *International Journal of Psychology*, 46, 321-345. <https://doi.org/10.1080/00207594.2011.596541>
- Frankenberg, C., Knebel, M., Degen, C., Siebert, J. S., Wahl, H. W., & Schröder, J. (2021). Autobiographical Memory in Healthy Aging: a Decade-long Longitudinal Study. *Aging, Neuropsychology, and Cognition*, 29, 158-179. <https://doi.org/10.1080/13825585.2020.1859082>
- Giner-Sorolla, R., Hilton, D., Erb, H. P., Durante, F., Flaßbeck, C., Fülöp, E., ... & Zadora, A. (2021). Assigning moral roles within the Second World War in Europe: National similarities, differences, and implications for group-level

- moral representations. *Asian Journal of Social Psychology*, 24, 272-288. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12450>
- Graf, P., & Schacter, D. L. (1985). Implicit and explicit memory for new associations in normal and amnesic subjects. *Journal of Experimental Psychology: Learning, memory, and cognition*, 11, 501-518. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.11.3.501>
- Gray, K., & Wegner, D. M. (2009). Moral typecasting: divergent perceptions of moral agents and moral patients. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 505-520. <https://doi.org/10.1037/a0013748>
- Greenwald, A. G. (1980). The totalitarian ego: Fabrication and revision of personal history. *American Psychologist*, 35, 603-618. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.35.7.603>
- Greenwald, A. G. (1981). Self and memory. U G. H. Bower (Ur.), *The psychology of learning and motivation* (Vol. 15, str. 201-236). Academic Press, New York.
- Greenwald, A. G., Pratkanis, A. R. (1984). The self. U: R.S. Wyer, & T.K. Srull (Ur.), *Handbook of Social Cognition* (str. 129-178), Psychology Press, New York.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press, Chicago.
- Hilton, D. J., & Liu, J. H. (2017). History as the narrative of a people: From function to structure and content. *Memory Studies*, 10, 297-309. <https://doi.org/10.1177/175069801770161>
- Hirst, W. & Manier, D. (2008). Towards a psychology of collective memory. *Memory*, 16, 183-200. <https://doi.org/10.1080/09658210701811912>
- Ivanović, J., Žeželj, I., & Psaltis, C. (2021). (Im)moral Symbols and (Im)moral Deeds: Defensive strategies for coping with historical transgressions of group heroes and villains. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15, 1834490921991437. <https://doi.org/10.1177/1834490921991437>
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41, 179-197. <https://www.jstor.org/stable/3590762>
- Kihlstrom, J. F. (2002). Memory, autobiography, history. *Proteus: A Journal of Ideas*, 19 [special issue on memory], 1-6.
- LeDoux, J. (2002). *Synaptic self: how our brains become who we are*. Viking Penguin, New York.
- Lévi-Strauss, C. (1974). *Structural anthropology*. Basic books, New York.
- Licata, L., & Klein, O. (2005). Regards croisés sur un passé commun: anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo. *L'Autre: regards psychosociaux*, 241-278.
- Licata, L., Khan, S. S., Lastrego, S., Cabecinhas, R., Valentim, J. P., & Liu, J. H. (2018). Social representations of colonialism in Africa and in Europe: Structure and relevance for contemporary intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations*, 62, 68-79. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2017.05.004>
- Liu, J. H., & Hilton, D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 537-556. <https://doi.org/10.1348/014466605x27162>
- Liu, J. H., & László, J. (2007). A narrative theory of history and identity. U: G. Moloney & I. Walker, (Ur.) *Social representations and identity* (str. 85-107). Palgrave Macmillan, New York.

- Liu, J. H., Goldstein-Hawes, R., Hilton, D., Huang, L. L., Gastardo-Conaco, C., Dresler-Hawke, E., ... & Hilton, D. J., & Liu, J. H. (2017). History as the narrative of a people: From function to structure and content. *Memory Studies*, 10, 297-309. <https://doi.org/10.1177/175069801770161>
- London, K., & Kulkofsky, S. (2010). Factors affecting the reliability of children's forensic reports. U G. Davies & D. B. Wright (Ur.), *Current issues in applied memory research* (str. 119-141). Psychology Press, Hove.
- Lowenthal, D. (1989). The timeless past: Some Anglo-American historical preconceptions. *The Journal of American History*, 75, 1263-1280. <https://www.jstor.org/stable/1908640>
- Manojlović-Pintar, O. (2011). Rat i nemir: o viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala. U Dimitrijević, V. (Ur.). *Novosti iz prošlosti (znanje, neznanje, upotrebe i zloupotreba istorije)* (str. 83-106). Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
- McAdams, D. P. (2013). The psychological self as actor, agent, and author. *Perspectives on Psychological Science*, 8, 272-295. <https://doi.org/10.1177/174569161246465>
- McAdams, D. P. (2018). Narrative identity: What is it? What does it do? How do you measure it?. *Imagination, cognition and personality*, 37, 359-372. <https://doi.org/10.1177/02762366187567>
- McAdams, D. P., & McLean, K. C. (2013). Narrative identity. *Current Directions in Psychological Science*, 22, 233-238. <https://doi.org/10.1177/096372141347562>
- Milner, B. (1962). Les troubles de la mémoire accompagnant des lésions hippocampiques bilatérales, U Purpura, D. (Ur). *Physiologie de l'Hippocampe* (str. 257-272), CNRS, Paris.
- Myhrer, T. (2003). Neurotransmitter systems involved in learning and memory in the rat: a meta-analysis based on studies of four behavioral tasks. *Brain Research Reviews*, 41, 268-287. [http://dx.doi.org/10.1016/S0165-0173\(02\)00268-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0165-0173(02)00268-0)
- Nelson, K. (1993). The psychological and social origins of autobiographical memory. *Psychological Science*, 4, 1-8. <https://www.jstor.org/stable/40062495>
- Nelson, K. (2003). Self and social functions: Individual, autobiographical memory and collective narrative. *Memory*, 11, 125-136. <https://doi.org/10.1080/741938203>
- Nelson, K., & Fivush, R. (2004). The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory. *Psychological Review*, 111, 486-511. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.111.2.486>
- Nikitović, T., Petrović, S., Petrović, Lj., Čolić, M., & Žeželj, I. (2018, septembar). Uloga pozitivnih i negativnih sećanja u izgradnji identiteta mladih u nadolazećem odraslom dobu. Rad predstavljen u Zborniku radova sa konferencije *Kvalitativna istraživanja u društvenim naukama: od ličnog iskustva do društvenih praksi*, str. 31-36, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Petrović, N. (2018). *Socijalne reprezentacije prošlosti: socijalno-psihološke osnove i istraživanja*. Institut za psihologiju, Beograd.
- Petrović, N., & Lazić, A. (2019). Između zvanične istine i ličnog sećanja: Usmene istorije civila i vojnika o post-jugoslovenskim ratovima 1991-1995. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 16, 227-241. <https://doi.org/10.14746/pss.2019.16.13>

- Sani, F., Bowe, M., Herrera, M., Manna, C., Cossa, T., Miao, X., & Zhou, Y. (2007). Perceived collective continuity: Seeing groups as entities that move through time. *European Journal of Social Psychology, 37*, 1118-1134. <https://doi.org/10.1002/ejsp.430>
- Smeekes, A., McKeown, S., & Psaltis, C. (2017). Endorsing narratives under threat: Maintaining perceived collective continuity through the protective power of ingroup narratives in Northern Ireland and Cyprus. *Journal of Social and Political Psychology, 5*, 282-300. <https://doi.org/10.5964/jspp.v5i2.682>
- Schudson, M. (1995). Dynamics of distortion in collective memory. U: D. L. Schacter (Ur.), *Memory distortion: How minds, brains, and societies reconstruct the past* (str. 346-364). Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Tulving E. (1972). Episodic and semantic memory. U E. Tulving, & W. Donaldson (Ur.). *Organization of Memory* (str. 381-403). Academic Press, New York.
- Tulving, E. (1986). What kind of a hypothesis is the distinction between episodic and semantic memory? *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 12*, 307-311. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.12.2.307>
- Tulving, E. (2002). Episodic memory: From mind to brain. *Annual Review of Psychology, 53*, 1-25. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135114>
- Wang, Q. (2008). On the cultural constitution of collective memory. *Memory, 16*, 305-317. <https://doi.org/10.1080/09658210701801467>
- Wertsch, J. V., & Roediger III, H. L. (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory, 16*, 318-326. <https://doi.org/10.1080/09658210701801434>
- Yamashiro, J. K., & Roediger, H. L. (2021). Biased collective memories and historical overclaiming: An availability heuristic account. *Memory & Cognition, 49*, 311-322. <https://doi.org/10.3758/s13421-020-01090-w>

Savršeno pamćenje?

*Tačnost i greške u
autobiografskom i
kolektivnom sećanju*

„Prošlost je ono oko čega se dokazi i naša sećanja slažu.“

— Džordž Orvel

Iako će veći deo teksta koji sledi biti posvećen upravo pristrasnostima u autobiografskom i kolektivnom sećanju, važno je da to ne proizvede utisak da je pamćenje veoma varljivo i u potpunosti nepouzđano. Sećanje nipošto nije sasvim proizvoljna rekonstrukcija prošlosti, već njen uglavnom veran zapis. Usredsređenost psihologa na greške potiče uglavnom iz potrebe da se proučava uticaj motiva na proces pamćenja.

Laičko viđenje tačnosti autobiografskog sećanja otprilike glasi: ako ne znamo događaje koji su nam se lično desili, šta uopšte znamo? Ako se ne sećamo lične istorije, čega se uopšte sećamo? Trebalo bi da bismo sigurni kada se prisećamo sopstvene prošlosti više nego bilo čega drugog. Sa kolektivnim sećanjima stvari nisu tako jednostavne, ali bi se po analogiji moglo zaključiti da bi ona koja se odnose na sopstvenu grupu trebalo da budu tačnija od ostalih: ako ne znamo kolektivnu istoriju grupa kojima pripadamo, čiju istoriju zapravo znamo?

Postoji li savršeno pamćenje?

U autobiografskom i kolektivnom sećanju, međutim, događaji nisu pohranjeni upravo onako kako su se odigrali. To nije snimak našeg života, odnosno istorije grupe, koji nam stoji na raspolaganju kada želimo da evociramo prošla dešavanja. Neki događaji su delimično ili potpuno zaboravljeni, neki su izmenjeni, a sve je više dokaza da je moguće da su neki i „umetnuti, dodati”. Za istraživače pamćenja u ranom dvadesetom veku adekvatna metafora za sećanje bila je „otisak u mozgu” (za Sokrata analogno otiscima u vrućem vosku), koji se može aktivirati u procesu prisećanja. Tako su rani istraživači bili fokusirani na merenje i unapređivanje pamćenja vrlo jednostavnog, nestrukturisanog materijala. Jedan od pionira ove struje Herman Ebbinghaus eksperimentalno je proučavao dinamiku zaboravljanja nizova brojeva (Sacks, 2012). Decenijama kasnije, Frederik Bartlett usudio se da svojim ispitanicima da na upamćivanje kompleksniji materijal, vizuelni ili pisani, ali sa narativnom strukturom (Bartlett, 1932). Rezultati ovih studija uverili su ga

da je pogrešno o sećanju razmišljati u statičnim terminima i da se pre svega treba baviti *procesom* pamćenja.

Savršeno pamćenje, dakle, bilo da je individualno ili kolektivno, ne postoji. Sama činjenica da sećanje nikada ne predstavlja *potpuni* zapis svih događaja, odnosno da mnogi bivaju izostavljeni, otvara mogućnost da se ta selekcija napravi na različite načine. Vremenom se i jednom pohranjeni događaji mogu izostaviti iz sećanja, kao i izgubiti jednom upamćeni detalji događaja. Pri evociranju sećanja, međutim, događaji se svaki put iznova rekonstruišu, i pritom modifikuju tako da budu u skladu sa slikom o sebi/grupi i aktuelnom motivacijom (više o tome u sledećim poglavljima). Nekada nije dovoljno događaje modifikovati – zabeleženi su brojni slučajevi potpuno fabrikovanih sećanja, lažnih sećanja na događaje koji se nikada nisu dogodili. Iako su ta lažna sećanja (Loftus, 1993; Loftus & Pickrell, 1995) mahom idiosinkratična (specifična za pojedinca), postoje i deljena lažna sećanja koja postaju deo kolektivne istorije.

Kada smo jednom ustanovili da pamćenje nije pasivan proces skladištenja i pristupanja uskladištenim informacijama, možemo ga posmatrati kao vrstu aktivnosti usmerene prema cilju: „Pamćenje je vrsta delanja. Kao i druge vrste delanja, usmereno je ka cilju, lično i posebno: (1) usmereno je ka cilju zato što zadovoljava određene ciljeve onoga koji se priseća; često je taj cilj da se kaže istina o nekom prošlom događaju, ali u drugim slučajevima to može biti da se zabavi, impresionira ili ohrabri; (2) lično je zato što nosi lični pečat, odgovara načinu na koji osoba koja se priseća radi, opaža i razgovara; (3) posebno je zato što se dešava u specifičnom kontekstu i odražava specifične prilike i zahteve koji taj kontekst nameće” (Neisser, 1996, str. 204). Iako je ovaj Najserov uvid bio rezervisan za individualno pamćenje, i grupa ili njeni institucionalni predstavnici mogu biti jednako agensi: postoje grupni motivi, specifičnosti grupe i grupne aktivnosti ukotvljene u kontekstu kao aktivnosti pojedinca.

Kada govorimo o procesima pristrasnog pamćenja, izmene se mogu desiti u dva koraka: (a) pri izboru događaja koji će se upamtiti ili zaboraviti (izbor može biti nameran ali i automatski), i (b) pri prisećanju i reprodukciji kada se menja upamćeni sadržaj. Ova dva procesa nisu međusobno isključiva – naprotiv, često su u sadejstvu. Neki događaji se izostavljaju, a neki modifikuju, i to često sa istim ciljem, o kome će biti reči kasnije. Barik (Bahrick, Hall & Dunlosky, 1993; Bahrick, Hall & da Costa, 2008) razlikuje tri tipa obrade upamćenog materijala: replikativni, konstruktivni i rekonstruktivni. Replikativno prisećanje je doslovno sećanje dobro savladanog (eng. *overlearned*) materijala, na primer, jednostavnih aritmetičkih zadataka; konstruktivno prisećanje je organizovanje epizodičkog sadržaja na osnovu semantičkih shema, na primer, sećanje opšteg tona, suštine (eng. *gist*) nakon čitanja pasusa u knjizi; dok rekonstruktivno prisećanje podrazumeva sistematsku distorziju

zapamćenog sadržaja, na primer, u svedočenju o saobraćajnoj nesreći konkretni događaji bivaju izmenjeni, i to na različite načine u zavisnosti od uloge koju je konkretan učesnik imao u njima. Razlika između konstruktivnog i rekonstruktivnog prisećanja je u tome što rekonstruktivno podrazumeva sistematsku izmenu sadržaja, koja je najčešće motivisana. Drugi autori koji se bave istom tematikom (Willard & Gramzow, 2008), pod rekonstruktivnim prisećanjem podrazumevaju proces koji Barik zove konstruktivnim, a Barikovo rekonstruktivno prisećanje nazivaju motivisanim prisećanjem. U ovom tekstu se pod rekonstrukcijom podrazumeva svaka vrsta prisećanja koje nije doslovna reprodukcija (u skladu sa osnovnim Bartletovim terminom), a motivisane izmene nazivaju se motivisanim/sistematskim distorzijama.

Vratimo se sada korak unazad. Ako, naime, tvrdimo da sećanje može biti izmenjeno, podrazumevamo da postoji neka njegova istinita verzija u odnosu na koju se izmena desila. Pitanje istinitosti sećanja možda na prvi pogled deluje jednostavno: da bismo utvrdili da li je sećanje istinito ili ne, treba da uporedimo njegov sadržaj sa sadržajem događaja onako kako se on odigrao. To, međutim, nipošto nije jednostavan zadatak.

Evo ilustracije njegove kompleksnosti: nalazi *istih* studija se, naime, u akademskoj literaturi navode kao dokaz u prilog iznenađujućoj tačnosti i zabrinjavajućoj netačnosti. Tako se istraživanje uspomena preživelih iz koncentracionih logora (Wagenaar & Groeneweg, 1990) navodi i kao primer podudaranja prvobitnih izveštaja sa izveštajima dobijenim nakon 40 godina (Christianson, 1992), ali i kao primer pristrasnosti i selektivnog zaboravljanja (Kennedy, Mather & Carstensen, 2004). Ovo nije usamljen primer: često citirano istraživanje u kome su pacijenti izveštavali o intenzitetu glavobolje (Hunter et al., 1979) uzima se za primer tačnosti (Linton & Melin, 1982), ali i netačnosti (Ross & Buehler, 1994a).

Kada je reč o kolektivnim sećanjima, taj zadatak postaje još teži: prvo, ako polazimo od pojedinaca, isti događaj može biti sasvim drugačije doživljen od strane različitih aktera tako da i oni koji su mu neposredno svedočili mogu da ga se sećaju na različite načine. Dalje, za razliku od autobiografskih sećanja, u kojima postoji prirodni vremenski okvir za prisećanje (život pojedinca), kod kolektivnih sećanja je taj okvir arbitraran i nikakvi prirodni ni jezički označitelji ne daju tako očigledan okvir za prisećanje istorije grupe – dok je početak u prvom slučaju nesporan, u drugom je već arbitraran. Uz to, kolektivno sećanje po prirodi uključuje značajno širi vremenski raspon a time i mnogo udaljenije događaje, kod kojih je još teže utvrditi veridicitet – izvesni autori smatraju da tu na scenu stupa istorijska nauka.

Odnos kolektivnih sećanja i istorijske nauke često se opisuje kao konfliktan, ili se istoriji daje uloga korektora kolektivnih sećanja. „Dok sećanje prerađuje istoriju, istorija proučava sećanje. Dok sećanje koristi istoriju, istorija treba da koriguje sećanje” (Stojanović, 2013, str. 186).

Istoričar je, po ovom gledištu, nepristrasan i objektivan u baratanju istorijskim izvorima, koji su opet neupitna svedočanstva o događajima – izolovane činjenice iz prošlosti koje mogu biti u suprotnosti sa istoričarevim očekivanjima ali je on dužan da ih sve uzme u obzir. Iako se priznaju nesavršenosti procesa sećanja uzrokovane pristrasnostima, proces rekonstrukcije istorijskih događaja od strane istoričara opisuje se kao da ne pati ni od jedne od istih pristrasnosti – kao potpuno neopterećen interesima sadašnjosti, bez favorizovanja jednih naspram drugih izvora, a na šta istoričara obavezuju standardi struke:

„Ono [pamćenje] je selektivno i iz prošlosti izvlači samo ono što mu je potrebno u sadašnjosti. Nasuprot tome, istoričar je, etikom struke, u svom radu obavezan da uzima u obzir različite i kontradiktorne podatke iz prošlosti, od onih koji potvrđuju njegove hipoteze do onih koji ih dovode u pitanje.” (Stojanović, 2013, str. 186).

Ovako idealizovano viđenje istorijske nauke pre je normativno nego deskriptivno, odnosno pre izražava idealno nego stvarno stanje stvari. Nije, na primer, retka situacija da se istoričari iz različitih zemalja, posebno kada je reč o konfliktnim ili postkonfliktnim regionima, ne slažu u svojim verzijama prošlosti. Iako potkrepljene istorijskim izvorima, one su neretko sasvim suprotne (Žeželj & Pratto, 2017; Psaltis et al., 2017). Neki autori idu toliko daleko da tvrde da istorijski zapisi nikada nisu objektivni, odnosno da su uvek obojeni ličnom perspektivom autora (Koerber, 2013). Razlozi za to leže u samom procesu rekonstrukcije prošlosti, i slični su kada je reč o individualnoj i kolektivnoj prošlosti.

Istraživači ličnih i kolektivnih sećanja na različite načine pristupaju ovom problemu, ali najčešće tako da se sećanja na događaj upoređuju sa različitim drugim izvorima o istom događaju.

Standardi za utvrđivanje istinitosti sećanja

Materijalni dokazi. S obzirom da su iskazi očevidaca često važan ili ključan dokaz u sudskim procesima, mnogo je naučnog truda uloženo u ispitivanje tačnosti takvih iskaza i uslovima koji podstiču tačnost, odnosno memorijske distorzije. Otkriveno je, tako, da procedura ispitivanja može doprineti tačnosti (ako su pitanja otvorenog tipa) ali i netačnim izveštajima (ako su pitanja sugestivna ili ako se ponavljaju) (Hilgard & Loftus, 1979; Bruck & Ceci, 1999). Identifikacija počinilaca, bilo preko fotografija ili preko direktnog prepoznavanja, takođe je često pogrešna. U analizi 40 slučajeva nepravedno osuđenih počinilaca, za koje je naknadna DNK analiza utvrdila da su nevini (Wells et al., 1998), istraživači su ustanovili da je u 90% glavni dokaz bio upravo iskaz očevica.

Za kolektivna sećanja ovaj tip standarda bili bi materijalni istorijski izvori – oružja, svakodnevni predmeti poput oruđa, posuda, lični predmeti poput odeće ili nakita, ostaci nastambi ili drugih građevina, kao i novac i druge dragocenosti.

Ovo nam nažalost nije uvek dostupno – za neke događaje jednostavno nema materijalnih dokaza. I ako takvi dokazi postoje, nekada nisu dovoljni da se evaluira istinitost upamćenog. Naivno bi, uz to, bilo smatrati da govore sami za sebe: reprezentacija događaja preko materijalnih izvora nikada nije neutralan akt, već podrazumeva aktivnu interpretaciju onoga ko se izvorima služi (Lipartito, 2014).

Dokumentovani zapisi događaja. Sećanja na događaje mogu se porediti sa objektivnim zapisima događaja. Tako se, na primer, sećanja na određena postignuća (brzinu ili rang u sportskoj trci; ocene na testovima ili u školi) mogu porediti sa evidencijom tih postignuća. Sećanja na događaje mogu se porediti sa audio ili video zapisima tih događaja. Ni ovaj kriterijum, međutim, nije garant intersubjektivne saglasnosti: u zavisnosti od prirode podataka koje utvrđujemo, može biti lako ili teško utvrditi stepen podudaranja izveštaja o događaju i dokumentovanog događaja. Ako su, na primer, u pitanju objektivni parametri (npr. numerički izraženo postignuće), ova dva podatka direktno su uporediva; ako su u pitanju, na primer, procene uspešnosti, one su već obojene pristrasnostima aktera i posmatrača (onih koji naknadno procenjuju dokumentovan materijal).

Kada je reč o kolektivnim sećanjima, ona se takođe mogu porediti sa verzijom događaja koja ima najviše potkrepljenja u istorijskim dokazima. U jednom istraživanju koje se bavilo sećanjem na rat u Iraku, o kome postoji ekstenzivna dokumentacija (Lewandowsky, Stritzke, Oberauer & Morales, 2005), istraživači su utvrdili da se u američkom uzorku znatno veći procenat ispitanika netačno sećao da je nakon invazije na Irak tamo pronađeno oružje za masovno uništenje, dok je u australijskom i nemačkom uzorku takvih ispitanika bilo zanemarljivo malo.

„Kvalitet“ sećanja na događaj. Često nam broj detalja, doslednost, koherentnost i logička zasnovanost evociranog sleda događaja služe kao indikator njegove tačnosti. U tom slučaju takozvana narativna istina služi nam kao proksi mera za utvrđivanje istine. Naravno, može se zamisliti da događaj može biti narativno ali ne i faktički istinit (da gradi priču koja je unutrašnje usklađena ali izgrađena od netačnih informacija) i obrnuto (da od tačnih informacija bude izgrađen neuredan, neusklađen narativ). Ipak, veća je verovatnoća da koherentni i dosledni izveštaji istovremeno budu i tačni. Uz konsenzus, ovo je u interpersonalnoj komunikaciji i sudskoj praksi jedan od najznačajnijih kriterijuma prema kojem procenjujemo istinitost nećijih iskaza (Mac Cormick, 1984; Stern, 2004).

Dnevničke zabeleške. U dnevničkim studijama, subjekti prave svakodnevne dnevničke zapise o događajima, a nakon nekog vremenskog perioda proverava se na koji način se istih događaja sećaju. U jednoj takvoj studiji (Barclay & Wellman, 1986) subjekti su vodili dnevnik tokom četiri meseca, a naknadno testirani posle dve do tri godine. Test je bio koncipiran kao test prepoznavanja: bili su izlagani različitim događajima,

a prepoznavali su da li su ih imali ili ne u prethodnom iskustvu. Iako je procenat prepoznavanja pravih autobiografskih događaja bio visok (sa 95% tri meseca nakon događaja pao je na 79% dve i po godine nakon događaja), i procenat lažnih prepoznavanja (subjekti su fabrikovane događaje prepoznali kao autobiografske) takođe je bio visok: ukoliko su u pitanju bile samo izmene u stvarnim događajima, u proseku 50% takvih događaja je pogrešno prepoznavano, a ukoliko su bili u pitanju u potpunosti izmišljeni događaji, taj procenat se kretao od 20% do 25%. U istraživanjima koja su usledila (Barclay, 1993) utvrđeno je da su ljudi češće prepoznavali kao stvarne one izmišljene događaje koji su bili u skladu sa njihovom opštom slikom o sebi, ali i po afektivnoj valenci usklađeni sa stvarnim događajima u tom periodu. Ovakvi i slični nalazi uzimaju se kao dokazi za rekonstruktivnu prirodu autobiografskog pamćenja, po kojoj „stečeno autobiografsko znanje dovodi do rekonstrukcije plauzibilnih, ali često netačnih, elaboracija prethodnih iskustava. Sećanja na većinu svakodnevnih događaja su stoga transformisana, iskrivljena ili sistematski skraćena” (Barclay, 1986, str. 89). Neki istraživači, međutim, smatraju da je ovakvo gledište suviše ekstremno, i tvrde da „sveža lična sećanja zadržavaju relativno veliki broj specifičnih tačnih informacija... ali da se, tokom vremena i pod uticajem snažnih shematski zasnovanih procesa, originalno iskustvo rekonstruiše i tako stvara novo, manje validno lično sećanje” (Brewer, 1986, str. 44). Ovakvo mišljenje Bruer potkrepljuje nalazima prema kojima se lažna prepoznavanja u veoma malom broju slučajeva (uvek ispod 5%) odnose na događaje koji su u suprotnosti sa originalnim dnevničkim zapisima; lažna prepoznavanja događaja koji umnogome podsećaju na stvarne događaje su posledica konfundiranja u samom procesu prepoznavanja nego siguran dokaz da je događaj zabeležen u memoriji u izmenjenom obliku. Kao što smo već pominjali, istraživači često porede unose neposredno nakon događaja sa izveštajima koji su vremenski značajno udaljeniji od događaja (mesecima ili čak godinama). Primarni unosi se pri tome tretiraju kao činjenice, kao standard tačnosti sa kojima se porede kasnija sećanja. Drugim rečima, nečija inicijalna, direktna reprezentacija događaja (zabeležena u dnevniku) smatra se istinitom. Iako je ovakvo zaključivanje plauzibilno, nije nužno i validno (Ross & Buehler, 1994a, 1994b). Na primer, dve reprezentacije mogu da odslikavaju dve različite, ali jednako ubedljive slike stvarnosti (Mead, 1964). Ipak, brojni su dokazi da su memorijske greške češće i intenzivnije što je događaj vremenski udaljeniji, pa stoga ima smisla porediti neposredne i naknadne izveštaje o njemu, uz rezervu da ni prvobitni unos ne mora biti nepristrasna verzija događaja.

Dnevnički zapisi nisu rezervisani kao standard za istinitost samo individualnih sećanja – istorijska svedočanstva savremenika uzimaju se kao legitiman istorijski izvor sa kojim se mogu porediti kolektivni istorij-

ski narativi. Neki uticajni istoričari, poput Marte Huel i Voltera Preveniea u svojoj knjizi *Iz pouzdanih izvora: Uvod u istorijske metode* upozoravaju, međutim, na preveliku težinu koja se pridaje subjektivnim verzijama prošlosti i na neopravdano zanemarivanje svih psiholoških procesa koji mogu da oboje viđenje događaja od strane njegovih savremenika (Howell & Prevenier, 2001).

Neposredno izveštavanje u toku događaja. Ideja u osnovi primene ovog kriterijuma slična je prethodnoj – izveštaji u trenutku događanja u manjoj meri su opterećeni svim procesima koji iskrivljuju sećanja na događaj, te se mogu uzeti kao tačniji. Istraživanja koja porede ove dve vrste izveštaja dosledno pokazuju da postoji takozvani *raskorak između doživljaja i sećanja* (eng. *memory-experience gap*, Miron-Shatz, Stone & Kahneman, 2009).

Zbog svoje direktne primenljivosti u medicini, puno je podataka o pamćenju bolnih iskustava, najčešće kod hroničnih bolesnika. Njihovi izveštaji o intenzitetu doživljenog bola na prvi pogled ne daju jednoznačne rezultate (detaljnije u Popadić, Pavlović & Žeželj, 2018). Pored činjenice da se prisećanja ispitanika ne podudaraju sa njihovim direktnim procenama datim u toku samog doživljaja, smer u kome greše nije uvek isti. Naprotiv, intenzitet bola se nekada precenjuje a nekada potcenjuje. Čini se da na to ima uticaja trenutni nivo bola koji ispitanici osećaju (ovo se interpretira kao efekat *ukotvljavanja* (eng. *anchoring*): oni koji trenutno trpe veliki bol skloni su da umanje prethodno doživljeni, dok su oni koji trenutno ne trpe bol skloni da ga uvećaju (Salovey, et al., 1994; Schwarz & Sudman, 2012). Takođe, ljudi su skloni da čitavu epizodu pamte tako afektivno obojenu da je u skladu sa trenutnim osećanjima visokog intenziteta i osobito sa osećanjima na njenom kraju: tako intenzitet bola pri kraju događaja utiče na ex post facto prisećanje bola tokom događaja, a letovanja i zimovanja se sećamo pozitivnije ukoliko su loše počela a dobro se završila nego ako je obrnuto. Ova se pravilnost registruje i kod epizoda u kojima je zapravo vremenski dominiralo drugačije obojeno afektivno iskustvo, a o čemu svedoče neposredni izveštaji (u slučaju da se, na primer, epizoda završi pozitivno, ljudi će je tako pamtiti iako su većinu vremena tokom epizode izveštavali o negativnom doživljaju) i naziva se *pravilo vrhunca* (eng. *peak end rule*, Kahneman et al., 1993; Do, Rupert & Wolford, 2008, vidi, međutim, neuspešnu replikaciju u Mah & Bernstein, 2019).

Podaci dati u intervjuima u periodu događaja. Većina istraživanja koja se bavi posledicama zlostavljanja u ranom detinjstvu ili izloženosti snažnoj traumi kasnije tokom života (boravak u zatvoru, logoru, zlostavljanje od strane supružnika) sled događaja rekonstruiše na osnovu sećanja samih aktera. Ne čudi, stoga, što se tačnost ovih podataka često dovodi u pitanje (Briere & Conte, 1993; Della Femina, Yeager, & Lewis, 1990; Kruttschnitt & Dornfeld, 1992; Loftus, 1993; Williams, 1994).

Nedostatak dokumentacije koja bi omogućila objektivnu kvalifikaciju stepena zlostavljanja, na primer, onemogućava proveru ove hipoteze u ekološki validnijoj situaciji, a istovremeno i predstavlja razlog zbog koga se istraživači oslanjaju na retrospektivne izveštaje. U jednoj od retkih studija u kojoj su intervjuisane žrtve zlostavljanja (71 štićenik Sigurne kuće, žrtve „okrutnog i nasilnog oca“) nakon 30 godina samo 31% izveštava o tim događajima u intervjuu. Ostali negiraju takvo iskustvo. U sličnom longitudinalnom istraživanju (Delia Femina, Yeager & Lewis, 1990) praćena je grupa delikvenata koji su sa otprilike 15 godina proveli godinu ili više dana u zatvoru u Konektikatu. Više od polovine (53%) intervju sprovedenih deset godina kasnije sadržalo je suštinski različite navode od onih zabeleženih u njihovim dosijeima. Većina izmena išla je u pravcu umanjivanja traumatičnosti događaja. U ranije pomenutom istraživanju koje se bavilo sećanjima na zlostavljanje u koncentracionim logorima (Wagenaar and Groeneweg, 1990) ispitanici su se nakon 40 godina začuđujuće dobro sećali nekih situacija, konteksta, pravila života u logoru, ali su neki od njih zaboravili čitave traumatične epizode u kojima su bili žrtve, umanjivali njihov intenzitet, nisu prepoznavali svoje mučitelje na fotografijama iz tog perioda ili njihova imena (njihova detaljna svedočanstva data su u Okviru 1).

Svedok P. C 1947. izvestio je o tome kako je čovek umro u njegovoj baraci. Sledeći dan, zapovednik logora De Rijke ušao je i izneo telo bez imalo poštovanja, kao da je reč o uginuloj životinji. Godine 1984. zaboravio je čitav događaj i ne prepoznaje ni ime ni fotografiju De Rijkea.

Stražar Daahluizen fizički je zlostavljao svedoka J. D., i to toliko da ovaj nije mogao da obavlja bilo kakav posao narednih godinu dana. U intervjuu 1984. J. D. se nije sećao imena Daahluizen.

Svedok L van der M. 1947. detaljno opisuje kako ga je De Rijke brutalno tukao duže vremenske periode i tokom nekoliko dana, u toj meri da nije mogao da stane na noge danima posle. U intervjuu 1984. seća se da ga je samo povremeno «gurkao». Isti svedok je prisustvovao ubistvu logoraša jevrejskog porekla i o tome precizno svedočio 1947. 1984. godine ovaj događaj je u potpunosti zaboravio.

Svedok G. S. u inicijalnom intervjuu izveštavao je o tome kako su stražari Diepgrond i Booxmeer udavili jednog zatvorenika u buretu sa vodom. Toga se nije sećao 1984, i čak je porekao da je tako nešto ikada izjavio.

Okvir 1. Neslaganja retrospektivnih izveštaja o zlostavljanju u logoru
(preuzeto iz Wagenaar and Groeneweg, 1990)

Izveštaji posmatrača. Ukoliko želimo da se oslobodimo samoprecenjujućih pristrasnosti koje možemo očekivati u izveštajima aktera, deluje razumno da izveštaje posmatrača tretiramo kao standard za utvrđivanje tačnosti. Međutim, postoji veliki broj dokaza u prilog tome da manja uključenost u događaje ne podrazumeva i veću tačnost. Štaviše, izveštaji posmatrača često su manje tačni od izveštaja aktera (Ross & Buehler, 1994; Schwarz & Wellens, 1997). Konsenzus u izveštavanju više aktera ili aktera i više posmatrača se sa nešto više pouzdanosti može uzeti kao mera tačnosti. Ovo pravilo se primenjuje u pravnim procedurama da bi se utvrdila verodostojnost iskaza različitih svedoka. Ni slaganje u ovim izveštajima, međutim, nije garancija njihove istinitosti; neslaganje nije dokaz falsifikovanja. Nepodudarni izveštaji mogu biti rezultat različitog opažanja i razumevanja događaja.

U prethodnoj diskusiji o standardima tačnosti postalo je jasno da nijedan od njih nije idealan, niti primenljiv u svim okolnostima niti garant pouzdane upamćenosti. U nastavku ćemo ilustrovati situacije u kojima je teško sporiti nepouzdanost bilo zbog toga što je, usled nedostatka kapaciteta, bilo nemoguće da se uopšte formiraju, bilo zbog toga što postoje jasni standardi tačnosti sa kojima se sećanje može uporediti ili pak zbog toga što postoje nesaglasna svedočenja pa je jasno da barem jedno od sećanja nije tačno.

Primeri nepouzdanosti pamćenja

Nemoguća sećanja. Možda su najočigledniji primeri nepouzdanosti sećanja ona sećanja koja su zapravo nemoguća – bilo zbog toga što bi trebalo da su nastala u periodu kada se sećanja ne mogu konsolidovati, bilo zato što se navodna sećanja odnose na događaje koji nisu mogli da se odigraju (na vrlo neplauzibilne događaje).

Poslednjih decenija akumulirano je mnoštvo neurobioloških i razvojnopsiholoških nalaza u prilog takozvanoj infantilnoj amneziji ili amneziji ranog detinjstva: činjenici da se ne sećamo događaja iz prve tri godine, a slabo i nepouzdana sećamo događaja od treće do sedme godine života (Howe & Courage, 1993). Infantilna amnezija objašnjava se razvojnim promenama u nervnom sistemu, pre svega sporijim razvojem hipokampusa, amigdale i prefrontalnog korteksa, kao i promenama u strukturi neurotransmitera (Madsen & Kim, 2016): fiziologija dečjeg nervnog sistema jednostavno ne može da podrži formiranje dugoročnih autobiografskih sećanja tokom prvih godina života. Ovoj grupi istraživanja komplementarna su ona koja ukazuju na ograničenja dečjeg kognitivnog sistema u pogledu sposobnosti apstrahovanja, kategorizacije i kodiranja pa samim tim i kapaciteta da na adekvatan način razumeju i uskladište događaje iz ovog perioda. Iako se u početku smatralo da deca u najranijem detinjstvu ne mogu da formiraju dugoročna

sećanja, sada je u naučnoj javnosti dominantno mišljenje da je zapravo problem u njihovoj retenciji na duži vremenski period. U svakom slučaju, jasno je da odrasli ljudi jednostavno ne mogu da se sećaju sopstvenog rođenja ili onoga što im se desilo u prvoj godini života. Mnogi, međutim, tvrde da se sećaju, i to vrlo jasno i detaljno: navode uspomene iz perioda kada su bili u materici, trenutka rođenja, opisuju kolevku u kojoj su spavali kao novorođenčce, kao i tortu i zvanice na prvom rođendanu (Shaw, 2016). Google pretraga termina *sećam se svog rođenja (I remember being born)* u oktobru 2021. daje skoro 400 000 pogodaka na srpskom i skoro šest milijardi pogodaka na engleskom jeziku.

Na poziv britanskog Gardijana da izveste o svojim najranijim sećanjima, ljudi su se javljali sa ovakvim i sličnim isповestima (Shaw, 2016):

Moja prva sećanja su vrlo živa. Plutanje u mračnoj praznini. Ruke i noge bile su blizu mene, gledao sam prema dole. Ne postoji zvuk ili emocija vezana za ovo, ali uvek nekako osetim da me to sećanje vraća u stomak moje majke.

Zamoljeni da opišu „sećanja” iz prve tri godine života, studenti Univerziteta u Beogradu pišu:

Otprilike sam imala oko godinu dana. Nekako sam stigla do kraja svog dvorišta pored oraha koji je bio tada tu i zgazila sam na ekser. Bilo je leto. Sećam se da me je zbolelo jako i da sam videla veliki ekser i to je sve.

Sećam se pokojnog dede koji je umro 2000. godine. Tada sam ja imala dve godine. Sećam se kako ulazim u njegovu sobu sa bratom, on leži u krevetu i kaže nam da otvorimo ormar i uzmemo karamele; nas dvoje zaista nađemo neke bombone u raznobojnim omotima i poslužimo se.

Slika mene u dečijem krevetu. U pitanju su popodnevni sati, nakon ručka. Ne mogu da se setim tačno koliko sam godina imala tada ali sigurno sam bila toliko mala, godinu dana najviše – krevetac smo izbacili posle toga. Obično bih ležala u krevetu i gledala u svetlost na zidu koja je dopirala iz kupatila i sa nestrpljenjem čekala da se ugasi jer bi to bio znak da moji roditelji dolaze kod mene u sobu na popodnevni odmor.

Sedim sa majkom za kuhinjskim stolom u starom stanu gde su mi kasnije ziveli baka i deka. Iz tog stana smo se odselili kad sam imao oko dve godine. Sedimo za stolom i ručamo i ja glođem batak. Secam se da sam odgrizao malo veci komad oble hrskavice (sa kraja kosti) koja je bila glatka i ljigava i koju sam muljao po ustima. Nakon toga sam je brzo ispljunuo.

Sećam se svog trećeg rođendana, jul 2000. godine. Proslavila sam ga u krugu porodice i porodičnih prijatelja. Dok smo igrali žmurke, pljunula sam kumi

u kapuljaču. Mama, za koju sam sigurna da me je videla i kasnije izgrdila zbog toga, tvrdi da se to nikada nije desilo, jer ona (mama) nije prisustvovala mom rođendanu, bila je u Beogradu tog leta sa mojim novorođenim bratom, te nije mogla da me grdi. Pritom, u pitanju je jul, kuma nikako nije mogla da nosi jaknu sa kapuljačom.

Postojanje ovakvih, nemogućih sećanja najčešće se objašnjava procesom pogrešne atribucije (eng. *misattribution*, Schacter & Dodson, 2002): iako je utisak da se zasnivaju na ličnom iskustvu, ona su verovatno zasnovana na svedočenjima roditelja ili drugih svedoka događaja, porodičnih fotografija ili snimaka ili čak izvesnih kulturnih sadržaja kojima su ljudi bili izloženi tako da su ih inkorporirali u autobiografsko sećanje. Suočeni sa ovom mogućnošću, ljudi je obično prihvataju, iako snažan utisak doživljenosti time ne biva izmenjen. Nekada i sami grade pretpostavke o pravom poreklu nemogućih sećanja:

Mislim da se sećanje formiralo i pod utiskom priča majke i brata, kao i ostale rodbine koja je taj događaj prepričavala.

Postoji jedna fotografija na kojoj duvam svećice (ali broj svećica nije jasno vidljiv), na fotografiji su i mama i kuma, obučeni smo u skladu sa vremenskim uslovima, dakle, vrlo lagano. Jakna sa kapuljačom, za koju sam sigurna da sam u nju pljunula, na fotografiji je koja u albumu stoji pored fotografije sa pomenutog rođendana. Na toj fotografiji se kuma i ja igramo ispred garaže. Na obe fotografije sam u istoj odevnoj kombinaciji, samo sa jaknicom preko. Takođe, fotografije su uslikane u isto doba dana, sumrak.

Definitivno fotografije. Imam ih sa tog rođendana mnogo, sa svim gostima i u različitim situacijama. Da toga nije, gotovo sam sigurna da se ničeg ne bih sećala.

Verovatno kombinacijom nekoliko sećanja, možda čak i kad sam bila starija (npr. jedno o sobi, drugo o dobijanju poklona, treće o osobi koja mi ga je dala).

Još jedna kategorija nemogućih sećanja ne vezuje se za nemogućnost njihovog formiranja, već za to da je nemoguće ili izuzetno malo verovatno da su se događaji uopšte desili. Ovde govorimo o opštoj plauzibilnosti, mada se može razmišljati i o kulturno specifičnoj plauzibilnosti, kao i o individualnoj plauzibilnosti: verovatnoći da se određeni događaji dese konkretnom pojedincu ili u nekom kulturnom kontekstu (Scoboria et al., 2004). Ljudi tako izveštavaju o uspomenu iz prošlog života, o tome da su bili oti od strane vanzemaljaca, da su čuli ili videli duha, ili svedočili tuđoj zaposednutosti demonom (Mazzoni & Memon, 2003).

Blic-sećanja. Blic-sećanja (eng. *flashbulb memories*) jesu lična sećanja na iznenadne, najčešće na značajne istorijske događaje (npr. atentat na Kenedija ili eksplozija Čelindžer-šatla). Ne samo da sećanja na istorijski značajne ili iznenadne događaje već i sećanja na svakodnevne događaje mogu biti doživljena kao tačna i dugo se održavati, ako su događaji lično značajni (Weaver, 1993) ili se sećanja na njih često obnavljaju (Neisser, 1982). Prve studije ovog fenomena ukazale su na to da ispitanici imaju utisak da se tačno, do najsitnijih detalja, sećaju šta su radili i gde su bili u trenutku kada su čuli vesti o konkretnom događaju (Brown & Kulik, 1977). Kasnija istraživanja su, međutim, uglavnom osporila ovaj utisak o nepogrešivoj tačnosti: tako su Najser i Harš (Neisser & Harsch, 1992) prikupili detaljne pismene izveštaje ljudi o tome kako su i gde čuli vest o eksploziji Čelindžera. Kada su ih ponovo za to upitali dve i po godine kasnije, većina je tvrdila da se živo i veoma precizno seća; nijedno sećanje, međutim, nije bilo u potpunosti tačno, a više od polovine sećanja sadržalo je suštinski pogrešne navode. Ni ocena živosti ni sigurnost u konkretno sećanje nisu korelirali sa njegovom tačnošću. Kada bi blic-sećanja bila tačna koliko ih pojedinac takvim doživljava, njihov sadržaj bi trebalo da se ne menja ili sasvim malo menja tokom vremena. U jednom istraživanju (Schmolck et al., 2000) zabeležena su blic-sećanja ispitanika na presudu O. J. Simpsonu¹ tri dana nakon završetka suđenja i 32 meseca kasnije. Iako je određen procenat ispitanika (29%) dosledno izveštavao o kontekstu u kome su čuli za događaj, veći je broj ispitanika izmenio prvobitne izjave (40% ispitanika je unelo krupne, suštinske izmene). Tako je, na primer, jedan ispitanik u prvom testiranju tvrdio da je vest video na TV-u u zajedničkoj prostoriji u studentskom domu, da su studenti neprestano ulazili i da su morali do maksimuma da pojačaju zvuk a isti taj ispitanik je 32 meseca kasnije izvestio da je za vest čuo u svojoj kući, u dnevnoj sobi, u društvu roditelja i sestre. Blic-sećanja su takođe osetljiva na sadržaj samog pitanja: nakon što se jedan putnički avion zabio u stambenu zgradu u gusto naseljenoj četvrti Amsterdama, istraživači (Cronbag, Wagenaar, & van Koppen, 1996) su pitali građane Amsterdama da li su videli na TV-u kako se događaj odigrao. U jednom istraživanju potvrdno je odgovorilo 55%, a u drugom 66%; snimak nesreće nije postojao. Jedno od mogućih objašnjenja je da su pojedinci kreirali mentalne predstave događaja na osnovu onoga što su čuli ili pročitali i da su kasnije to interpretirali kao sećanje na snimak nesreće. Akumulirani dokazi o problematičnoj „tačnosti“ blic-sećanja doveli su do toga da ih neki istraživači ne tretiraju kao poseban fenomen u okviru autobiografskog pamćenja.

¹ Ovo suđenje dobilo je veliki publicitet u SAD. Bivši ragbista O. J. Simpson bio je optužen za ubistvo supruge i, uprkos uverenju javnosti da je kriv, dobio oslobađajuću presudu.

Lokalna istraživanja o blic-sećanjima (Dulanović & Petrović, 2011) takođe dobijaju sličan obrazac rezultata. Autori ispituju sećanja na dva izuzetna događaja u Srbiji – smrt nekadašnjeg predsednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita i atentat na nekadašnjeg premijera Republike Srbije Zorana Đinđića: potvrđuje se velika živost i bogatstvo detaljima, kao i uverenost u verodostojnost sećanja, uz velike individualne razlike u opisima samog događaja.

Kakav je sadržaj tipičnih blic-sećanja vidljivo je iz opisa studenata Beogradskog univerziteta kada su ih istraživači pitali da se prisete konteksta (gde su, s kim bili i šta su radili) kada su čuli vesti o a. Proglašenju pandemije virusa kovid19 od strane Svetske zdravstvene organizacije ili b. Prvom obolelom od kovida u Srbiji (Žeželj, 2021):

Kada su objavili da u Srbiji postoji oboleli od Kovid-19, bila sam na fakultetu i nakon toga sam se viđala sa svojom drugaricom koja studira na FASPER-u. Trebalo je da razgovaramo o našem odnosu, ali pošto ja taj dan nisam jela žurile smo da odemo negde da bih jela. Otišle smo do Pasta Bara na Bulevaru, a nakon toga smo šetale i razgovarale. Ona nije znala da je proglašen prvi slučaj kod nas, ja sam čula tog jutra od nekoga, pa sam joj prenela. Moja reakcija je bila ravnodušna, čak sam i pravila šale po tom pitanju, ona je bila uznemirena i nisu joj se toliko svidеле moje šale. Kada sam joj ovo saopštila prelazile smo ulicu na pešačkom prelazu, kod dela Bulevara preko puta Skupštine.

Bila sam u Beogradu, u stanu sa dečkom i prijateljicom, kada je objavljena vest o prvom obolelom od kovida 19 u Srbiji. Dečko i ja smo bili uplašeni, dok je drugarica bila smirena i ubeđena kako se oko ovog virusa samo bespotrebno širi panika.

Kada je objavljena vest o prvom obolelom od kovida 19 u Srbiji nalazila sam se u Domu zdravlja sa prijateljem koji je išao na pregled zbog upale uha, oboje smo bili ubeđeni da je u pitanju lažna vest, i da virus još nije stigao do nas.

Nešto najbliže ovome čega se sećam je da je moj tata rekao da se pojavio virus u Kini koji pretvara ljude u zombije i zbog kog samo padaju na ulici. To je rekao dok je sedela cela moja porodica u dnevnoj sobi (on, mama, ja i sestra). Nismo se zabrinuli jer on uvek drami i preteruje i jer smo mislili da neće stići do nas.

Sećam se da sam bila kod kuće, sa svojom porodicom. Niko u porodici nije bio preterano uznemiren, ja sam bila zabrinuta kako će se sve odvijati. Sećam se da je par dana pre toga stiglo obaveštenje da fakultet neće raditi do daljnjeg i tu je bila opšta pometnja, ali niko nije bio previše uznemiren. Kada je vest bila objavljena, ljudi su već uveliko znali za koronu, i da će se to dogoditi, tako da mislim da zbog toga niko nije bio iznenađen, jer su to svi negde očekivali. Međutim, ozbiljnost situacije, i trajanje svega toga niko nije slutio, jer nam tako nije ni bilo predstavljeno.

Kada je SZO proglasila početak epidemije koronavirusa, bila sam u dnevnoj sobi sa mamom, tatom i sestrom. Nestrpljivo smo čekali vesti zato što je tog dana sestra napunila 18 godina. Mama i tata su bili zburjeni i pomalo razočarani jer smo planirali da napravimo proslavu rođendana, a sestra i ja smo bile iznervirane.

Mislim da sam se vratila sa fakulteta, gledala vesti sa mamom, kada se objavila vest o prvim slučajevima u Srbiji, i da me je malo i uplašilo ali i da sam se šalila na račun kovida sa prijateljima preko poruka.

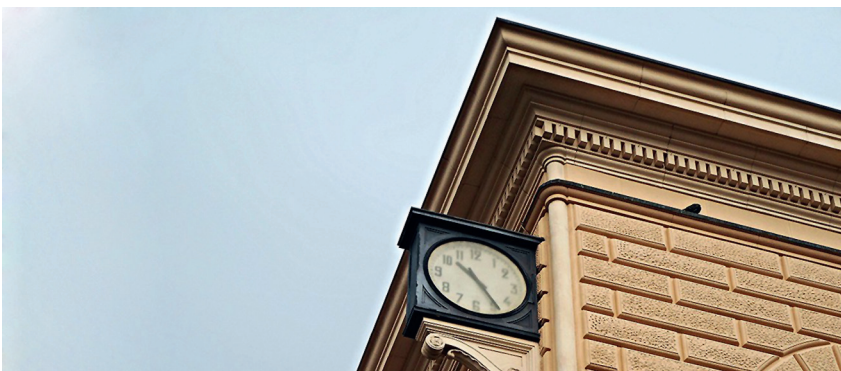
Kada je proglašen početak pandemije bio sam sa drugarima iz srednje škole na koju vrlo lagano smo odreagovali na vest i počeli da pravimo planove gde ćemo da provedemo karantin i šta ćemo sve zajedno da radimo u tom periodu. U tom trenutku uopšte nisam bio uplašen, štaviše doživio sam to kao početak raspusta.

Lažna sećanja. Sve je više dokaza u prilog mogućnosti da se, uz korišćenje relativno jednostavnih postupaka, ljudima usadi sećanje na događaje koje nisu imali u svom iskustvu. „Usađivanje sećanja” podrazumeva da ljudi prepoznaju izmišljene događaje kao autobiografske, a u nekim slučajevima i da navode dodatne detalje u vezi sa izmišljenim događajima i na taj način ih dopunjavaju i prihvataju kao „svoje”. Ovaj fenomen potvrđen je i u kvantitativnim istraživanjima asocijativnog pamćenja (Roediger & Mc Dermott, 1995): utvrđeno je da ljudi prepoznaju reči koje im nisu prezentovane na listi reči ili se sećaju neprikazanih reči. Još ubedljiviji dokaz fragilnosti ljudskog sećanja jesu istraživanja o usađivanju čitavih autobiografskih epizoda: ispitanici su u ovim ogledima prepoznavali kao lična sećanja događaje koji im se nisu nikada dogodili. Tako su tvrdili da su se sa pet godina izgubili u tržnom centru (Loftus 1997a, 2004; Loftus & Bernstein, 2005; Loftus & Pickrell, 1995), da su se gađali tortama na proslavi rođendana ili da ih je u zoološkom vrtu olizala kamila (Žeželj et al., 2009), da su prosuli crno vino na kumovu belu košulju ili da su se družili sa maskotom u zabavnom parku (za iscrpan pregled vidi Reyna et al., 2007), iako je u prethodnim intervjuima sa roditeljima i prijateljima utvrđeno da se ovi događaji ispitanicima svakako nisu dogodili. Događaji imaju više šanse da budu uspešno usađeni ako su a. plauzibilni, odnosno ako ispitanici ocenjuju da je verovatno da su takav događaj imali u iskustvu i b. adekvatno uvremenjeni, odnosno ako su smešteni u odgovarajući vremenski interval u ličnoj istoriji (Hyman and Kleinknecht, 1999). Što se tiče kvaliteta sećanja na sugerisane događaje u poređenju sa sećanjem na stvarne događaje, nalazi nisu jednoznačni: dok se u nekim ogledima (Payne et al., 1997; Žeželj et al., 2009) lažna sećanja ocenjuju kao manje pouzdana i živa, u drugim su subjekti jednako sigurni u usađene i autentične događaje (Zaragoza & Mitchell, 1996) ili čak spremni da se opklade u jednaku sumu novca da su se usađeni, odnosno autentični detalji zaista desili (Weingardt et al,

1994). Za psihološku nauku, ali i za sudsku i terapijsku praksu, vrlo je značajno pitanje da li nezavisni posmatrači mogu razlikovati autentične od neautentičnih sećanja na prošle događaje. Kada su u jednom istraživanju (Ceci et al., 1994) kliničkim i dečjim psiholozima prikazana dečja svedočenja o pravim i lažnim događajima, oni nisu uspevali da ih uspešno razvrstaju u dve grupe. Ovaj nalaz je nedavno repliciran i na studentima psihologije: ni oni nisu bili u stanju da uspešno razvrstaju istinita i lažna dečija svedočenja o ukradenoj igrački (Dinić, 2022). Čini se da među ovim sećanjima nema dovoljno kvalitativnih razlika da bi ih čak i iskusni istraživači diferencirali sa dovoljnom sigurnošću.

Lažna sećanja, međutim, nisu zabeležena samo kao lična. Iako su kolektivna lažna sećanja znatno ređa, neka su postala planetarno poznata. „Mendela efekat“ (French, 2019) rezervisan je za otkriće da je, uprkos tome što je Nelson Mendela oslobođen iz južnoafričkog zatvora devedesetih a preminuo 2013. godine, nemali broj ljudi 2010. verovao da je umro u zatvoru tokom osamdesetih godina. Ne samo to, tvrdili su i da se sećaju snimka njegove sahrane, koji su videli na televiziji. Psiholozi su ovaj neobičan fenomen objasnili na sličan način kao i individualna lažna sećanja, procesom pogrešne atribucije: informacije koje saznajemo nakon događaja interferiraju u procesu prisećanja. U slučaju Mendeline smrti verovatno je da je sahrana Stivena Bajka, drugog poznatog aktiviste protiv aparthejda, pripisana Mendeli.

Jedan sličan, manje poznat ali pažljivije istražen događaj vezuje se za Bolonjski masakr, u kome je od eksplozije na železničkoj stanici u 10.25 sati 2. avgusta 1980. godine poginulo 85 a ranjeno 200 ljudi. Sat iznad ulaza u stanicu zaustavio se u 10.25 (Slika 3). Ubrzo zatim je popravljen i radio je do 1996. godine, kada je odlučeno da se u znak sećanja na događaj trajno podesi na 10.25. U istraživanju sprovedenom desetak godina kasnije, međutim, 92% ispitanika, uključujući i sve ispitanike zaposlene na železničkoj stanici, tvrdilo je da je sat dugo pre događaja bio pokvaren i proročanski pokazivao 10.25 (De Vito, Cubelli, & Della Sala, 2009).

Slika 3. Zaustavljeni sat na bolonjskoj železničkoj stanici

Društvene mreže jesu prilika za indukovanje kolektivnih lažnih sećanja (Ahluwalia, Hemmer & Persaud, 2017), u toj meri da na platformi Reddit postoji vrlo aktivan forum koji se zove „Ljudi tvrde da su videli” (People claim they saw). Jedan od masovnijih primera zabeleženih na tom forumu tiče se filma iz devedesetih pod nazivom *Šazaam*, u kome je glumac Sinbad igrao duha iz boce – iako se brojni ljudi jasno sećaju da su ga gledali, ne postoji nikakva evidencija o tome da je film ikada postojao a i glavni glumac negira da je u takvom filmu igrao.

Neobičan hibrid individualnih i kolektivnih lažnih sećanja je takozvana satanistička panika osamdesetih godina u SAD: epidemija sećanja na zlostavljanja u ranom detinjstvu, od kojih su mnoga dovođena u vezu sa satanističkim ritualima i imala identične elemente u popularnoj kulturi vezivane za ovakve događaje (Victor, 1998). Sećanja su navodno bila potisnuta, a oživljavala su u psihoterapijskom procesu ili tokom intervjua. Kontroverza u vezi sa potisnutim traumatskim sećanjima izazvala je u naučnoj zajednici dugogodišnju debatu nazvanu *ratovi sećanja* (eng. *memory wars*): dok je jedna strana insistirala na tome da su izuzetno traumatski događaji najčešće potisnuti, druga se pozivala na dokaze o tome da su traumatska sećanja intruzivna i rekurentna te da je zapravo teško osloboditi ih se, a ne do njih dopreti (McNally, 2005). Kasnijom analizom mnogih od ovih sećanja, ukrštanjem sa drugim izvorima, ustanovljeno je da nije moguće da su se sadržaji odigrali onako kako su ih se ljudi prisećali, kao i da je malo verovatno da se tolikom broju ljudi desio tako redak događaj, i to toliko sličan (opis podruma, oltara i učesnika). Simptomatično je bilo i to što su sećanja uglavnom reprodukovana kao odgovori na sugestivna pitanja terapeuta ili novinara.

U jednom od retkih eksperimentalnih istraživanja procesa kolektivnih lažnih sećanja, korišćena je Diz-Rediger-Mekdermotova paradigma liste reči (Roediger & McDermott, 1995), samo što se u fazi slobodnog prisećanja jedna eksperimentalna grupa pojedinačno prisećala reči, druga u grupi naizmenično, a treća bez reda. Grupno prisećanje dovelo je do više lažnih prepoznavanja nego individualno, a najviše je lažnih prepoznavanja bilo u grupi u kojoj su se svi prisećali naizmenično. Ispitanici koji su se prisećali u grupama kasnije su grešili na istim rečima, odnosno preuzimali su tuđa lažna sećanja iz procesa slobodnog prisećanja i reprodukovali ih kao svoja (Maswood, Luhman, & Raharam, 2021).

U sličnom, ekološki validnijem istraživanju, autori su ispitivali mogućnost usađivanja sećanja na političke događaje čiji su akteri bili istaknuti republikanci ili demokrate, a od kojih se neki nisu stvarno dogodili. Rezultati su pokazali veću verovatnoću da se republikanskim glasačima usadi lažno sećanje na događaj koji kompromituje Obamu, demokratskog predstavnika, odnosno da se glasačima demokrata usadi lažno sećanje na događaj koji kompromituje Bušu, republikanskog predstavnika. Drugim rečima, političko opredeljenje ispitanika utiče na

to da oni kao verodostojnije opažaju one događaje u kojima ideološki udaljen političar čini nešto pogrešno u odnosu na situaciju kada to čini političar koji im je ideološki blizak (Frenda et al., 2013). U konceptualnoj replikaciji ovog istraživanja u našem kulturnom kontekstu, autori (Dangubić, Milićević, Simunović, 2014) su izložili ispitanike srpske nacionalnosti seriji negativno konotiranih vesti u kojima su akteri bili srpske, odnosno albanske nacionalnosti; polovina vesti bila je istinita, a polovina lažna. Nakon toga su procenjivali da li su prethodno čuli za te događaje, kao i da li su događaji autentični. Ispitanici su procenili da su čuli i za lažne, kao i za istinite događaje (iako su za lažne davali niže skorove). Oni ispitanici koji su bili pristrasniji prema sopstvenoj etničkoj grupi (ispoljili snažniju relativnu preferenciju prema Srbima u odnosu na Albance), u većoj meri poverovali su u autentičnost lažnih događaja čiji su akteri Albanci i bili su manje uspešni u razlikovanju istinitih i lažnih događaja ukoliko su im akteri Albanci. Rezultati idu u prilog hipotezi o lakšem usađivanju lažnih sećanja na događaje u skladu sa stavovima, verovatno zbog toga što se takvi događaji opažaju kao verodostojniji.

Neusklađena sećanja. U jednom istraživanju (Karr, 1990) od učesnika je traženo da izveste o događajima iz sopstvene prošlosti na koje, kako je utvrđeno, sami učesnici i njima bliske osobe imaju različite uspomene. Ispostavilo se da nepodudarna sećanja nisu redak fenomen: samo 15% učesnika nije bilo u stanju da navede takav događaj. Istraživači su dalje proučavali način na koji akteri transformišu materijal (primer u Okviru 2):

Akter:

Imao sam 7 godina.

Ustao sam u 7.30 da bih se spremio za školu.

Obukao sam zimsku odeću, šal, kapu, rukavice.

Otišao u školu sa dva druga.

Nikoga nije bilo u školi jer je bio praznik (Dan očeva).

Srećan sam se vratio kući jer je škola zatvorena.

Svedok (sestra):

Sestra tvrdi da sam imao 10 godina.

Da sam se probudio u 4.30 za školu.

Da sam obukao zimsku odeću.

Da sam otišao sam.

Nikoga nije bilo jer sam stigao u školu tri sata ranije.

Vratio se kući besan jer mi je navila alarm tri sata ranije.

Okvir 2. Primer nepodudarnih sećanja na autobiografske događaje
(Preuzeto iz Ross & Buehler, 1994 a, str. 58)

U nedavnoj replikaciji Karovog istraživanja (Žeželj, 2021), od studenata psihologije traženo je da se prisete autobiografskog događaja koga se sećaju drugačije nego još neko od njegovih aktera. Samo dva posto upitanih nije bilo u stanju da reprodukuje takav događaj. Preko 70% navedenih događaja bilo je iz ranog detinjstva, pre sedme godine. Ispitanici su detaljno opisivali svoju i tuđu verziju događaja, i neretko davali pretpostavke o tome čija je verzija tačnija i zbog čega:

Kada sam bila mala (6 godina sam imala otprilike), vraćala sam se jedne večeri sa majkom iz grada i ispao mi je novčanik u šaht. Do nedavno sam mislila da sam u tom novčaniku mala baš dosta novca, čak sam imala i konkretnu cifru u glavi, 3600. Onda sam pre otprilike mesec dana pričala sa majkom i ona mi je rekla kako je u novčaniku bilo 80 din. Verujem njenom sećanju pre nego mom, svakako. Zanimljivo mi je kako je meni tada 80 din. sigurno bila velika cifra kojom može da se kupi svašta, pa sam onda vremenom to uklopila u neki okvir velikog novca, što mi je očigledno bilo 3600.

Drugarica i ja smo se prisećale nekih događaja iz obdaništa, među kojima je bila i popodnevna dremka. Ona je tvrdila da nikad nije mogla da spava kad dođe vreme za dremku, a ja sam se sećala da ona prva zaspi od svih nas iz društva.

Kad sam prvi put krenula u vrtić, imala sam veoma strogu vaspitačicu. Sećam se dana kada nas je terala da sakupimo sve igračke u korpu nakon igranja. Posle toga, sećam se da je uzela tu istu korpu, demonstrativno prosula sve igračke na pod i terala nas da ih skupljamo ponovo. Posle mnogo godina, pričala sam sa drugom sa kojim sam tada išla u vrtić i on tvrdi da vaspitačica nije ponovo prosula igračke i da nas nije terala da ih opet skupljamo. Moguće je da se moj drug tačnije seća jer nisam volela tu vaspitačicu i već posle nedelju dana sam se ispicala iz vrtića.

Jednom prilikom pre desetak godina, mom bratu je nestala omiljena hemijska. Posle nekoliko nedelja ili meseci hemijska se pojavila. Ja se sećam da sam je ja našla na nekom mestu u kući. Moj brat tvrdi da je on našao hemijsku u mom rancu. Mislim da je moja verzija tačna, a da je on sličan događaj pomešao sa ovim (kada su mu nestale slušalice i posle nekog vremena su se magično pojavile u mom rancu, pokidane hehe).

Pre trinaest godina, kada sam imala osam, bila sam sa sestrama u zoološkom vrtu, a slon je uzeo celu kesu smokija od mene. Moja starija sestra tvrdi da je uzeo od nje.

Sećanja supružnika (parova) na njihov prvi susret takođe često otkrivaju nepodudarne detalje. Na primer, muž se seća ovakvog sleda događaja:

„Sedeo sam na aerodromu čekajući da najave moj let, kada je u čekaonicu ušla jedna žena. Sela je pored mene iako je bilo mnogo slobodnih mesta. Počeli smo da razgovaramo, i ostalo je istorija”. Sećanje žene na isti događaj je identično izuzev jednog detalja: ona tvrdi da je čekaonica bila sasvim popunjena i da je jedino slobodno mesto bilo pored njenog budućeg muža. Iako su često razgovarali o ovoj nesaglasnosti, i muž i žena čvrsto veruju da se sećaju tačne verzije događaja (Ross & Buehler, 1994).

Mehanizmi rekonstrukcije lične i kognitivne prošlosti: oslanjanje na kognitivne pristrasnosti

Do sada bi trebalo da smo jasno ilustrovali da je sećanje često nepouzdan. Postoje li, međutim, neki univerzalni mehanizmi koji sistematski vode pogrešnoj rekonstrukciji prošlosti? Za početak ćemo, bez ulaženja u motivaciju za izmenama sećanja, prikazati kako kognitivne pristrasnosti – prečice u zaključivanju nastale kao posledica potrebe da se štedi kognitivna energija, odnosno da se brže i lakše dođe do informacija o spoljnom svetu, i neretko vode zaključcima koji odstupaju od normativne racionalnosti – mogu uticati na modifikacije u zapamćenom.

Heuristik dostupnosti (eng. *availability heuristic*): lakše se i brže prisećamo vremenski ili prostorno bliskih događaja pošto su nam dostupniji u memoriji. Posledično, pripisujemo im veći značaj ili precejujemo njihovu učestalost u odnosu na udaljene događaje (Menon, 1994). Jedna vrsta heuristika dostupnosti uočena je i u akademskoj literaturi i nazvana pristrasnost prema nedavnosti ili vremenski parohijalizam (eng. *recentism* ili *temporal parochialism*, Sluyter, 2005, 2010; Smith, 2009). Naučnici koji se bave društvenim temama uvek se više fokusiraju na kasnije periode zapostavljajući ranije. Ova pristrasnost, neočekivano, otežava a ne olakšava razumevanje sadašnjosti: na primer, teško je razumeti tehnološki napredak ako zapostavimo premoderni i rani moderni period jer je tehnološki napredak najpre definisan prekidom sa onim što mu je prethodilo, i određuje se u kontrastu s tim (Sluyter, 2005).

Iluzorna korelacija i njoj bliska *iluzija kauzalnosti* (eng. *illusory correlation/illusion of causality*): uviđanje veza između slučajnih događaja, češće ukoliko su događaji retki i temporalno povezani. Ova pristrasnost često leži u osnovi stereotipa, kao pripisivanje retkih osobina manjinskim a češćih većinskim populacijama (Stroessner & Plaks, 2013), ili teorija zavere, kao interpretiranje vremenski kontigentnih događaja kao uzročno povezanih (Van Prooijen et al., 2018) koji organizuju naše znanje o socijalnom svetu i interpretaciju prošlih događaja, bilo da je u pitanju lično ili kolektivno sećanje².

² Ovu tendenciju ne treba smatrati istorijski univerzalnom, o čemu je već bilo reči u odeljku o narativnosti ličnih i kolektivnih sećanja.

Proizvoljne analogije ili greška analogizma (eng. *analogism bias*) odnosi se na tendenciju ljudi da na osnovu uočene sličnosti između dva objekta ili događaja po jednom atributu zaključuju o njihovoj sličnosti po ostalim. Ova greška se formalno može predstaviti ovako (Rydgren, 2007):

Premise:

Objekat A ima osobine p i q

Objekat B ima osobinu p

Zaključak: Objekat B takođe ima osobinu q

Tako možemo neosnovano zaključivati o sličnosti aktuelnih događaja sa autobiografskim, samo zato što dele neki zajednički atribut: „Kad god bi se moj otac povukao u svoju sobu, pio je dok se ne bi obeznanio; moj partner se povlači u svoju sobu, brinem zbog toga što sigurno pije”. Pored toga što ova vrsta analogije nije logički ispravna, izbor situacije za poređenje je takođe proizvoljan i često diktiran događajima koji su memorijski najupečatljiviji, najživlje upamćeni ili snažno emotivno obeleženi. U kolektivnom sećanju ove analogije su možda i vidljivije zato što su deljene. Koliko su neke analogije prisutne u javnom govoru, ilustruje takozvano Godvinovo pravilo: „što duže traje neka (najčešće digitalna) debata, nezavisno od teme, verovatnoća da će se pomenuti nacisti ili Adolf Hitler približava se 1” (Godwin, 1994). Tako je, na primer, tokom kampanje za Bregzit 2016. godine, tadašnji poslanik torijevske (konzervativne) partije, a aktuelni premijer Velike Britanije Boris Džonson izjavio: „Ni Hitler ni Napoleon nisu uspeali u svojim projektima ujedinjenja Evrope, a EU je pokušaj da se to isto uradi drugim metodama” (BBC, 2016).

Efekat/pristrasnost ukotvljavanja (eng. *anchoring effect/bias*) odnosi se na predvidivu sklonost ljudi da svoje procene delimično zasnivaju na informacijama iz okoline, čak i u slučajevima kada su one očigledno irelevantne (Chapman & Johnson, 1999; Teovanović, 2013). Ukotvljavanjem može da se objasni uticaj aktuelne situacije prisećanja na sadržaj sećanja: kontekst i aktuelni doživljaj je teško ignorisati pa se dešava da se sećanja njima prilagođavaju, bez svesne namere onoga ko se priseća. Kada je reč o kolektivnim sećanjima, može se razmišljati i u obrnutom smeru: o prilagođavanju interpretacija sadašnjih događaja događajima koji su im prethodili. Tako ulogu „kotve” obično imaju probrani istorijski događaji – oni koji su ključni u prihvaćenoj reprezentaciji prošlosti ili takozvanom master narativu. To zapravo znači da se aktuelni događaji interpretiraju u odnosu na prošle, na taj način čineći „nepoznato poznatim” (Liu, Sibley & Huang, 2014).

Ukotvljavanje se obično smatra osnovom dve druge, specifične pristrasnosti: greške usklađivanja i pristrasnosti naknadne pameti.

Greška/pristrasnost usklađivanja (eng. *congeniality error/bias*). U klasičnom eksperimentu Levina i Marfija (Levine & Murphy, 1943) utvrđeno je da su ispitanici sa prosovjetskim stavovima bolje upamtili

informacije koje prikazuju Sovjete u pozitivnom svjetlu, dok su ispitanici sa antisovjetskim stavovima bolje upamtili informacije koje Sovjete prikazuju negativno. Autori smatraju da njihovi nalazi potvrđuju takozvanu *grešku usklađivanja*: pristižuće informacije obrađujemo, pamtimo i prisećamo ih se tako da odgovaraju našim postojećim uverenjima i stavovima. Ovaj ogled poslužio je kao inspiracija nizu sličnih, od kojih su neki potvrdili (Jones & Aneshansel, 1953) hipotezu usklađivanja, dok su neki rezultati upravo govorili suprotno (Kulesa, 1999; Eagly et al., 2000). U svojoj metaanalizi, Igljeva je sa saradnicima (Eagly et al., 2001) utvrdila da je efekat usklađivanja po pravilu dobijan u starijim eksperimentima, sa manje rigoroznom metodologijom i slabijim merama prisećanja. Ona, međutim, nije zaključila da stavovi nemaju uticaja na proces pamćenja: naprotiv, smatra da je u slučaju izlaganja „prostavskom” i „kontrastavskom” materijalu moguće koristiti alternativne kognitivne odbrambene strategije: moguće je, s jedne strane, izbegavati ili lošije pamtili kontrastavske informacije, ali je moguće i pažljivo obrađivati upravo kontrastavske informacije i aktivno im kontraargumentovati, pripremajući se tako za eventualnu odbranu sopstvenih stavova, što bi se moglo nazvati strategijom *spontane inokulacije* (Eagly, Chen, Chaiken & Shaw-Barnes, 1999). Čak i ako prihvatimo ovo tumačenje, iako nalazi o pamćenju kontrastavskog materijala još uvek nisu jednoznačni, još uvek ostaje validna pretpostavka o uticaju potrebe da zadržimo koherentnu sliku sveta (potvrdimo postojeće stavove) na pamćenje i prisećanje.

Pristrasnost usklađivanja može se ispoljiti i kao tendencija da se o prošlim stavovima i ponašanju izveštava kao da su usklađeni sa aktuelnim stavovima i ponašanjem. Ovo je fenomen prvi put uočen u političkom ponašanju, kada je u anketama primećeno da nakon izbora veći procenat ljudi od registrovanog izveštava a. da je izašao na izbore i b. da je glasao za vladajuću stranku. Da bi se ovaj fenomen rasvetlio, osmišljeno je longitudinalno istraživanje u kome je registrovano glasačko ponašanje ljudi u tri izborna ciklusa (Himmelweit, Biberian & Stockdale, 1978). Ustanovljene greške u prisećanju nisu bile slučajne: ljudi su većinom usklađivali svoje prethodno ponašanje sa aktuelnim (izveštavali su o tome da su i na prethodnim izborima glasali za stranku za koju su glasali na aktuelnim). U eksperimentalnim studijama takođe je primećeno da se ljudi sećaju svojih stavova kao doslednih, odnosno da ih usklađuju sa trenutnim stavovima. U jednoj takvoj studiji, Šerman je sa saradnicima (Sherman et al., 2008) testirao i retestirao stavove ljudi prema različitim medicinskim tretmanima (presađivanje organa, korišćenje stome za hranjenje, korišćenje veštačkih pluća) u razmaku od godinu dana. Ispitanici su promenili otprilike četvrtinu stavova. Od ukupnog broja ljudi koji su promenili stavove, njih 75% pogrešno se sećalo prvobitnih stavova, i to tako da odgovaraju aktuelnim.

Iluzija neizbežnosti ili pristrasnost naknadne pameti (eng. *hindsight bias*, Fischhoff & Beyth, 1975; Fischhoff, 1982): sklonost ljudi da preценjuju verovatnoće prošlih događaja – veruju da je ono što se desilo bilo neizbežno, a uz to veruju i da su takav ishod i sami očekivali. Ova je pojava registrovana u različitim domenima, od medicinskih dijagnoza (Arkes, Wortmann, Saville, & Harkness, 1981) i sudskih presuda (Kamin & Rachlinski, 1995) do rezultata izbora (Leary, 1982; Sanna, Schwarz & Small, 2002; Sanna & Schwarz, 2003) i sportskih događaja (detaljnije u Hawkins & Hastie, 1990), u svim uzrasnim grupama, iako nešto više kod starijih (Groß & Pachur 2019). I ovde je paralela sa kolektivnim sećanjem očigledna, posebno u slučaju istorijske rekonstrukcije događaja, pa se termin *greška istoričara* (eng. *historian fallacy*) koristi da označi situaciju u kojoj neko pretpostavlja da su donosioci odluka u prošlosti na isti način videli događaje i raspolagali istim informacijama kao i oni koji naknadno analiziraju njihove odluke (Fischer, 1970).

Efekat „teleskopa“ (Neter & Waksberg, 1964; Schwartz, 1999) odnosi se na tendenciju da se pri proceni intenziteta, dužine i učestalosti događaja skorašnji autobiografski događaji datiraju ranije (utisak da su se desili pre više vremena nego što je zaista prošlo), a davni događaji skorije (utisak da su se desili pre manje vremena nego što je zaista prošlo) pri proceni intenziteta, dužine i učestalosti događaja. Ukoliko je zadatak ispitanika da procene neko relativno retko ponašanje (dešava se manje od pet puta u ispitivanom periodu, recimo večera u restoranu u proteklih mesec dana), oni u tu svrhu koriste epizodičko prisećanje (sećaju se jednog po jednog događaja i sabiraju ukupnu frekvenciju). Ukoliko je, međutim, događaj češći od pet ili deset puta u ispitivanom periodu, raste verovatnoća da će ispitanici odustati od strategije prisećanja jednog po jednog događaja i da će koristiti ono što se naziva direktnom procenom učestalosti (Burton & Blair, 1991). Efekat teleskopa može se očekivati i pri proceni istorijskih događaja: prećenjivanje učestalosti i trajanja retkih događaja poput ratova i sukoba ili poseta važnih državnika, a potcenjivanje svakodnevnih uobičajenih događaja.

Do sada je bilo reči o univerzalnim kognitivnim pristrasnostima koje mogu imati posledice po modifikaciju upamćenog. Postoje, međutim, i pristrasnosti direktno vezane za sećanje. Najpoznatiju njihovu sistematizaciju dao je Šachter (Schachter, 2002, 2021), kada ih je nazvao „sedam grehova sećanja“. Ilustrovaćemo ukratko svaki od njih i, tamo gde je moguće, dati paralelu u kolektivnim sećanjima.

Prvi, *prolaznost*, odnosi se na sve slabije prisećanje događaja sa protokom vremena, pogotovo događaja pohranjenih u epizodičkoj memoriji. Ovo zbog toga što se sa svakim novim evociranjem epizodičkog sećanja ono prekodira u hipokampusu i tako biva ponovo izmenjeno. Krivulja zaboravljanja za događaje pohranjene u kolektivnom sećanju prati individualnu krivulju zaboravljanja: detalji se gube, bivaju izmenjeni,

a narativ se uklapa u ono što zovemo „master narativ”, a koji odgovara postojećoj slici o grupi.

Drugi i treći odnose se na specifične faze upamćivanja: *odsutnost* u trenutku kodiranja usled nepažnje ili podeljene pažnje i *blokiranje* u trenutku prisećanja usled toga što ga ometa drugo sećanje (svima poznat fenomen „na vrhu jezika”). Ovo su fenomeni rezervisani za individualno prisećanje jer su zapravo posledica ograničenosti radne memorije i egzekutivnih funkcija, a ne predstavljaju sklonosti ka sistematskim izmenama sadržaja koje su za nas od interesa.

Četvrti, *pogrešno pripisivanje izvora* (eng. *misattribution*) ne odnosi se na izmene u sadržaju, već na pogrešno prisećanje izvora sadržaja: tako se može kao lično sećanje prepoznati događaj kome je neko bio izložen putem medija ili koji je osobi bio prepričan od strane trećeg lica. Jedan od često navođenih slučajeva pogrešnog pripisivanja (u ovom slučaju sebi) tiče se suđenja bivšem članu Bitlsa Džordžu Harisonu u vezi sa autorskim pravima. Na suđenju je, naime, ustanovljeno da je njegova pesma „My sweet Lord” identične melodijske linije kao pesma „He’s so Fine” grupe The Chiffons. Harison je u svojim memoarima napisao kako nije bio svestan ove sličnosti kada je pisao pesmu i kako se i sam iznenadio kada je pesma izašla a publika počela da ga upozorava na činjenicu da je u pitanju plagijat. „Mogao sam lako da izmenim par nota i da izbegnem ovaj problem”, napisao je u svojim memoarima „I, me, mine” (Harrison, 1980). Pogrešno pripisivanje može biti sasvim idiosinkratično, ali može se pretvoriti i u kulturni fenomen. Nešto suptilnije forme pogrešne atribucije istraživali su psiholozi sa Ratgers univerziteta (Ahluwalia, Hemmer & Persaud, 2017). Oni su, naime, svojim ispitanicima dali zadatak da od ponuđenih filmskih citata odaberu ispravan. Među ponuđenima bili su i pogrešni citati koji su se uvezili u pop-kulturi (na primer, „Luke, I am your father” umesto „No, I am your father” za obraćanje Dart Vejdera Luku Skajvokeru u filmu *Imperija uzvraća udarac*). Nakon što bi ispitanici odabrali, morali su da označe u kojoj meri su sigurni u svoj izbor, kao i gde su ga čuli/videli. Možda ne tako iznenađujuće, preko 90% ispitanika biralo je pogrešne, a rasprostranjene citate i izrazilo veliku sigurnost u svoj izbor; većinom su tvrdili da su takav citat čuli/videli neposredno, gledajući film, a ne posredno, kroz razgovore ili druge izvore. U drugom eksperimentu, uprkos tome što su ispitanici pre izbora citata gledali isečke iz filmova o kojima je reč, i dalje je između 44% i 78% njih biralo pogrešne. Prethodno je u tekstu bilo reči i o drugim fenomenima koji se objašnjavaju greškom u atribuciji – nemogućim sećanjima i kolektivnim lažnim sećanjima.

Peti Šahterov greh sećanja *sugestibilnost* odnosi se na podložnost sadržinskim izmenama pod uticajem informacija koje dobijamo iz okoline. Ako se, na primer, suptilnim jezičkim manipulacijama naglasak stavi na određene aspekte događaja koji bi mogli biti verovatni, ti

naglašeni aspekti se uključuju u sećanje, bez obzira na to da li su se ili nisu dogodili. Elizabet Loftus je sa saradnicima otpočela seriju studija u kojima se bavila svedočenjima na sudu ili u terapijskoj praksi (Loftus, 1997a; Loftus 1997b; Loftus, 2004; Loftus & Bernstein, 2005; Loftus & Pickrell, 1995). Ovi ogledi ukazali su na značaj informacije koja sledi kritični događaj (eng. *post event information*) za pamćenje događaja: ukoliko su učesnici izloženi nekom dešavanju, a zatim kasnije pogrešno informisani o nekom detalju tog dešavanja (verbalno ili vizuelno, preko neautentične fotografije), u naknadnom testu češće biraju kao tačan detalj koji im je sugerisan nego onaj kome su originalno bili izloženi. Ispitanici češće greše ukoliko detalj: (a) nije od centralnog značaja za događaj; (b) ako je interval između prisećanja i događaja veći; (c) ako treba da prepoznaju među ponuđenim odgovorima a ne da odgovaraju na otvoreno pitanje i (d) ako se podstiču da aktivno rekonstruišu, zamisle događaj pre testiranja (Zaragoza & Mitchell, 1996; Hyman & Billings, 1998; Hyman & Pentland, 1996). Mnogo je dokaza da su deca posebno podložna uticaju naknadnih informacija i usađivanju lažnih autobiografskih događaja (Bruck & Ceci, 1999; Ceci et al., 1994; Melnyk et al., 2007): u seriji ponovljenih intervjua sa decom, na primer, 30–40% dece počinje da nakon izvesnog broja ponavljanja sugestivnog pitanja (npr. Da li je gospodin koji je ušao bio nespretan?) odgovara potvrdno, i čak dodaje izmišljene detalje koji potvrđuju događaj u pravcu sugestije (Is-pala mu je knjiga; Bio je tako smešan kada se sapleo).

Kada je reč o kolektivnom sećanju, i ono se oblikuje kroz jezičke prakse, i u zavisnosti od imenovanja događaji bivaju različito interpretirani i upamćeni. Tako, nije svejedno da li ćemo, na primer, događaje u Ukrajini 2022. nazvati „ratom Rusije protiv Ukrajine“, „konfliktom u Ukrajini“, „sukobima u Ukrajini“ ili „humanitarnom operacijom u Ukrajini“; slično, grupu ljudi koja recimo deluje protiv režima možemo zvati „borcima“, „pobunjenicima“, „gerilom“ ili „teroristima“. Izbor termina govori o uzrocima događaja, moralnosti aktera, kao i njihovoj odgovornosti (French, 2012). Koliko je državama značajno da nametnu jedinstvenu terminologiju događaja iz prošlosti, govori i činjenica da većina evropskih država ima zakone o sećanju, koji se najčešće odnose na zabranu negiranja Holokausta ili zabranu poređenja Holokausta sa drugim zločinima, priznavanje ropstva kao zločina protiv čovečnosti, ali i definisanje uloge sopstvene države u kolonijalizmu. Tako je, na primer, francuski *Loi Rappaport*, zakon o kolonijalizmu, tražio da školski programi priznaju pozitivnu ulogu Francuske u afričkim kolonijama, ali je posle protesta imigrantskih grupa i akademskih krugova istoričara i nastavnika istorije morao biti izmenjen. Osamdesetih godina je u Rusiji osnovan ozloglašeni Nacionalno-patriotski front „Sećanje“ (Национально-патриотический фронт «Память»), u čijem je opisu delovanja jasno naznačeno da se bavi ustanovljavanjem istorijskih istina i očuvanjem „pravih ruskih vred-

nosti". U zemljama nastalim iz bivše Jugoslavije, većina parlamenata donela je deklaracije o ratovima devedesetih kojim je želela da reguliše interpretaciju prošlosti i kolektivno sećanje (Koren, 2011). Te deklaracije postaju istorijski izvor i u javnom diskursu često se tretiraju kao objektivna zabeleška dešavanja: kao što se dnevničke beleške u istraživanjima individualnih sećanja porede sa naknadno evociranim sećanjima na iste događaje, tako se ove deklaracije uzimaju kao standard za evaluaciju sećanja pojedinca na određene istorijske događaje.

Šesti greh sećanja Šahter je nazvao uopšteno „*pristrasnost*” a preciznije bi bilo označiti ga kao *samoreferentnost*: sećanja u vezi sa akterom ili grupom bolje se pamte, a prošlost se interpretira iz perspektive pojedinca ili grupe kojoj pripada. Tako su još 1977. godine istraživači (Rogers, Kuiper & Kirker, 1977) utvrdili da se ljudi bolje prisećaju iste liste prideva ako im je dat ključ „Da li se odnosi na vas?” nego ako im je ključ „Da li se rimuje sa/Znači isto kao/Napisan velikim slovima?”. Van laboratorije pokazano je da ljudi bolje pamte tuđe rođendane ako su vremenski bliži njihovom, bilo da su u pitanju prijatelji, poznanici ili ljudi sa kojima su se tek upoznali (Kesebir & Oishi, 2010).

Efekat *samoreferentnosti* beleži se i na grupnom nivou, a postoje i istraživanja koja ukazuju na to da se kulture međusobno razlikuju u stepenu *samoreferentnosti*: u jednom od njih (Wang et al., 2009), odrasli ljudi srednjih godina iz više različitih zemlja zamoljeni su da se prisete značajnih društvenih događaja koji su se desili tokom njihovog života. Od ukupnog broja događaja koje su naveli ispitanici iz SAD 93% je bilo u vezi sa njihovom zemljom ili zajednicom; među ispitanicima iz Velike Britanije 72% događaja bilo je *samoreferentno*, iz Kine 62%, Turske 56% a iz Nemačke 49%. Istraživači dobijene razlike tumače individualističkom orijentacijom američkih ispitanika koja vodi do selektivnog pamćenja i prisećanja informacija relevantnih za pojedince ili grupu kojoj pripadaju. Jedno istraživanje u našem regionu takođe jasno ilustruje *samoreferentnost*, i to pitanjem datiranja događaja: 41% punoletnih građana Srbije tvrdilo je da je Drugi svetski rat trajao od 1941. do 1945. godine, a manji broj naveo je 1939. kao godinu početka rata (Stojanović, 2011).

Poslednji greh koji navodi Šahter je „*perzistentnost*” – neželjeno prisećanje određenih negativnih autobiografskih događaja, od neprijatnih, poput konverzacije u kojoj se nismo snašli ili greške na poslu, do traumatskih stresnih događaja.

Šahterova terminologija – grehovi pamćenja – ukazuje na to da je pamćenje daleko od zamišljenog ideala, od „bezgrešnog pamćenja”. Savremen pogled na pamćenje, međutim, ukazuje upravo na funkcionalnosti grešaka i odbacuje ideju o savršenom pamćenju. Ovo poglavlje završićemo ilustrovanjem potrebe za zaboravljanjem kao sposobnosti analogne pamćenju, a u sledećem ćemo se baviti motivisanim izmenama u sećanju i njihovim funkcijama.

Da li treba da postoji savršeno pamćenje? Zaboravljanje kao slabost ili sposobnost

„Životna snaga jednog čoveka meri se, pored ostalog, i njegovom sposobnošću zaboravljanja.”

—Ivo Andrić

Zaboravljanje se tipično posmatra kao slabost pamćenja, pasivan gubitak jednom upamćenih informacija, a na fiziološkom nivou kao gašenje jednom stečenih asocijativnih veza.

„Savršeno” pamćenje često se navodi kao odlika uspešnih ljudi. Tako Plinije Stariji u svojoj 37-tomnoj enciklopediji *Naturalis historia* pominje staropersijskog kralja Kira Velikog, koji je znao imena svih svojih vojnika; Scipiona Afričkog, koji je znao imena svih ljudi u Rimu; Grka Šarmidesa, koji je recitovao pročitane knjige kao da ih upravo čita (prema Gallo-way, 2006). Jedna od prvih pažljivo dokumentovanih studija slučaja ljudi sa eidetskim (fotografskim) pamćenjem je Lurijina studija o Solomonu Šereševskom (*Um mnemoniste: Mala knjiga o velikom pamćenju*, Luria, 1968/1987), koga je pratio trideset godina. Šereševski je, prema Lurijinim rečima, zahvaljujući snažnoj sinesteziji – vezi među osetima različitih čula – imao bogatije sećanje na događaje i time i veću mogućnost da ih se priseti. Lurija s divljenjem na jednom mestu u knjizi kaže: „Nakon trideset godina nisam uspeo da pronađem grešku u pamćenju S”.

Glorifikacija savršenog pamćenja, međutim, već dugo je osporavana u filozofiji i literaturi, a poslednjih decenija akumuliraju se i empirijski dokazi o korisnosti i neurofiziologiji procesa *aktivnog zaboravljanja*.

Aktivno zaboravljanje

Koncept aktivnog zaboravljanja prvi pominje Niče u knjizi *Genealogija morala* (Nietzsche, 1887/1986). Insistirajući na tome da je zaboravljanje više od neuspeha pamćenja, on kaže: „Zaboravnost nikako nije samo obična vis inertiae, kako to veruju površni ljudi; ona je, naprotiv, aktivna, u najstrožem smislu pozitivna moć kočenja kojoj treba da zahvalimo da nam ono što smo samo mi doživeli, iskusili, usvojili, u fazi varenja ... stiže do svesti isto tako malo kao ceo hiljadostruki proces u kome se zbiva naše telesno ishranjivanje, takozvano 'utelovljavanje'. Vrata i prozore svesti povremeno zatvarati; ostati neuznemiravan bukom i borbom uslužnih organa našeg donjeg sveta koji rade jedni za druge i jedni protiv drugih; malo mira, malo one tabula rasa svesti da bi se ponovo napravilo mesta za novo... – to je korist od, kako rekoh, *aktivne zaboravnosti*, vratke tako reći, čuvarke duševnog reda, mira, lepog ponašanja: iz čega se odmah može videti kako bez zaboravnosti ne bi moglo biti nikakve

sreće, ni vedrine, ni nade, ni ponosa, pa ni sadašnjosti” (Nietzsche, 1887/1986, str.6).

U čuvenoj pripovesti „Funes ili pamćenje” (Funes el memorioso, Borges, 1995/2006) Hoze Luis Borhes protagonisti dodeljuje sposobnost savršenog pamćenja, ali mu time zapravo oduzima nešto potrebnije – što čitaocu postaje bolno jasno – oduzima mu sposobnost zaboravljanja. Funes, naime, ostaje zarobljen u svojim detaljnim sećanjima na događaje, u fragmentiranom i preplavljujućem svetu koji guši, ostavlja sve manje slobode za delanje i konačno oduzima život. Neki autori (Quiroga, 2012) tvrde da je Borhes za ovu pripovetku bio inspirisan Šereševskim, pre svega Lurijinim napomenama o „teškoćama S. da apstraktnije misli, ili čak, misli uopšte” a da je za filozofsku preteču uzeo Viljema Džejmsa i njegovo gledište o pamćenju i zaboravljanju koje se razlikovalo od dominantnog u to vreme. Džejms je, naime, u svojim *Principima psihologije* (James, 1890) o tome napisao:

„Kada bismo se sećali svega, u većini slučajeva bili bismo jednako rđavo kao da se ne sećamo ničega... Paradoksalni rezultat je da je zaboravljanje uslov pamćenja. Kada ne bismo u potpunosti zaboravili impresivan broj stanja svesti i kada ne bismo momentalno zaboravili njihov veliki broj, ne bismo mogli da se sećamo uopšte” (James, 1890, str. 680, prevod autorke).

U istom ključu zaboravljanju pristupa i francuski filozof Pol Riker. On u svojoj knjizi *Sećanje, istorija i zaboravljanje* tretira i zaboravljanje kao kapacitet a ne kao deficit (Galloway, 2006).

Neurobiologija zaboravljanja

Neurobiologija zaboravljanja je u poređenju sa neurobiologijom pamćenja dugo bila zanemarena. Ovaj propust deluje još neverovatnije kada se uzme u obzir da svaka vrsta koja ima sposobnost pamćenja istovremeno i zaboravlja: bez obzira na to koliko je jednostavan organizam u pitanju, ako može nešto da upamti, nauči iz iskustva, to isto može da zaboravi. Ni neuronaučnik Ron Dejvis, koji je otkrio mehanizam aktivnog zaboravljanja kod voćnih mušica (*Drosophila melanogaster*), nije krenuo u istraživanje da to proveriti – otkriće je bilo većim delom slučajno (Berry et al., 2012). On je, naime, utvrdio da neurotransmiter dopamin ima centralnu ulogu u zaboravljanju: obučavao je mušice da povezuju električne šokove i određene neprijatne mirise, odnosno da nauče da mirise izbegavaju. Zatim je stimulisao receptore dopamina i opazio da su mušice brzo zaboravljale ovu stečenu asocijaciju – drugim rečima, otkrio je „signal zaboravljanja”. Prema njegovim rečima, mozak uvek pokušava da zaboravi informacije koje su naučene. Nekoliko godina kasnije, mehanizam aktivnog zaboravljanja otkriven je i kod nižih sisara – aktivno uklanjanje takozvanih AMPA receptora zaduženih za upamćivanje.

Naučnici koji su ovo otkrili zaključuju: „Zaboravljanje nije neuspeh, već odlika pamćenja” (Gravitz, 2019). U okolini koja se uvek menja organizam mora biti sposoban za adaptaciju; da bi se to desilo, nove informacije moraju da potiskuju stare. Kada je reč o ljudskom mozgu, veruje se da funkcioniše na sličan način: mogućnost zaboravljanja sprečava efekat koji se naziva prepodešenost (eng. *overfit*). U statistici i informacionim naukama odnosi se na situaciju u kojoj matematički model u toj meri odgovara podacima da gubi prediktivnu moć – ne može da predvidi koji događaj sledi. Preneseno na domen pamćenja – ako bi se osoba sećala svakog detalja nekog traumatskog događaja kao što je pljačka od strane nepoznatog napadača, bilo bi joj teže da razlikuje signal od šuma, odnosno da prepozna opasnost u nekoj sledećoj situaciji i aktivno se od nje zaštititi. Ako bi se, s druge strane, detalji zaboravljali a očuvao opšti utisak o događaju, takvo sećanje bi bilo korisnije za snalaženje u budućnosti. Drugim rečima, naš mozak se angažuje u aktivnom zaboravljanju da ne bismo sećanja „prepodesili” iskustvima i tako ih učinili neupotrebljivim. Novija istraživanja na ljudima sa izuzetnim autobiografskim pamćenjem (naslednici pomenute Lurijine studije slučaja o Solomonu Šereševskom) potvrđuju da se oni sećaju najsitnijih detalja događaja u kojima su učestvovali, ali ih to na neki način zarobljava u trenucima prošlosti i onemogućava im da apstraktnije misle. S druge strane, ljudi sa oštećenim autobiografskim pamćenjem ne sećaju se živo konkretnih životnih epizoda, ali se sa ovom slabošću nose tako što uočavaju opšte sličnosti među njima, što ih čini uspešnijim u rešavanju apstraktnih problema. Aktivno zaboravljanje kod ljudi vezuje se za takozvani GABA neurotransmiter: viši nivoi ovog neurotransmitera utiču na to da prefrontalni korteks suzbija aktivnost hipokampusa, zaduženog za pamćenje – ljudi sa višim nivoima GABA uspešniji su u zaboravljanju (Schmitz et al., 2017). Kada je reč o procesima pamćenja i zaboravljanja, naučna zajednica je sve bliža konsenzusu: dok je prvi tu da obezbedi kontinuitet, drugi je tu da rastereti od nepotrebnih informacija i obezbedi nam da se krećemo napred – koliko nam je potrebno pamćenje, jednako toliko nam je potrebno i zaboravljanje. Ako se složimo, međutim, da je zaboravljanje univerzalan i adaptivan proces, ovaj uvid nam ne govori mnogo o tome šta će se zaboravljati a šta ostati upamćeno. Dalje u tekstu bavićemo se upravo pristrasnostima u sećanju i zaboravljanju, kako u autobiografskom tako i u kolektivnom.

Zaboravljanje u kolektivnom sećanju

Aktivno zaboravljanje i pristrasno zaboravljanje očigledniji su kod kolektivnog sećanja i istraživači se njima već dugo bave. Izostavljanje određenih prošlih epizoda iz kolektivnog sećanja deo je strategije konstruisanja njegove zajedničke verzije i obično je diktirano iz centara

moći. „Mehanizam” aktivnog zaboravljanja u ovom slučaju podrazumeva izostavljanje iz formalno-obrazovnih sadržaja: kurikuluma nastave istorije i maternjeg jezika, udžbenika, testova za prelazak sa jednog na drugi nivo školovanja i slično (Savenije & Goldberg, 2019; Jovanović & Marić, 2020). Može takođe podrazumevati i izostavljanje iz memorijalizacije kao što su spomenici ili nacionalni praznici (Autry, 2012) ili naziva ulica, trgova ili građevina u javnom prostoru (Alderman, 2002). Proces izostavljanja određenih istorijskih događaja iz zajedničke istorije putem manje formalnih kanala – npr. medija, takođe je dobro dokumentovan. Istorija manjina gotovo da u medijima nije prisutna, a manjine su skoro pa nevidljive i u izveštavanju o aktuelnim događajima (Døving, 2016; Voorhees, Vick & Perkins, 2007). O pristrasnoj selekciji događaja u ove svrhe govorićemo u kasnijim poglavljima knjige.

U književnosti i na filmu

Ted Chiang: Istinitost činjenica, istinitost osećanja (The truth of fact, the truth of feeling, 2013/2020) u zbirci pripovedaka Izdisaj

U bliskoj budućnosti novinar prati kako su njegov život, život njegove ćerke i svet koji ih okružuje izmenjeni pod uticajem nove tehnologije nazvane „Remem”, koja korisnicima omogućava eidetsko sećanje na sve autobiografske događaje, a nudi i opciju da ih dele sa drugima. Sećanje koje je formativno za njegov život ispostavlja se potpuno netačnim.

Jorge Luis Borges: Funes ili pamćenje (Funes el memorioso, 1995/2006) u zbirci pripovedaka Maštarije

Sve je rečeno u poglavlju: ovaj Borhesov ogled otvara najvažnija filozofska i psihološka pitanja.

Ari Folman: Valcer sa Bašiom (Waltz with Bashire, 2008)

Izraelski filmski režiser intervjuiše svoje saborce, veterane iz rata sa Libanom 1982, u nadi da će rekonstruisati ispravne verzije događaja, ukrštajući svoja sećanja i sećanja drugih na taj konflikt. Film je rađen u uznemirujućoj kombinaciji animacije i dokumentarnih snimaka.

Reference

- Ahluwalia, D., Hemmer, P., & Persaud, K. (2017). The Influence of Pop-Culture on Misattribution of Memory. *Cognitive Science*, 1513-1518. Preuzeto 1. juna 2022. sa <https://cogsci.mindmodeling.org/2017/papers/0297/paper0297.pdf>
- Alderman, D. H. (2002). Street names as memorial arenas: The reputational politics of commemorating Martin Luther King Jr. in a Georgia county. *Historical Geography*, 30, 99-120.
- Arkes, H. R., Wortmann, R. C., Saville, P. D., & Harkness, A. R. (1981). Hindsight bias among physicians weighing the likelihood of diagnosis. *Journal of Applied Psychology*, 66, 584-588.
- Autry, R. K. (2012). The monumental reconstruction of memory in South Africa: the Voortrekker monument. *Theory, Culture & Society*, 29, 146-164. <https://doi.org/10.1177/026327641243859>
- Bahrick, H. P., Hall, L. K., & Dunlosky, J. (1993). Reconstructive processing of memory content for high versus low test scores and grades. *Applied Cognitive Psychology*, 7, 1-10. <https://doi.org/10.1002/acp.2350070102>
- Bahrick, H.P., Hall, L.K., & Berger, S.A. (1996). Accuracy and distortion in memory for high school grades. *Psychological Science*, 7, 265-271. <https://www.jstor.org/stable/40062960>
- Bahrick, H. P., Hall, L. K., & Da Costa, L. A. (2008). Fifty years of memory of college grades: accuracy and distortions. *Emotion*, 8, 13-22. <https://www.jstor.org/stable/40062960>
- Barclay, C. R. (1986). Schematization of autobiographical memory. U: D. C. Rubin (Ur.), *Autobiographical Memory* (str. 82- 99). Cambridge University Press, New York.
- Barclay, C. R. (1993). Remembering ourselves. U: G. M. Davies, & R. H. Logie (Ur.), *Memory in Everyday Life* (str. 285-309). Elsevier, Amsterdam.
- Barclay, C. R., & Wellman, H. M. (1986). Accuracies and inaccuracies in autobiographical memories. *Journal of Memory and Language*, 25, 93-103. [https://doi.org/10.1016/0749-596X\(86\)90023-9](https://doi.org/10.1016/0749-596X(86)90023-9)
- Bartlett, Sir F. C. (1932) *Remembering: a Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge University Press, London.
- Berry, J. A., Cervantes-Sandoval, I., Nicholas, E. P., & Davis, R. L. (2012). Dopamine is required for learning and forgetting in *Drosophila*. *Neuron*, 74, 530-542. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2012.04.007>
- Borges, H. L. (1995/2006). *Maštarije*. PAIDEA, Beograd.
- Brewer WF. (1986). What is autobiographical memory? U:D. C. Rubin (Ur.), *Autobiographical Memory* (str. 25-49). Cambridge University Press, New York.
- Briere, J., & Conte, J. (1993). Self-reported amnesia for abuse in adults molested as children. *Journal of Traumatic Stress*, 6, 21-31. <https://doi.org/10.1002/jts.2490060104>
- Bruck, M., & Ceci, S. J. (1999). The suggestibility of children's memory. *Annual Review of Psychology*, 50, 419-439. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.50.1.419>
- Burton, S., & Blair, E. (1991). Task conditions, response formulation processes, and response accuracy for behavioral frequency questions in surveys. *Public Opinion Quarterly*, 55, 50-79. <https://www.jstor.org/stable/2749141>

- Ceci, S. J., Loftus, E. F., Leichtman, M. D., & Bruck, M. (1994). The possible role of source misattributions in the creation of false beliefs among preschoolers. *International Journal of Clinical and Experimental Psychology*, 42, 304-20. <https://doi.org/10.1080/00207149408409361>
- Chapman, G. B., & Johnson, E. J. (1999). Anchoring, activation, and the construction of values. *Organizational behavior and human decision processes*, 79, 115-153.
- Dangubić, M., Milićević, J., & Simunović, V. (2014). Uticaj stavova na uspešnost indukovanja lažnih sećanja. Zbornik radova sa XX naučnog skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji*, 166-171. Preuzeto sa: http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2016/06/Zbornik_radova_EIP_2014.pdf
- De Vito, S., Cubelli, R., & Della Sala, S. (2009). Collective representations elicit widespread individual false memories. *Cortex*, 45, 686-687. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2008.08.002>
- Della Femina, D., Yeager, C. A., & Lewis, D. O. (1990). Child abuse: Adolescent records vs. adult recall. *Child Abuse and Neglect*, 14, 227-231. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(90\)90033-P](https://doi.org/10.1016/0145-2134(90)90033-P)
- Dinić, A. (2022). *Detekcija dečijih instruisanih laži*. Neobjavljen master rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Do, A. M., Rupert, A. V., & Wolford, G. (2008). Evaluations of pleasurable experiences: The peak-end rule. *Psychonomic Bulletin & Review*, 15, 96-98. <https://doi.org/10.3758/PBR.15.1.96>
- Døving, C. A. (2016). Jews in the news – Representations of Judaism and the Jewish minority in the Norwegian contemporary press. *Journal of Media and Religion*, 15, 1-14 <https://doi.org/10.1080/15348423.2015.1131039>
- Dulanović, M., & Petrović, N. (2011). Blic sećanja – sećanja na izuzetne društveno-političke događaje. *Primenjena psihologija*, 4, 19-34. <https://doi.org/10.19090/pp.2011.1.19-34>
- Eagly, A.H., Chen, S., Chaiken, S., & Shaw-Barnes, K. (1999). The impact of attitudes on memory: An affair to remember. *Psychological Bulletin*, 125, 64-89. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.1.64>
- Eagly, A.H., Kulesa, P., Brannon, L.A., Shaw, K., & Hutson-Comeaux, S. (2000). Why counterattitudinal messages are as memorable as proattitudinal messages: The importance of active defense against attack. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1392-1408. <https://doi.org/10.1177/0146167200263007>
- Eagly, A., Kulesa, P., Chen, S., & Chaiken, S. (2001). Do attitudes affect memory? Tests of the congeniality hypothesis. *Current Directions in Psychological Science*, 10, 5-9. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.001>
- Echterhoff, G., & Hirst, W. (2006). Thinking about memories for everyday and shocking events: Do people use ease-of-retrieval cues in memory judgments?. *Memory & Cognition*, 34, 763-775. <https://doi.org/10.3758/BF03193424>
- EU Referendum: Boris Johnson stands by Hitler EU comparison, BBC news. Preuzeto 13. marta 2022 sa <https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36295208>
- Fischer, D. H. (1970). *Historians' fallacies* (str. 147). Harper and Row, New York.
- Fischhoff, B. (1982). For those condemned to study the past: Heuristics and biases in hindsight. U: D. Kahneman, P. Slovic, & A. Tversky (Ur.), *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases* (str. 332-351). Cambridge University Press, New York.

- Fischhoff, B., & Beyth, R. (1975). I knew it would happen. Remembered probabilities of once future things. *Organizational Behavior and Human Performance*, 13, 1-16. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(75\)90002-1](https://doi.org/10.1016/0030-5073(75)90002-1)
- French, A. (2019). The Mandela Effect and New Memory. *Correspondences*, 6 201-233.
- French, B. M. (2012). The semiotics of collective memories. *Annual Review of Anthropology*, 41, 337-353.
- Frenda, S. J., Knowles, E. D., Saletan, W., & Loftus, E. F. (2013). False Memories of Fabricated Political Events. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49, 280-286. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.10.013>
- Galloway, A. (2006). Collective remembering and the importance of forgetting: a critical design challenge. *Designing for Collective Remembering Workshop, CHI 23*, 1-5.
- Godwin, M. (1994). Meme, Counter-meme. *Wired*. Preuzeto 13. marta 2022 sa <https://www.wired.com/1994/10/godwin-if-2/>
- Gravitz, L. (2019). The importance of forgetting. *Nature*, 571, S12-S14. Preuzeto sa <https://www.krigolsonteaching.com/uploads/4/3/8/4/43848243/1.pdf>
- Groß, J., & Pachur, T. (2019). Age differences in hindsight bias: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 34, 294-310. <https://doi.org/10.1037/pag0000329>
- Harrison, G. (1980). *I, me, mine*. Genesis Publications, London.
- Hawkins, S. A., & Hastie, R. (1990). Hindsight: Biased judgment of past events after the outcomes are known. *Psychological Bulletin*, 107, 311-327. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.107.3.311>
- Hilgard, E.R, & Loftus, E.F. (1979). Effective interrogation of the eyewitness. *International Journal of Clinical and Experimental Psychology*, 27, 342-357.
- Himmelweit, H., Biberian, M. J., & Stockdale, J. (1978). Memory for past vote: Implications of a study of bias in recall. *British Journal of Political Science*, 8, 365-384. <https://www.jstor.org/stable/193647>
- Hunter, M., Philips, C., & Rachman, S. (1979). Memory for pain. *Pain*, 6, 35-46.
- Howe, M. L., & Courage, M. L. (1993). On resolving the enigma of infantile amnesia. *Psychological Bulletin*, 113, 305-326. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.2.305>
- Howell, M. C., & Prevenier, W. (2001). *From reliable sources: An introduction to historical methods*. Cornell University Press, Ithaca.
- Hyman I. E. Jr., & Billings, F. J. (1998). Individual differences and the creation of false childhood memories. *Memory*, 6, 1-20. <https://doi.org/10.1080/741941598>
- Hyman, I. E. Jr., & Pentland, J. (1996). The role of mental imagery in the creation of false childhood memories. *Journal of Memory and Language*, 35, 101-17. <https://doi.org/10.1006/jmla.1996.0006>
- James, W. (1890). *The principles of psychology* (Harvard Ur., 2 vols.). New York: Holt. Preuzeto sa Google books.
- Jones, E. E., & Aneshansel, J. (1956). The learning and utilization of contravaluant material. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53, 27-33.
- Jovanović, R., & Marić, D. (2020). Controversy in the classroom: how history teachers in the Western Balkans approach difficult topics?. *Journal of Curriculum Studies*, 52, 636-653. <https://doi.org/10.1080/00220272.2020.1780326>

- Kahneman, D., Fredrickson, B. L., Schreiber, C. A., & Redelmeier, D. A. (1993). When more pain is preferred to less: Adding a better end. *Psychological Science*, *4*, 401-405. <https://www.jstor.org/stable/40062570>
- Kamin, K. A., & Rachlinski, J. J. (1995). Ex post Lex ante: Determining liability in hindsight. *Law and Human Behavior*, *19*, 89-104.
- Karr, J. W. (1990). *Assessing the accuracy of conflicting memories for the same event* (Neobjavljena master teza). University of Waterloo, Ontario.
- Kennedy, Q., Mather, M., & Carstensen, L. L. (2004). The role of motivation in the age-related positivity effect in autobiographical memory. *Psychological Science*, *15*, 208-214. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.01503011.x>
- Kesebir, S., & Oishi, S. (2010). A spontaneous self-reference effect in memory: Why some birthdays are harder to remember than others. *Psychological Science*, *21*, 1525-1531. <https://doi.org/10.1177/0956797610383436>
- Koerber, D. (2013). Truth, memory, selectivity: understanding historical work by writing personal histories. *Composition Studies*, 51-69.
- Koren, S. (2011). „Korisna prošlost?“ Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora. U: T. Cipek (Ur.). *Kultura sjećanja 1991. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti* (str. 123-149). Disput, Zagreb.
- Kruttschnitt, C., & Dornfeld, M. (1992). Will they tell? *Journal of Research in Crime & Delinquency*, *29*, 136-147. <https://doi.org/10.1177/0022427892029002002>
- Kulesa, P. (1999). *The effects of expectancies on cognitive processes mediating memory for attitude relevant material* (Neobjavljena doktorska disertacija). Northwestern University, Evanston.
- Leary, M. R. (1982). Hindsight distortion and the 1980 Presidential election. *Personality and Social Psychological Bulletin*, *8*, 257-263. <https://doi.org/10.1177/0146167282082012>
- Levine, J. M., & Murphy, G. (1943). The learning and forgetting of controversial material. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, *38*, 507-517. <https://doi.org/10.1037/h0062586>
- Lewandowsky, S., Stritzke, W. G. K., Oberauer, K., & Morales, M. (2005). Memory for fact, fiction, and misinformation: The Iraq war 2003. *Psychological Science*, *16*, 190-195. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2005.00802.x>
- Linton, S. J., & Melin, L. (1982). The accuracy of remembering chronic pain. *Pain*, *13*, 281-285.
- Lipartito, K. (2014). Historical sources and data. *Organizations in time: History, theory, methods*, 284-304.
- Liu, J. H., Sibley, C. G., & Huang, L. L. (2014). History matters: Effects of culture-specific symbols on political attitudes and intergroup relations. *Political Psychology*, *35*, 57-79. <https://doi.org/10.1111/pops.12027>
- Loftus, E. F. (1993). The reality of repressed memories. *American Psychologist*, *48*, 518-537. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.48.5.518>
- Loftus, E. F. (1997a). Memories of the past that never was. *Current Directions in Psychological Science*, *6*, 60-65. <https://www.jstor.org/stable/20182449>
- Loftus, E. F. (1997b). Creating false memories. *Scientific American*, *277*, 70-75. <https://www.jstor.org/stable/24995913>

- Loftus, E. F. (1999). Lost in Mall-Misrepresentations and Misunderstandings. *Ethics and behavior*, 9, 51-60.
https://doi.org/10.1207/s15327019eb0901_4
- Loftus, E. F. (2004). Memories of things unseen. *Current Directions in Psychological Science* 13, 145-147.
<https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00294.>
- Loftus, E. F., & Bernstein, D. M. (2005). Rich False Memories: The Royal Rode to Success. U: A. F. Healy (Ur.), *Experimental Cognitive Psychology and its Applications* (str. 101-113). Washington DC: American Psychological Association.
- Loftus, E. F., & Pickrell, J. (1995). The formation of false memories. *Psychiatric Annals*, 25, 720-724.
<https://doi.org/10.3928/0048-5713-19951201-07>
- Luria, A. R. (1968/1987). *The Mind of a Mnemonist: A Little Book about a Vast Memory*. Harvard University Press.
- MacCormick, N. (1984). Coherence in legal justification. U: L. Peczenik, A., Lindahl, B. van Roermund, & G.C. van Roermund (Ur.) *Theory of legal science* (str. 235-251). Springer, Dordrecht.
- Madsen, H. B., & Kim, J. H. (2016). Ontogeny of memory: an update on 40 years of work on infantile amnesia. *Behavioural Brain Research*, 298, 4-14.
<https://doi.org/10.1016/j.bbr.2015.07.030>
- Mah, E. Y., & Bernstein, D. M. (2019). No peak-end rule for simple positive experiences observed in children and adults. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 8, 337-346.
<https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2019.05.002>
- Maswood, R., Luhmann, C. C., & Rajaram, S. (2021). Persistence of false memories and emergence of collective false memory: collaborative recall of DRM word lists. *Memory*, 1-15.
<https://doi.org/10.1080/09658211.2021.1928222>
- Mazzoni, G. A. L., & Memon, A. (2003). Imagination can create false childhood memories. *Psychological Science*, 14, 186-188.
<https://doi.org/10.1046/j.1432-1327.1999.00020.x>
- McNally, R. J. (2005). Debunking myths about trauma and memory. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 50, 817-822.
<https://doi.org/10.1177/070674370505001302>
- Mead, G. H. (1964). *Selected writings*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Melnik, L., Crossman, A. M., & Scullin, M. H. (2007). The suggestibility of children's memory. U: M. P. Toglia, J. D. Read, D. F. Ross, & R. C. L. Lindsay (Ur.), *The handbook of eyewitness psychology, Vol. 1. Memory for events* (str. 401-427). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Menon, G. (1994). Judgments of behavioral frequencies: Memory search and retrieval strategies. U N. Schwarz & S. Sudman (Ur.), *Autobiographical memory and the validity of retrospective reports* (str. 161-172). Springer Verlag, New York.
- Miron-Shatz, T., Stone, A., & Kahneman, D. (2009). Memories of yesterday's emotions: Does the valence of experience affect the memory-experience gap? *Emotion*, 9, 885-891.
<https://doi.org/10.1037/a0017823>
- Neisser, U. (1996). Remembering as doing. *Behavioral and Brain Sciences*, 19, 203-204.
<https://doi.org/10.1017/S0140525X00042308>
- Neter, J., & Waksberg, J. (1964). A study of response errors in expenditures data from household interviews. *Journal of American Statistical Association* 59, 18-22.

<https://doi.org/10.2307/2282857>

- Nietzsche, F. W. (1887/1986). *Genealogija morala: polemički spis*. Grafos, Beograd. Preuzeto sa <https://cupdf.com/document/friedrich-nietzsche-genealogija-morala.html?page=1>
- Popadić, D., Pavlović, Z. & Žeželj, I. (2018). *Alatke istraživača*. Clio, Beograd.
- Psaltis, C., Franc, R., Smeekes, A., Ioannou, M., & Žeželj, I. (2017). Social representations of the past in post-conflict societies: adherence to official historical narratives and distrust through heightened threats. U: C. Psaltis, M. Carretero & S. Čehajić-Clansy (Ur.) *History Education and Conflict Transformation* (str. 97-122). Palgrave Macmillan, Cham.
- Quiroga, R. Q. (2012). *Borges and memory: Encounters with the human brain*. MIT Press.
- Roediger, H. L., & McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, Cognition*, 21, 803–814. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.4.803>
- Rogers, T. B., Kuiper, N. A., & Kirker, W. S. (1977). Self-reference and the encoding of personal information. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 677-688. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.35.9.677>
- Ross, M., & Buehler, R. (1994a). On authenticating and using personal recollections. U: N. Schwarz & S. Sudman (Ur.), *Autobiographical memory and the validity of retrospective reports* (str. 55-69). Springer-Verlag, New York.
- Ross, M., & Buehler, R. (1994b). Creative remembering. U: U. Neisser & R. Fivush (Ur.), *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative* (str. 205-235). Cambridge University Press, New York.
- Rydgren, J. (2007). The power of the past: A contribution to a cognitive sociology of ethnic conflict. *Sociological Theory*, 25, 225-244. <https://www.jstor.org/stable/20453079>
- Sacks, O. (2012). *Hallucinations*. Palgrave Macmillan, New York.
- Salovey, P., Sieber, W. J., Jobe, J. B., & Willis, G. B. (1994). The recall of physical pain. U: N. Schwarz, & S. Sudman (Ur.), *Autobiographical memory and the validity of retrospective reports* (str. 89-106). Springer, New York, NY.
- Sanna, L. J., & Schwarz, N. (2006). Metacognitive experiences and human judgment: The case of hindsight bias and its debiasing. *Current Directions in Psychological Science*, 15, 172-176. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2006.00430.x>
- Sanna, L. J., Schwarz, N., & Small, E. M. (2002). Accessibility experiences and the hindsight bias: I knew it all along versus it could never have happen. *Memory & Cognition*, 30, 1288-1296. <https://doi.org/10.3758/BF03213410>
- Savenije, G. M., & Goldberg, T. (2019). Silences in a climate of voicing: teachers' perceptions of societal and self-silencing regarding sensitive historical issues. *Pedagogy, Culture & Society*, 27, 39-64. <https://doi.org/10.1080/14681366.2019.1566162>
- Schacter, D. L. (2002). *The seven sins of memory: How the mind forgets and remembers*. Houghton Mifflin Co, Boston.
- Schacter, D. L. (2021). The seven sins of memory: an update. *Memory*, 1-6.
- Schacter, D. L., & Dodson, C. S. (2001). Misattribution, false recognition and the

- sins of memory. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 356(1413), 1385-1393.
<https://doi.org/10.1098/rstb.2001.0938>
- Schmitz, T. W., Correia, M. M., Ferreira, C. S., Prescott, A. P., & Anderson, M. C. (2017). Hippocampal GABA enables inhibitory control over unwanted thoughts. *Nature communications*, 8, 1-12.
<https://doi.org/10.1038/s41467-017-00956-z>
- Schwarz, N. (1999). Self-reports: How the questions shape the answers. *American Psychologist*, 54, 93-105.
- Schwarz, N., & Sudman, S. (Ur.). (2012). *Autobiographical memory and the validity of retrospective reports*. Springer, New York.
- Schwarz, N., & Wellens, T. (1997). Cognitive dynamics of proxy responding: The diverging perspectives of actors and observers. *Journal of Official Statistics*, 13, 159-179.
- Scoboria, A., Mazzoni, G., Kirsch, I., & Relyea, M. (2004). Plausibility and belief in autobiographical memory. *Applied Cognitive Psychology*, 18, 791-807.
<https://doi.org/10.1002/acp.1062>
- Shaw, J. (2016). *The memory illusion: Remembering, forgetting, and the science of false memory*. Random House, London.
- Sherman, J. W., Gawronski, B., Gonsalkorale, K., Hugenberg, K., Allen, T. J., & Groom, C. J. (2008). The self-regulation of automatic associations and behavioral impulses. *Psychological Review*, 115, 314-335.
<https://doi.org/10.1037/0033-295X.115.2.314>
- Sluyter, A. (2005). Recentism in environmental history on Latin America. *Environmental History*, 10, 91-93.
<https://www.jstor.org/stable/3985855>
- Sluyter, A. (2010). The Geographical Review's historical dimensions and recentism. *Geographical Review*, 100, 6-11.
<https://doi.org/10.1111/j.1931-0846.2010.00003.x>
- Smith, M. E. (2009). Just how comparative is comparative urban geography? A perspective from archaeology. *Urban Geography*, 30, 113-117.
<https://doi.org/10.2747/0272-3638.30.2.113>
- Stern, R. (2004). Coherence as a Test for Truth. *Philosophy and Phenomenological Research*, 69, 296-326.
<https://www.jstor.org/stable/40040722>
- Stojanović, D. (2011). U ogledalu drugih. U: V. Dimitrijević (Ur.), *Novosti iz prošlosti (znanje, neznanje, upotrebe i zloupotreba istorije)* (str. 13-31). Beograd, Beogradski centar za ljudska prava.
- Stojanović, D. (2013). Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem. *Beogradski Istorijski Glasnik*, 4, 185-204.
- Stroessner, S. J., & Plaks, J. E. (2013). Illusory correlation and stereotype formation: Tracing the arc of research over a quarter century. U: G. Moskowitz (Ur.) *Cognitive social psychology* (str. 244-256). Psychology Press, New York.
- Teovanović, P. R. (2013). *Sklonost kognitivnim pristrasnostima*. Neobjavljena doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Van den Bergh, O., & Walentynowicz, M. (2016). Accuracy and bias in retrospective symptom reporting. *Current Opinion in Psychiatry*, 29, 302-308.
<https://doi.org/10.1097/YCO.0000000000000267>

- Van Prooijen, J. W., Douglas, K. M., & De Inocencio, C. (2018). Connecting the dots: Illusory pattern perception predicts belief in conspiracies and the supernatural. *European Journal of Social Psychology, 48*, 320-335.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2331>
- Victor, J. S. (1998). Social construction of satanic ritual abuse and the creation of false memories. U: J. de Rivera & T. R. Sarbin (Ur.), *Believed-in imaginings: The narrative construction of reality* (str. 191–216). American Psychological Association.
<https://doi.org/10.1037/10303-011>
- Voorhees, C. C., Vick, J., & Perkins, D. D. (2007). 'Came hell and high water': The intersection of Hurricane Katrina, the news media, race and poverty. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 17*, 415-429.
<https://doi.org/10.1002/casp.945>
- Wagenaar, W. A., & Groeneweg, J. (1990). The memory of concentration camp survivors. *Applied Cognitive Psychology, 4*, 77-87.
<https://doi.org/10.1002/acp.2350040202>
- Wang, Q., Conway, M., Kulkofsky, S., Hou, Y., Mueller-Johnson, K., Aydin, C., & Williams, H. (2009). The "egocentric" Americans? Long-term memory for public events in five countries. U: M.-K. Sun (Ur.), *Trends in cognitive sciences* (pp. 183–189). Nova Science Publishers.
- Wells, G. L., Small, M., Penrod, S., Malpass, R. S., Fulero, S. M., & Brimacombe, C. A. E. (1998). Eye-witness identification procedures: recommendations for lineups and photospreads. *Law and Human Behavior, 22*, 603–647.
<https://doi.org/10.1023/A:1025750605807>
- Willard, G., & Gramzow, R. H. (2008). Exaggeration in memory: Systematic distortion of self-evaluative information under reduced accessibility. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*, 246-259.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2007.04.012>
- Williams, L. M. (1994). Recall of childhood trauma: A prospective study of women's memories of child sexual abuse. *Journal of Consulting & Clinical Psychology, 62*, 1167-1176.
<https://doi.org/10.1037/0022-006X.63.3.343>
- Zaragoza, M. S., & Mitchell, K. J. (1996). Repeated exposure to suggestion and the creation of false memories. *Psychological Science, 7*, 294-300.
<https://www.jstor.org/stable/40062965>
- Žeželj, I. (2021). Neusaglašena autobiografska sećanja [Inconsistent autobiographical memories]. Projekat dostupan na <https://osf.io/y79kg/>
- Žeželj, I., & Pratto, F. (2017). What Identities in the Present May Mean for the Future of the Western Balkans. U: F. Pratto, I. Žeželj, E. Maloku, V. Turjačanin, & M. Branković (Ur.) *Shaping Social Identities After Violent Conflict* (str. 159-188). Palgrave Macmillan, Cham.
- Žeželj, I., Pajić, S., Omanović, N., Ninković, J., & Grčić, J. (2009). The impact of ego-involvement in the creation of false childhood memories. *Psihologija, 42*, 289-305.
<https://doi.org/10.2298/PSI0903289Z>

3. POGLAVLJE

Funkcije autobiografskog i kolektivnog sećanja

„Sećanje ima svoju posebnu istinu. Ono odabira, izbacuje, menja, uvećava, umanjuje, hvali i kudi i na kraju stvara svoju sopstvenu stvarnost, svoju raznovrsnu ali obično doslednu verziju događaja, i nijedno razborito ljudsko biće ne veruje u nečiju drugu verziju više nego u sopstvenu.”

— Salman Ruždi

U ovom poglavlju bavićemo se funkcionalnošću, kako sećanja, tako i grešaka u sećanju.

Zastupnici funkcionalnog pristupa (Baddeley, 1988; Bruce, 1989; Neisser, 1978) insistiraju na potrebi da se u istraživanjima uzme u obzir koje potrebe sećanje (i greške u sećanju) zadovoljava kod onoga ko pamti, kao i kontekst u kome se odvija proces upamćivanja. U jednoj često korišćenoj sistematizaciji (Bluck and Alea, 2002; Bluck et al., 2005; Pillemer, 1992; Pillemer, 2003; Selimbegović et al., 2016; Vranić, Jelić & Tonković, 2018) funkcije autobiografskog sećanja podeljene su u tri grupe: direktivna, samousmerena i socijalna. Prema ovom gledištu, sećanje nam a. omogućava da se orijentišemo i delamo u svetu, b. daje sadržaj za osećaj ličnog identiteta i pomaže održavanju samopoštovanja, i c. pomaže da uspostavljamo bliskost i održavamo socijalne odnose putem deljenja ličnih autobiografskih iskustava sa drugima.

Sličnu putanju sledio je i razvoj istraživanja kolektivnog sećanja, u kome se sa problema tačnosti prešlo na problem funkcionalnosti i vremenom gradila osetljivost na kontekst (ovu sličnost uočava i Pillemer, 2010). Dok je tradicionalni socijalnopsihološki pristup bio fokusiran na univerzalne procese, još je 1963. godine Serž Moskovisi, kandidujući koncept socijalnih reprezentacija – „elaboraciju socijalnog objekta od strane zajednice u cilju ponašanja i komunikacije” (Moscovici, 1963, str. 251), insistirao na tome da mora biti dopunjen istraživanjem sadržaja i značenja. Ujedinjujući ova dva pristupa, Liu i Hilton (Liu & Hilton, 2005) sugerišu da kolektivno sećanje ima tri funkcije: a. prva, orijentacija u okruženju – sećanje nam govori ko su nam prijatelji a ko neprijatelji (oslanja se na teoriju realističnog konflikta, Sherif et al., 1988); b. druga, izgradnja i održavanje socijalnog identiteta – sećanje nam govori ko smo mi i pomaže da održimo pozitivnu sliku o grupi (oslanja se na teoriju socijalnog identiteta, Tajfel & Turner, 1979); c. treću nazivaju kognitivnom, prema njoj je sećanje izvor deljenog iskustva i iz njega učimo lekcije o istoriji – istorijske analogije za kojima posežemo daju nam interpretativni okvir za razumevanje trenutne stvarnosti. Iako ne navode ekspli-

citno socijalnu funkciju kolektivnih sećanja, ona je možda još i istaknutija nego u slučaju autobiografskih – kolektivna sećanja i nastaju deljenjem u zajednici – kroz komunikaciju sa drugima saznajemo o zajedničkoj istoriji i proveravamo univerzalnost naših interpretacija istorije.

U nastavku ćemo detaljno prikazati svaku od tri funkcije, prvo za lično, autobiografsko sećanje, a zatim i za grupno, kolektivno.

Direktivna funkcija sećanja

Lična sećanja na prošle događaje pre svega određuju standarde za mišljenja, osećanja i ponašanja u budućnosti; olakšavaju nam rešavanje problema i predviđanje ishoda događaja, ali i afektivnih odnosa, kao i evaluaciju spoljne fizičke i socijalne sredine (Pillemer, 2003). U tom smislu je autobiografsko sećanje, kao i svako drugo sećanje, izvor znanja koji omogućava anticipaciju budućih događaja, osećanja i potreba; njegova funkcija nije vezana za prošlost, već za budućnost (Nelson, 1993, 2003; Selimbegović et al., 2016). Tako se, recimo, često citira izjava Majkla Džordana o tome kako ga je neuspeh u prošlosti – nije odabran za školski tim u prvoj godini srednje škole – motivisao tokom celog života (prema Pillemer, 2003): „Bilo je ponižavajuće, ne ući u taj tim. Postavili su listu u svlačionici i tamo je stajala dugo, dugo vremena a moje ime nije bilo na njoj... Kad god bih trenirao i umorio se, poželeo da prestanem, zatvorio bih oči i video tu listu na ormariću bez mog imena – to je obično bilo dovoljno da nastavim”.

Slično, kolektivna sećanja objašnjavaju i legitimizuju aktuelne geopolitičke odnose, daju smernice za kolektivne akcije koje se interpretiraju pomoću istorijskih analogija. Društva mogu da uče iz prošlosti tako što će prepoznati i izbeći buduće opasnosti, kao i ponavljanje grešaka. Često se navodi primer Kine, koja je, nakon ponovljenih ratnih poraza, teritorijalnih gubitaka i nepovoljnih ishoda međunarodnih pregovora, naučila istorijsku lekciju da „nema snažne diplomatije za slabu državu” i da treba investirati u ekonomski rast da bi se obezbedio ravno-pravan uticaj u međunarodnoj politici (Wang, 2008). Tragični događaji poput terorističkih napada ili epidemija često se u javnom govoru interpretiraju kao prilika da se iz njih nauči i da se ne ponove (Angeli & Montefusco, 2020; Gigerenzer, 2004). Zanimljiv primer daju Hilton i Liu (Hilton & Liu, 2008) koristeći istorijske analogije da objasne različite reakcije na identičan događaj država koje imaju slične aktuelne interese. Na teroristički napad 11. septembra, u kome su srušene kule blizakinje u Njujorku, Velika Britanija, Francuska i Nemačka odgovorile su sasvim drugačije, uprkos činjenici da su sve tri bliski trgovinski i politički partneri sa SAD, kao i članice NATO pakta. Njihov odgovor bio je određen istorijskim narativom o ulozi država u svetskom poretku, pre svega na osnovu raspodele uloga u Drugom svetskom ratu. Velika Britanija je tako

odmah nastupila kao blizak vojni saveznik SAD, Francuska je bila mnogo uzdržanija u podršci, dok je nemačko javno mnjenje vršilo veliki pritisak na političke lidere da zadrže potpunu vojnu i političku neutralnost. U studiji Verša i Karumidzea (Wertsch & Karumidze, 2009) autori porede način na koji je petodnevni rat u Gruziji 2008. interpretiran u ruskom i gruzijskom javnom govoru. Ono što je bilo „ničim isprovociran napad agresora koji je za posledicu imao zasluženu i snažnu reakciju u svrhu zaštite ruskih građana” istovremeno je bilo i „dugo planirana invazija na nezavisnu teritoriju od strane vojno nadmoćnog neprijatelja sa namerom da je ponovo pripoji svom carstvu” (Wertsch & Karumidze, 2009, str. 378). I ne samo to, u Gruziji se nedvosmislen vojni poraz interpretirao kao „pobeda na duge staze”, koja je ojačala geopolitičku poziciju ove zemlje. Sličan narativ o Davidu i Golijatu korišćen je od strane srpskog rukovodstva da se interpretira vojna i politička reakcija Srbije na bombardovanje NATO pakta 1999. godine (Satjukow, 2018), kao i ishod ovog sukoba – „pobeda nad NATO paktom”.

U pokušaju da objasni kako se sećanjima može služiti kao resursom u međunarodnim odnosima, sociološkinja Lea David razvija model „sećanja kao valute” (David, 2017). Primenjujući ovaj model na balkanske zemlje, pokazuje kako su države Srbija i Hrvatska koristile sećanje na Holokaust kao valutu u pregovorima sa Evropskom unijom, Ujedinjenim nacijama i Međunarodnom alijansom za sećanje na Holokaust, i kako je sećanje na isti događaj drugačije predstavljano domaćoj i međunarodnoj javnosti. Ovakva strateška instrumentalizacija, po njenom mišljenju, obesmišljava svrhu obeležavanja događaja i oduzima mogućnost da se iz njega nauči.

Socijalna funkcija sećanja

Možda najmanje očigledna, socijalna funkcija autobiografskog sećanja je, u suštini, facilitacija socijalne interakcije (Bluck, Alea, Habermas & Rubin, 2005). Procenjuje se da između 44% i 75% svakodnevnih razgovora sadrži neki oblik deljenja ličnih iskustava, barem u zapadnom kulturnom kontekstu (Beike, Brandan, & Cole, 2016). Saopštavanjem ličnih iskustava daje se ubedljiviji i korisniji doprinos interakciji (Pillemer, 1992) ili iniciraju nove socijalne interakcije. Ako delimo autobiografska sećanja sa ljudima koji u njima nisu učestvovali, dajemo korisne informacije o sebi; ukoliko ih delimo sa ljudima koji su u njima učestvovali, to doprinosi osećaju bliskosti i zajedničke istorije, kao i takozvanoj „ontološkoj sigurnosti” (Cohen & Metzger, 1998). Govornik koji se služi ličnim iskustvima deluje uverljivije i više angažuje slušaoc, a ima i veće šanse da izazove empatijski odgovor (Pillemer, 2001; Guan & Wang, 2020). Istraživanja takođe nedvosmisleno pokazuju da oštećenja epizodičkog pamćenja ozbiljno narušavaju društvene odnose osoba sa

oboljenjem (Parikh et al., 2016; Robinson & Swanson, 1990). Neki autori čak smatraju da je socijalno povezivanje zapravo primarna funkcija autobiografskog sećanja (Bruce, 1989; Nelson & Fivush, 2004).

Kolektivno sećanje je još nedvosmislenije utemeljeno u socijalnoj interakciji. Ono se stiče kroz interakciju sa okolinom i doprinosi daljoj izgradnji zajednice. Ova funkcija povezivanja i jačanja osećaja zajedništva može biti posebno dragocena u slučaju manjinskih, stigmatizovanih grupa, čiji članovi mogu imati osećaj da je to jedini način da se njihova iskustva legitimišu: „Delimo priče pacifičkih naroda.... jer niko drugi to ne radi” (Ross, 2014). Slično, zabeleženo je da ilegalni imigranti u SAD dele priče o nedaćama da bi gradili zajednicu, negovali političku svest i borili se protiv dehumanizujućih stereotipa koji o njima postoje (Gomberg-Munoz, 2016). To mogu biti intimne priče u krugu bliskih osoba, kao i obraćanja javnosti koja istovremeno sadrže i obraćanje sopstvenoj zajednici. Priče o nedaćama kroz koje su prolazili članovi grupe i njihovom prevazilaženju često se navode kao kritičan resurs u izgradnji socijalnih pokreta, poput feminističkog ili pokreta za LGBT prava (o zloupotrebi ovih narativa vidi Baumann, 2017). Tako Jari, ilegalni imigrant o svom iskustvu kaže: „Deljenje priča [iz prošlosti] zaista je konsolidovalo IYJL (Immigrant Youth Justice League) kao grupu – do tada nam nije bilo jasno koliko smo slični” (Gomberg-Munoz, 2016). Akt deljenja priča može se u svrhe osnaživanja osećaja pripadnosti kod manjinskih grupa čak strateški inkorporirati i u nastavni proces (Jocson, 2008).

Najočiglednija i najviše proučavana funkcija sećanja ipak je očuvanje ličnog i socijalnog identiteta kroz građenje osećaja neprekinutog trajanja kroz vreme.

Funkcija očuvanja identiteta

Lični kontinuitet

Lične uspomene su temelj identiteta (McAdams, 2013; Thorne, 2000). Doživljaj „sebe” nužno uključuje nečiju ličnu istoriju i akumulirana iskustva. Jedna od glavnih odlika ljudskog identiteta je osećaj neprekinutog postojanja u vremenu i prostoru. Bez osećaja da postoji veza između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti nema ni osećaja ličnog identiteta. Postoji načelno slaganje među filozofima da je osećaj ličnog kontinuiteta neophodan da bismo biće kvalifikovali kao osobu, kao i da je osećaj kontinuiteta gradivni uslov svesti o sebi (Habermas & Köber, 2015). Psiholozi, u istom ključu, tvrde da je osnovna odlika lične slike o sebi iskustvo trajanja kroz vreme, iskustvo singulariteta koji se kreće kroz vreme (James, 1890; Neisser, 1988). Povratna sprega između sećanja i identiteta postaje očigledna u slučajevima oštećenja jednog ili drugog sistema. Slabiji osećaj ličnog kontinuiteta vodi slabijem osećaju opšte

psihološke dobrobiti (Jetten et al., 2010); ljudi koji pate od amnezije imaju izmenjenu sliku o sebi; oboleli od Alchajmerove bolesti često gube osećaj ličnog identiteta (Addis & Tippet, 2004). S druge strane, snažniji osećaj ličnog identiteta vodi jasnijim autobiografskim sećanjima, verovatno tako što je povezan sa većom sklonošću ka prisećanju i ponovnom proživljavanju relevantnih događaja iz lične istorije (Haslam et al., 2011). Sa razvojem medikoterapije koja omogućava korisnicima da ponovo prežive traumatske događaje iz prošlosti i za njih asociraju druga afektivna stanja, javljaju se i etičke bojazni u vezi sa nepovratnom promenom njihovog ličnog identiteta, njihove autentične ličnosti i pokušaji da se uvedu normativna ograničenja za tretmane koji uključuju modifikaciju sećanja (Liao & Sandberg, 2008). Povodom toga, Leon Kas, predsednik saveta za bioetiku, rekao je da „uskratiti nekome sećanje – na događaje, ali i na osećanja koja su pratila te događaje – zapravo znači uskratiti mu život i identitet” (Kass, 2003).

Mehanizam kojim ljudi ostvaruju osećaj vremenskog kontinuiteta ostaje nerešeno filozofsko pitanje (Harre´, 1997). Moguće je, uprkos tome, empirijski istraživati opažanje ovog kontinuiteta. Istražujući izolovane kulturne zajednice, najviše kanadske starosedeoce, Čendler i kolege ustanovili su da je osećaj dijahronične prisutnosti (prisutnosti kroz vreme) zasnovan na dva tipa uverenja (Chandler & Proulx, 2008). Prvi je uverenje da osoba ima neku vrstu srži, esencije, koja je nepromenljiva kroz vreme, uprkos očiglednim fizičkim i psihičkim promenama tokom životnog ciklusa. Drugi je uverenje da su ove promene međusobno povezane, da su deo uzročno-posledičnog lanca i čine koherentan narativ (o ovome je već detaljno bilo reći).

Kolektivni kontinuitet

U procesu koji nalikuje sticanju svesti o kontinuitetu ličnog identiteta, ljudi atribuiraju temporalni kontinuitet grupama kojima pripadaju (Sani, Bowe, & Herrera, 2008; Smeekes & Verkuyten, 2013; 2015). Tema kolektivnog kontinuiteta decenijama je centralna u radovima istoričara, antropologa pa i nekih sociologa (Lowenthal, 1989; Whitley, 1995), a relativno skoro je privukla pažnju istraživača u socijalnoj psihologiji (Jetten & Hutchison, 2011; Jetten & Wohl, 2012; Sani, Bowe & Herrera., 2008; Sani, Herrera & Bowe, 2009). U tu svrhu razvijena je i testirana i Skala kolektivnog kontinuiteta (Sanni, 2007, Okvir 3).

-
1. [Grupa] prenosi svoje tradicije sa generacije na generaciju.
 2. Istorija [grupe] je serija međusobno povezanih događaja.
 3. Vrednosti, verovanja i stavovi koje deli [grupa] ostaju postojani.
 4. Značajni periodi u istoriji [grupe] vezani su jedan za drugi.
 5. Tokom istorije članovi [grupe] održali su svoje sklonosti i mentalitet.
 6. Nema stvarne povezanosti između prošlosti, sadašnjih i budućih događaja u državi [grupe].
 7. [Grupa] će uvek biti prepoznatljiva prema specifičnim tradicijama i verovanjima.
 8. Između različitih događaja u istoriji [grupe] postoji uzročno-posledična veza.
 9. [Grupa] je kroz istoriju održala svoje tradicije i običaje.
 10. Glavni događaji u istoriji [grupe] su deo neprekidnog lanca.
 11. [Grupa] je tokom vremena očuvala svoje vrednosti.
 12. Različiti stadijumi u istoriji [grupe] zapravo nisu povezani.
-

Okvir 3. Tvrdnje iz Skale kolektivnog kontinuiteta (Sani et al., 2007). Napomena. Skala se sastoji iz dve subskale: Kultura (1, 3, 5, 7, 9, 11). Istorija (2, 4, 6, 8, 10, 12). Tvrdnje 6 i 12 su obrnuto kodirane.

Što se grupa opaža kao istorijski trajnija, snažnija je identifikacija sa tom grupom (Sani et al., 2007), a opažanje kontinuiteta sopstvene grupe povezano je i sa snažnijim osećajem lične dobrobiti i egzistencijalne sigurnosti (Sani, Herrera, & Bowe, 2009). S druge strane, kontinuitet sopstvene grupe se često zloupotrebljava u narativima desno orijentisanih političara kao argumentacija za diskriminaciju manjinskih, najčešće imigrantskih grupa (Mols & Jetten, 2014; Wohl, Stefaniak & Smeekes, 2020). Nostalgija za prošlim vremenima u kojima su vrednosti bile prave, a svi su znali svoje mesto i pozivi za restauriranjem tih odnosa po svaku cenu jesu univerzalne teme u obraćanjima javnosti koje nekada sadrže i neskrivene podsticaje da se grupe „pridošlica” nasilno asimiluju, diskriminišu ili čak deportuju iz zemlje (detaljnije o tome u odeljku o nostalgiji). Postoje i inicijalni dokazi o tome da se kolektivni kontinuitet, pa time i pravo na identitet, odriče neprijateljskim grupama, kao i da je ova sklonost ka delegitimizaciji identiteta povezana sa etničkim predrasudama (Ninković, 2020; Ninković & Žeželj, 2021).

Dovodeći u vezu lične i kolektivne fenomene, neki istraživači (Greenberg, Solomon, & Arndt, 2008; Vignoles, 2011) smatraju da se ljudi identifikuju sa grupama i brane uverenja i vrednosti grupa zato što to ojačava osećaj ličnog kontinuiteta (za pregled na srpskom konsultuj Branković, 2016).

Razvoj autobiografske svesnosti i individualnog identiteta

Autobiografska svesnost zahteva a. predstavu o sebi u sadašnjosti, b. predstavu o sebi u prošlosti i c. predstavu o sebi u sadašnjosti gde se pojedinac priseća sebe u prošlosti, odnosno predstavu o kontinuitetu doživljaja sebe kroz vreme. Ovakav psihološki kontinuitet podrazumeva neprekinuti unutrašnji život – ja sam ista osoba tokom vremena zato što posedujem sopstvene misli i emocije i one mi omogućavaju da povežem svoje pređašnje ja sa svojim aktuelnim ja i svojim budućim ja. Tri komponente autobiografske svesnosti razvijaju se sukcesivno tokom života. Svest o sebi u sadašnjosti opaža se kod beba između 18 i 22 meseca, koje tada počinju da reaguju na promene u sopstvenom izgledu kada ih uoče u ogledalu (eksperimentatori im, na primer, neprimetno nacrtaju oznaku ili zalepe nalepnicu na čelo). Svest o sebi u prošlosti i osećaj kontinuiteta javljaju se značajno kasnije – u predškolskom uzrastu, što je pokazano serijom pažljivo dizajniranih eksperimenata (Povinelli, 2001). Ovi eksperimenti počinju kao i oni kojima se utvrđuje razvoj svesti o sebi u sadašnjosti – deci se tokom igre neprimetno zalepi nalepnica na čelo. U sledećoj fazi im se pokaže snimak igre u kojoj se vidi taj događaj: jednoj grupi neposredno nakon sesije a drugoj nekoliko dana kasnije. Trogodišnja deca uopšte ne traže nalepnicu na čelu – ne povezuju sebe u sadašnjosti sa sobom iz bliske ili udaljene prošlosti; četvorogodišnjaci traže nalepnicu u oba slučaja, a tek petogodišnjaci se ponašaju kao odrasle osobe – traže nalepnicu na čelu ako je igra neposredno prethodila snimku, a ne traže je ako je prošlo nekoliko dana. Drugim rečima, prave razliku između reprezentacija bliske i udaljene prošlosti (Fivush & Graci, 2017).

Da bi kognitivno ovladala odnosom između autobiografskih sećanja i slike o sebi, deca, međutim, treba da razviju ne samo osećaj kontinuiteta i razlikuju vremensku udaljenost događaja već treba da razumeju da su prethodna iskustva uzročno povezana sa aktuelnim emocijama. Ova „metasposobnost“ ne javlja se pre šeste godine života. Reakcije dece na sledeću priču govore nam o razvoju ove sposobnosti: „Dete odlazi u park sa zecom ljubimcem i neobičan pas preplaši zeca. Sledećeg dana, dete odlazi u park i ponovo vidi tog psa“. Petogodišnja i mlađa deca će tako tvrditi da će dete da se obraduje psu, a tek šestogodišnjaci će razumeti da će se dete uplašiti zbog iskustva koje je imalo prethodnog dana (Lagattuta & Wellman, 2001).

Razvoj socijalnog identiteta

Ponovo nije teško napraviti paralelu sa ulogom kolektivnih sećanja u izgradnji slike o grupi – preduslov za ovladavanje ovim odnosom je a. identifikacija sa grupom, b. osećaj kolektivnog kontinuiteta, c. razumevanje odnosa prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (sagledavanje

vremenske putanje razvoja grupe), ali i d. razumevanje položaja grupe u odnosu na kompleksno socijalno okruženje (sagledavanje međuodnosa različitih grupa). Kolektivna sećanja kao izvor socijalnog identiteta najčešće su izučavana kada je reč o rasnim i etničkim grupama (Sani, Bowe & Herrera., 2008; Smeekes & Verkuyten, 2015; Quintana, 1998), mada se istorijske analogije često koriste da se osnaži identitet različitih manjinskih grupa, o čemu je već bilo reči. Nakon rodne, identifikacija sa rasnim i etničkim grupama je za većinu ljudi jedna od prvih i centralnih socijalnih identifikacija (Skočajić, Radosavljević, Okičić, Janković & Žeželj, 2020), a markeri za razvrstavanje drugih u rasne i etničke kategorije usvajaju se relativno rano. Istorija ovih grupa doživljava se i prenosi u narativima nalik ličnim narativima, u kojima je grupa zapravo protagonista; posledice istorijskih događaja na odnose u sadašnjosti najlakše su uočljive kada je reč o ovim grupama. Stoga je i najviše pažnje posvećeno razvoju svesti o rasnom i etničkom identitetu. Stiven Kvintana, jedan od najvećih autoriteta u ovoj oblasti, mapirao je krajem prošlog veka razvojne faze u sazrevanju rasnog i etničkog identiteta i doveo ih u vezu sa kognitivnim sposobnostima koje su preduslov prelaska iz jedne u drugu fazu (Okvir 4).

-
- Nulti nivo: Integracija perceptivnog i afektivnog odnosa prema identitetu
Afektivna diferencijacija rasa bazirana na preferenciji većinske (belačke) grupe
Korišćenje idiosinkratične terminologije za različite grupe; grupe se razvrstavaju prema perceptivnim karakteristikama*
- Prvi nivo: Doslovno razumevanje rasnog i etničkog identiteta
Razumevanje relativno stalnih odlika identiteta (jezik, lična imena, navike u ishrani)
Razumevanje identiteta kao nasleđenog i nepromenljivog*
- Drugi nivo: Razumevanje rasnog i etničkog identiteta u širem socijalnom kontekstu
Uočavanje veza identiteta i drugih odlika koje nisu direktno perceptivno uočljive (npr. pripadnost određenoj socioekonomskoj klasi)*
- Treći nivo: Puna svesnost o etničkom i rasnom identitetu
Aktivno izražavanje i integracija identiteta
Razumevanje perspektive, stavova i iskustava koje dele etnička i rasna grupa*
-

Okvir 4. Faze razvoja rasnog i etničkog identiteta (Quintana, 1998)

Glavni razvojni zadatak nultog nivoa je da se integrišu biološko razumevanje i opažajna diferencijacija etniciteta i rase. Deca već oko treće-četvrtle godine izražavaju stavove i afektivno reaguju drugačije

na različite rase, tipično pokazujući rudimentarnu preferenciju prema većinskoj grupi.

Zahvaljujući razvoju konkretnih operacija, između sedme i jedanaeste godine, deca dostižu sledeći nivo na kome napuštaju isključivo oslanjanje na spoljne, fizičke znakove i počinju da opažaju druge karakteristike grupa (običaje, jezik) za koje veruju da su date i nepromenljive. U ovoj fazi deca još uvek ne razumeju uticaj socijalnog okruženja na etnički i rasni identitet i forme njegovog ispoljavanja. Može im se pomoći u izgradnji osećaja etničkog ponosa tako što se podstiču da slave praznike i pridržavaju se običaja i kulturnih praksi svoje grupe.

Na drugom nivou, koji obično dostižu oko dvanaeste godine, deca uviđaju da su rasni i etnički identitet povezani sa statusom u društvu, kao i da društvo različito tretira pojedince iz različitih rasnih i etničkih kategorija. U ovom periodu postaju svesna i stereotipa, predrasuda i diskriminacije.

Treći nivo se dostiže u adolescenciji; podrazumeva razumevanje etniciteta kao apstraktnog koncepta, integrisanje perspektive sopstvene i tuđih grupa, kao i metaperspektiva (kako druge grupe vide sopstvenu i kako vide jedne druge). Običaji, kulturne prakse i slično vide se kao arbitrarni i neobavezujući, a uviđa se i njihova funkcija za održanje grupe.

Kvintana naglašava da intervencije koje mogu osnažiti etnički identitet dece u jednoj fazi (npr. upoznavanje sa istorijski značajnim događajima, slavljenje praznika i pridržavanje običaja) mogu biti neefikasne ili čak kontraproduktivne ukoliko su deca u nekoj od sledećih faza, gde su kritična prema ovakvim spoljnim manifestacijama grupne pripadnosti.

Iz ovog prikaza vidi se da je u svim fazama razvoja etničkog identiteta kolektivno sećanje njegova sadržinska okosnica, a da se, kako kognitivni kapaciteti sazrevaju, menja samo odnos prema njemu – od nekritičkog prihvatanja do mogućnosti da se on kritički evaluiira. O tome da li se i u kojoj meri ova sposobnost kritičkog prihvatanja istorije sopstvene grupe zaista i koristi ili je češći slučaj da se ipak sopstvena grupa i njena istorijska uloga posmatraju pristrasno, govorićemo dalje u tekstu.

* * *

Sećanje je, dakle, gradivni element u kreiranju ličnog i grupnog identiteta, u uspostavljanju i održanju interpersonalnih i intergrupnih odnosa i orijentir u ličnoj i kolektivnoj akciji. Do sada smo se kretali u nekontroverznoj oblasti: retko ko može sporiti funkcionalnost procesa pamćenja i pristupa sećanjima, niti to iko i radi. Kada govorimo, međutim, o funkcionalnosti grešaka u pamćenju, sistematskim izostavljanjima ili iskrivljavanjima, više je disonantnih tonova u naučnoj zajednici – laičko gledište, o kome je već bilo reči, podrazumeva da je tačnije sećanje ujedno i funkcionalnije sećanje. Najser (Neisser, 1988) u odgovoru na ovakva gledišta ukazuje na to da se motivacija za svaki akt

prisećanja može smestiti negde na kontinuumu između istinitosti (eng. *verity*), kada se sećanje koristi da se oživi ono što se zaista dogodilo u prošlosti, i korisnosti (eng. *utility*), kada se sećanje koristi da pojedinac ostvari nešto u sadašnjosti. Drugim rečima, motiv može biti što tačnija rekonstrukcija događaja u cilju što tačnije samospoznaje, ali i zaštita od nekih ugrožavajućih saznanja, ili pak sticanje ili održavanje ugleda pred drugima. Kod kolektivnih sećanja korisnost dobija jednu zlokobniju notu – obično se misli na to kako se sećanja zloupotrebljavaju u dnevno-političke svrhe, u interesu centara moći. Grinvald (Greenwald, 1980) uočava sličnost između ovih pristrasnosti i mehanizama pomoću kojih totalitarne države kontrolišu protok informacija. U svom opisu idealne totalitarne države, na primer, Hana Arendt zaključuje: „Kada bi se kreirao idealan svet prema totalitarnim merilima, neuspesi se ne bi beležili, priznavali i pamtili” (Arendt, 1951/1998, str. 388). I u Orvelovoj 1984 objašnjava se da je trening pamćenja način kontrole prošlosti: „Neophodno je zapamtiti da su se događaji desili na željeni način. I ako je neophodno preurediti nečije sećanje ili malo doterati pisane izveštaje, onda to treba uraditi i zaboraviti da je urađeno. Ovaj trik je moguće naučiti kao bilo koju mentalnu tehniku...” (Orwell, 1949/1964, str. 176).

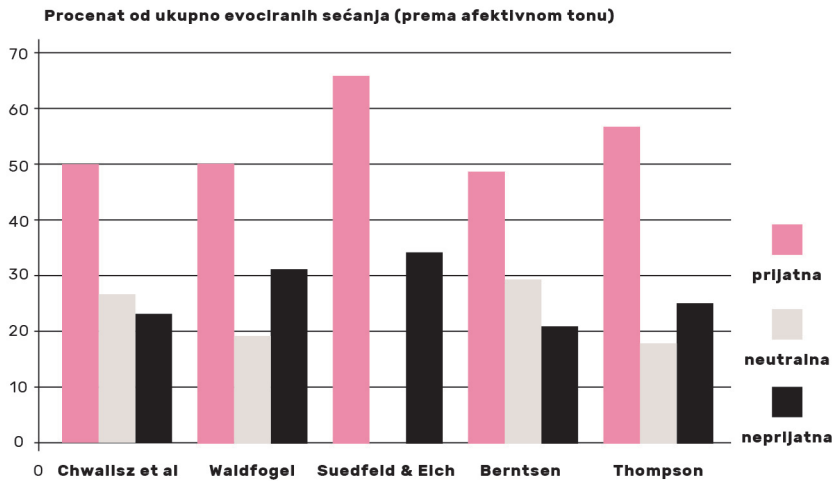
Ako ipak korisnost sećanja definišemo šire – kao aktivnost kojom se zadovoljavaju različiti individualni ili grupni motivi, ne nužno isključivo kao namernu i stratešku zloupotrebu prošlosti – dolazimo do dve velike grupe motiva kojima mogu služiti greške u sećanju: a. regulisanje emocija i b. uspostavljanje i održavanje pozitivne slike o sebi ili grupama kojima pripadamo.

Funkcionalnost grešaka u pamćenju

Regulacija afekta

Rukovođeni principom prijatnosti, pravimo selekciju između pozitivnih i negativnih životnih događaja. Istraživači koji se bave proučavanjem afektivnog tona autobiografskih sećanja zaključuju da ljudi generalno teže da evociraju veći broj prijatnih nego neprijatnih sećanja, da se prisećaju događaja pozitivnije nego što su ih iskusili i da je intenzitet pozitivnih afekata pripisanih sećanjima snažniji nego negativnih (Levine, Lench & Safer, 2009). Rezimirajući istraživanja koja su se bavila afektivnim tonom autobiografskih sećanja, u članku pod nazivom „Život je prijatan – i sećanja pomažu da ostane takav!”, Volker, Skovronski i Tompson (Walker, Skowronski & Thompson, 2003) navode da se između 50 i 60% životnih događaja procenjuje kao pozitivno, a 25 do 30% kao negativno (Grafikon 1 daje sumarni pregled niza studija). Ovaj efekat dobija se i kada se prisećanje odvija u situaciji senzorne deprivacije (Suedfeld & Eich, 1995), čime se isključuje alternativno objašnjenje da je posledica suptilnih sredinskih znakova koji služe kao „okidači” prijatnih sećanja; takođe se dobija i u situaciji „nevoljnog” prisećanja, kada ispitanici nemaju direkciju da pretražuju po autobiografskoj memo-

riji, već tokom dužeg vremenskog perioda unose dnevničke beleške o sećanjima koja se spontano javljaju (Berntsen, 1996).

Grafikon 1. Učestalost autobiografskih sećanja prema afektivnom tonu (adaptirano iz Walker, Skowronski & Thompson, 2003).

U istraživanju koje se na sličan način bavilo pristrasnostima u pamćenju na neengleskom govornom području (Žeželj, 2012), zadatak ispitanika bio je da bez selekcije navedu pet sećanja iz ličnog života. Kako ispitanici ne bi usvojili određenu strategiju pretraživanja sećanja (na primer, pretraživanje u skladu sa opaženim očekivanjem istraživača), dobili su neutralnu instrukciju da opišu događaje koji im prvi padnu na pamet (Conway & Holmes, 2004; Mihić, Krstić & Ignjatović, 2009). Naglašeno im je i da ne treba da navode sećanja na značajne, formativne događaje, već one kojih se prvih sete i da treba da ih opišu ukratko, u nekoliko reči. Nakon toga, ispitanici su dobijali uputstvo da uz svaki događaj upišu +, – ili 0, u zavisnosti od toga da li ga pamte kao pozitivan (uz njega vezuju lepa osećanja), neutralan ili negativan (uz njega vezuju loša, neprijatna osećanja). Na osnovu njihovih odgovora kreiran je i indeks pozitivnosti autobiografskih sećanja, kao odnos broja događaja sa pozitivnim afektivnim tonom i ukupnog broja evociranih događaja. Ovakva tehnika merenja korišćena je u mnogim istraživanjima autobiografske memorije (Waldfogel 1948; Suedfeld & Eich, 1995; Walker, Skowronski & Thompson, 2003). U proseku, većina ispitanika navodila je više pozitivnih nego neutralnih i negativnih događaja, a ukupan udeo pozitivnih događaja kretao se između 50 i 70%, što odgovara nalazima prethodnih studija na koje se istraživanje oslanjalo.

Otkuda ovakva dominacija pozitivnih sećanja u ukupnom korpusu autobiografskih sećanja? S obzirom na to da negativni događaji imaju

potencijal da izazovu nelagodnost, da uznemire ili zastraše, kako bi se održalo osećanje opšte dobrobiti, verovatnoća njihovog reevociranja treba da bude manja nego verovatnoća prisećanja pozitivnih događaja. Ljudi tragaju za pozitivnim, a izbegavaju negativna iskustva. Ovo je bazična premisa mnogih psiholoških teorija: pamćenja (Taylor, 1991), ličnosti (Freud, 1920/1952) i rezonovanja (Festinger, 1957). Higgins (Higgins, 1997) opisuje ovu bazičnu motivaciju pozivajući se na dva jednostavna hedonistička principa: promocije i prevencije (užitak u prijatnim i izbegavanje neprijatnih doživljaja). Prisećanje na potez koji je doveo do pobeđe je prijatno, za razliku od prisećanja na grešku zbog koje smo izgubili. Iako postoje ljudi skloni drugom – takozvanoj ruminaciji, prisilnom prisećanju negativnih događaja (Nolen-Hoeksema, 1991; Nolen-Hoeksema, Wisco & Lyubomirsky, 2008), u nekliničkoj populaciji znatno je češća hedonistička strategija.

Da je regulacija afekta u osnovi ove vrste pristrasnosti, govore istraživanja u kojima se ispitanici instruirani da se usredsrede na svoje emotivno stanje prisećaju prošlih događaja kao pozitivnijih nego što su ih sami zabeležili u trenutku dešavanja, dok je kod onih koji su instruirani da se što tačnije prisete prošlosti ovaj efekat značajno manje izražen (Kennedy, Mather & Carstensen, 2004). Istraživanja takođe ukazuju na to da su stariji ljudi skloniji pozitivnoj selekciji sećanja (Mather, 2004). U jednom srodnom istraživanju na našem govornom području (Zupan, Žeželj & Anđelković, 2017) autorke su proveravale da li prisećanje samoreferentnih i nereferentnih sadržaja zavisi od a. uzrasta i b. dijagnoze kliničke depresije. Učesnici (41 klinički depresivan, 39 bez psihijatrijske dijagnoze) bili su eksperimentalno izloženi pozitivnim, negativnim i neutralnim fotografijama iz univerzalno dostupne baze podataka i kasnije testirani da li ih se spontano prisećaju ili prepoznaju; takođe su bili zamoljeni da se sete pet autobiografskih događaja, bez daljih instrukcija, a u drugoj fazi da dodele svakom od događaja valencu – pozitivan, negativan ili neutralan. Depresivni pacijenti su se prisetili manjeg broja samoreferentnih pozitivnih događaja od ispitanika iz kontrolne grupe, ali je i kod depresivnih uočena pozitivna pristrasnost za nereferentne događaje. Obe ove tendencije bile su jače u grupi starijih, što govori o očuvanim ili čak usavršenijim strategijama za kontrolu afekata kod starijih ispitanika.

Pored asimetrije u brojnosti pozitivnih naspram sećanja drugog afektivnog tona, utvrđeno je i da afektivni ton pozitivnih sećanja mnogo sporije opada u intenzitetu nego afektivni ton negativnih sećanja. Drugim rečima, krivulja slabljenja afekta pri prisećanju (eng. *fading affect bias*) strmija je za neprijatne događaje (Walker, Skowronski & Thompson, 2003; Walker & Skowronski, 2009). U jednoj od prvih studija na ovu temu učesnici su vodili dnevnik događaja svakog dana u određenom vremenskom periodu i ocenjivali valencu svakog od događaja (koliko im

je prijatan), onda kada su ih unosili u dnevnik. Nakon izvesnog vremena, zamoljeni su da se prisete događaja i da se sete kako su se osećali u trenucima kad su ga doživljavali. Intenzitet procenjenog afekta opadao je od prve do druge procene, ali je ovo slabljenje bilo izrazitije u slučaju negativnih događaja. Ovaj obrazac je repliciran u kasnijim istraživanjima (Skowronski, Walker, Henderson, & Bond, 2014), a registrovan je i kod dece (Rollins, Gibbons, & Cloude, 2018). Uz to, pokazano je da je vezan samo za autobiografske događaje, ono što se desilo pojedincu, a ne i za događaje iz života drugih (Ritchie et al., 2017), kao i da je izraženiji u pamćenju događaja koji se ocenjuju kao centralni za sliku o sebi (Ritchie, Skowronski, Cadogan, & Sedikides, 2014). S druge strane, efekat nije zabeležen ili je zabeležen u manjoj meri kod ljudi koji pate od depresije, anksioznog poremećaja ili aleksitimije – nesposobnosti da se prepoznaju i imenuju sopstvene emocije (Sedikides & Skowronski, 2020).

Jedna od najuticajnijih i najdugovečnijih hipoteza u vezi sa načinom na koji se ljudi nose sa prijatnim i neprijatnim sećanjima je Frojdova *hipoteza potiskivanja* (Freud, 1915/2016). Kao što je već rečeno, Frojdova teorija polazi od hedoničkog principa i pretpostavlja da se ljudi štite od neprijatnih autobiografskih sećanja tako što ih potiskuju u nesvesno, pri čemu je sam proces potiskivanja automatski. Iako sećanja ostaju nedostupna, emocije koje su za njih vezane „probijaju” iz nesvesnog i oblikuju svesne doživljaje. Obrazac rezultata u do sada navedenim istraživanjima, međutim, ne ide u prilog hipotezi o potiskivanju. Iako postoji pristrasnost u prisećanju događaja u korist onih koji su pozitivni, nema jasnih dokaza o tome da su negativni potisnuti a ne jednostavno zaboravljeni. Uz to, izgleda da se događaji koji su afektivno intenzivniji (pozitivni i negativni) zapravo pamte bolje, a ne lošije, kako bi se očekivalo prema Frojdovoj hipotezi. Govoreći o nošenju sa izrazito neprijatnim autobiografskim sećanjima, empirijski dokazi svedoče o tome da ljudi reevaluiraju afekat koji se pripisuje sećanjima, dok sama sećanja ostaju očuvana ili izmenjena u određenoj meri koja ipak ne odstupa radikalno od realnosti. Hipoteza o *mobilizaciji–minimizaciji*, koju je predložila Šeli Tejlor (Taylor, 1991), daje drugačiju interpretaciju reaganja na pozitivne, odnosno negativne događaje. Ovde se polazi od potrebe za ravnotežom: suočen sa negativnim događajem, organizam mobilise resurse za odgovor (mobilizacija ovog intenziteta najčešće nije potrebna za pozitivne događaje). Da bi se vratio u homeostazu, organizam zatim aktivira suprotne procese. Tejlorova to naziva minimizacijom. Minimizacija se dešava na biološkom, kognitivnom i socijalnom planu, i obično je intenzivnija za negativne nego za pozitivne događaje. Drugim rečima, negativni događaji izazivaju snažnije afektivne reakcije, ali i snažniji napor organizma da neutralise njihove posledice, što se u sećanju ispoljava kao brže slabljenje negativnih nego pozitivnih afekata. Mehanizam ublažavanja negativnih afekata u ovom kontekstu viđen je

kao pozitivna, adaptivna reakcija kojom se održava stanje ravnoteže i omogućava da se lakše nosimo sa intenzivnim emocijama.

Samoosnaživanje

„Čovek bira da veruje u ono što želi da je istinito.”

– Frensis Bejkon

Autobiografsko sećanje je po svojoj prirodi centralni deo slike o sebi. Postoji nekoliko razloga zbog kojih pretpostavljamo da autobiografsko sećanje igra ključnu ulogu i u konstrukciji *pozitivne* slike o sebi. Ovde je korisno poći od pitanja: Šta ljudi žele da saznaju o sebi? Neki epistemički i pragmatički razlozi ukazuju na to da ljudi teže, ili bi barem trebalo da teže, saznanju o sebi koje je tačno, uravnoteženo i istinito. Ovo stanovište potiče još od starogrčkih filozofa: Sokrat je, na primer, tvrdio da je spremnost za suočavanje sa istinom o sebi među najvećim ljudskim vrlinama. Uočivši sklonost ljudi da nekritički prihvataju poželjne informacije o sebi, zalagao se za nepristrasnost i sistematičnost u saznavanju o sebi. Istinita samospoznaja nema samo epistemičku, već i pragmatičnu vrednost: čovek koji je svestan svojih mogućnosti i ograničenja izabraće okolinu koja mu odgovara, razvije realne ambicije, uključiće se u grupe u koje se može uklopiti, ulagaće napore u ostvarive zadatke. Ovo gledište deli i čitav niz savremenih kognitivnih i socijalnih psihologa (Strube, Yost & Bailey, 1992; Trope, 1986). S druge strane, moguće je da ljudi pokušavaju da održe pozitivnu sliku o sebi i štite se od informacija koje bi je ugrozile upravo iz epistemičkih razloga. Kada je do sada bilo reči o identitet-skoj funkciji sećanja, diskutovali smo o potrebi za stabilnošću/kontinuitetom. Potreba za stabilnošću identiteta, međutim, ne implicira i potrebu za pozitivnom pristrasnošću u autobiografskom sećanju. Za većinu ljudi, međutim, stabilan identitet zapravo znači pozitivan identitet (Skowronski, 2011; Swan, 1987). Niko, naravno, ne spori da je osnovna uloga autobiografskog pamćenja beleženje prošlih događaja, ali čini se da način na koji se to dešava i odstupanja u tom procesu služe slici o sebi. Postoji, dakle, potreba, a postoje i mehanizmi koji to omogućavaju.

Za početak ćemo ilustrovati u kojim sve domenima se javlja potreba za samoosnaživanjem da bismo ukazali na njenu univerzalnost i intenzitet. Zatim ćemo se fokusirati na pristrasnosti u pamćenju koje se direktno mogu dovesti u vezu sa ovom potrebom.

Ljudi su blagonakloni u samoopažanju, kao i opažanju grupa kojih su članovi. Veliki broj dokaza ukazuje na to da smo skloni da precenjemo sopstvene i grupne sposobnosti, lični doprinos u aktivnostima i doprinos u istoriji grupa kojima pripadamo, kao i verovatnoću da će nam se desiti pozitivni događaji – ne samo kada je reč o pamćenju, već i kada je reč o proceni aktuelnog ili budućeg stanja. Na primer, smatramo da smo

pametniji, veštiji i pravedniji od prosečnog drugog. Ovaj fenomen je sistematski istraživani i pokazao se veoma robustnim (naziva se „fenomen nadprosečnosti“ ili „efekat jezera Vobegon“, po priči u kojoj su „muškarci sa jezera Vobegon lepi, žene snažne a deca iznad proseka“): u jednoj studiji na preko milion američkih srednjoškolaca (sproveo univerzitet Princeton 1976, prema Gilovich 1991), 70% je procenilo da je iznad proseka po pitanju liderskih sposobnosti (samo 2% sebe je svrstalo ispod proseka), a svih 100% (!) sebe je svrstalo u nadprosečne po sposobnosti da se prilagode drugim ljudima. Koliko je ova tendencija raširena, govori i činjenica da je samoosnaživanje zabeleženo i kod grupa ispitanika kod kojih bi se možda očekivalo u manjoj meri: kada su se odrasli zatvorenici poredili sa ostalim zatvorenicima na nizu prosocijalnih osobina (poštenje, moralnost, pouzdanost, obzir prema drugima i poštovanje zakona), većina je sebe smatrala natprosečnim. I ne samo to, kada su upitani da se porede sa tipičnim članovima zajednice na istom nizu osobina, ponovo su se procenili natprosečnim na svim osim na poštovanju zakona (Sedikides, Meek, Alicke, & Taylor, 2014).

Vođeni istim motivom, ljudi aktivno konstruišu teorije po kojima se verovatnijim čini da će im se lepe stvari dogoditi u budućnosti, a da će ih negativne zaobići (takozvani nerealistični optimizam): kada im se saopšti, na primer, prosečan procenat razvedenih brakova, oni očekuju da njihov neće biti u toj kategoriji; kada im se saopšti prosečan broj obolelih od izvesnih ozbiljnih bolesti, ne svrstavaju sebe u rizičnu grupu; kada im se, međutim, prezentuje procenat oženjenih ili zaposlenih, ljudi će očekivati da budu među njima (Kunda, 1999; Sanna & Chang, 2006). Koriste se i suptilnije strategije koje nam omogućavaju da održimo povoljnu sliku o sebi: ljudi procenjuju, na primer, da su njihove pozitivne osobine centralne, a negativne periferne za ocenu sebe i drugih (Sedikides, 1993), razvijaju teorije po kojima osobe koje imaju njima slične karakteristike imaju više šanse za uspeh (Kunda, 1987), idiosinkratično definišu osobine ličnosti: ukoliko, na primer, sebe smatraju dominantnim, opisivaće ponašanja koja karakterišu ovakve ljude kao većinom pozitivna; ukoliko za sebe smatraju da nisu dominantni, navodiće uglavnom negativna ponašanja; ako ih, međutim, eksperimentalna manipulacija navede da za sebe misle da spadaju u drugu grupu (dominantnima kažemo da to nisu i obrnuto), najčešće menjaju sadržaj opisa ponašanja, dodajući ponašanja pozitivne, odnosno negativne valence (Dunning & McElwee, 1995). Nešto manje suptilno, ali u istu svrhu, ljudi su skloni da precenjuju svoje sposobnosti i postignuća. Tako između 50% i 60% ljudi daje pozitivno pristrasne izveštaje o fizičkim karakteristikama, kao što su visina i težina – prvo se precenjuje a drugo potcenjuje (Hancock, Toma & Ellison, 2007); većina ispitanika takođe je sklona da precenjuje svoj učinak na testovima inteligencije, atletskih sposobnosti i vožnje (Groeger & Grande, 1996; Hansford & Hattie, 1982; Van Yperen, 1992), kao i na testovima ličnosti (Crary, 1966).

Samoosnaživanje na različite načine oblikuje i formu i sadržaj autobiografskog i kolektivnog sećanja. Ilustrovaćemo, pre svega, načine na koje prekravamo sećanje tako da nam „vraća” ugodniju sliku sebe i grupa kojima pripadamo. Strategije kojima se služimo u tu svrhu grupisali smo u tri velike kategorije, prema prirodi izmena u upamćenom sadržaju: od narativnih pristrasnosti – diskretnih intervencija na strukturi životne priče i priče o grupi, preko pristrasnosti selekcije – izbora događaja koje ćemo upamtiti, odnosno zaboraviti, do aktivnih izmena upamćenih događaja tako da se bolje uklapaju u pozitivnu sliku o sebi i pozitivan socijalni identitet.

Narativne pristrasnosti

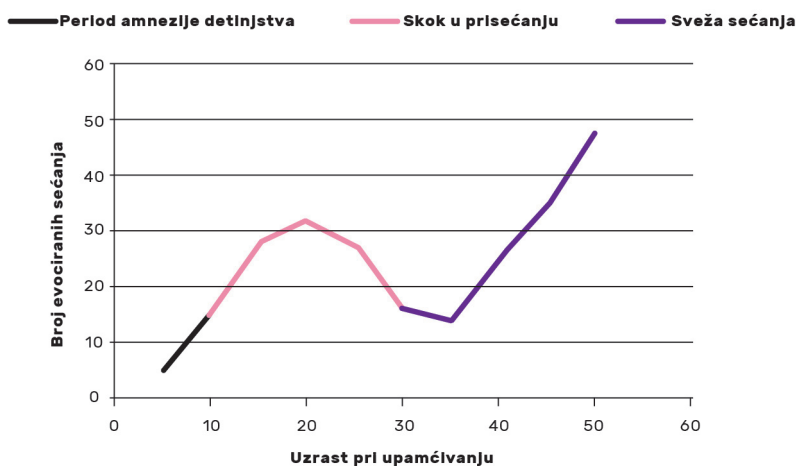
U ovu grupu pristrasnosti uvrstili smo strategije kojima se interveniše u narativnoj strukturi sećanja, ali bez aktivne izmene njegovog sadržaja. Ovde se samoosnaživanje postiže pristrasnostima u interpretaciji, favorizovanju jednih naspram drugih perioda, lociranju događaja kao bliskih, odnosno udaljenih i specifičnim povezivanjem uzročno–posledičnog lanca.

Pristrasno lociranje događaja u vremenu. Lični narativi ljudi, njihova autobiografska sećanja, slični su po tome što su uređeni prema hronološkom principu. Hronološki red daje koherentnost i značenje nečijoj životnoj priči (Landau, Greenberg, & Sullivan, 2009). Naš aktuelni identitet uključuje uverenja o tome kako smo se razvijali vremenom, kakvi smo bili i kako smo postali ovakvi kakvi smo danas. Značaj događaja za sliku o sebi, živost sećanja i njegova valenca mogu uticati na subjektivnu procenu vremena (Ross & Wilson, 2002). Kada od ispitanika tražimo da navedu tačne datume, poređaju događaje u sekvencijalni poredak (Skowronski, Walker, & Betz, 2004) ili ih smeste u autobiografske odeljke (rano detinjstvo, osnovna škola, fakultet), oni u tom procesu često greše. Za sliku o sebi je još relevantnija psihička udaljenost događaja, operacionalizovana kao odgovor na pitanje: Koliko vam se događaj X čini bliskim ili dalekim (Wilson, Gunn & Ross, 2009)? Odstupanja ove procene od objektivne vremenske udaljenosti nekog događaja govore nam zapravo o tome koliko ljudi žele da im je određen događaj blizak ili dalek, odnosno koliko se ono što taj događaj govori o njima uklapa u aktuelnu predstavu sebe. Niz eksperimenata (Ross & Wilson, 2002; Wilson, Gunn & Ross, 2009) potvrdio je pretpostavku da će ljudi procenjivati pozitivne događaje kao subjektivno bliske, a negativne kao subjektivno udaljene, bilo da su to prave autobiografske epizode (npr. proslava mature, koju su oni što su sa ponosom govorili o svom socijalnom statusu u srednjoj školi doživljavali mnogo bližom nego oni koji su se sećali sebe kao usamljenog i neprihvaćenog) ili eksperimentalno izazvani pozitivni, odnosno negativni događaji, kao što je uspeh ili neus-

peh na testu (Sanna, Chang, & Carter, 2004). Uz to, istraživanja pokazuju da se grupe koje se inicijalno ne razlikuju prema nivou samopoštovanja, razlikuju nakon što se jednostavnom eksperimentalnom manipulacijom³ navedu da se osećaju blisko, odnosno udaljeno od uspomene na prošle uspehe (Gebauer, Broemer, Haddock, & von Hecker, 2008). Sličan mehanizam pristrasnog lociranja događaja u vremenu registrovan je i kada su u pitanju grupe kojima pripadamo, posebno ukoliko čine važne odrednice socijalnog identiteta. Tako, na primer, današnje generacije mladih Nemaca, otprilike dve ili tri generacije udaljene od počinitelja Holokausta, doživljavaju Holokaust kao subjektivno udaljeniji ako ih u eksperimentu podsete na sve njegove strahote, a kao subjektivno bliži ukoliko su u eksperimentu obavesteni o naporima koje je nemačka država ulagala da ispravi nepravde i oduži se žrtvama (Peetz, Gunn, & Wilson, 2010). S druge strane, kada je zadatak ispitanika da oceni subjektivnu udaljenost tuđih autobiografskih događaja (poznatika ili grupe kojoj ne pripadamo), ova pristrasnost se ne ispoljava: valenca događaja ne utiče na njihovo lociranje u vremenu (Ross & Wilson, 2002). Čini se da ljudi vrlo kreativno manipulišu doživljajem udaljenosti događaja koji su od značaja za sliku o sebi ili značajnim grupama. Ovaj mehanizam, za razliku od manipulacije sadržajem događaja, nije osetljiv na „korekciju objektivne stvarnosti”, pošto je u pitanju doživljaj udaljenosti koji niko ne može da ospori.

Favorizovanje određenih istorijskih perioda. Određeni periodi u prošlosti, kako ličnoj tako i socijalnoj, takođe su favorizovani u sećanju u odnosu na druge. *Skok u prisećanju* (eng. *reminiscence bump*) predstavlja termin skovan da označi dobro empirijski potkrepljenu pojavu da se odrasli ljudi više i življe prisećaju događaja iz perioda kada su imali između deset i trideset godina: kada se posmatra standardna krivulja zaboravljanja tokom životnog ciklusa, skok predstavlja svojevrsnu anomaliju (Grafikon 2). Utvrđuje se različitim tehnikama aktivacije sećanja: od dnevničkih zabeleški, slobodnog prisećanja vesti aktuelnih u različitim periodima, do odgovora na testovima opšte informisanosti koji uključuju pitanja o dobitnicima Oskara, osvajačima medalja na sportskim takmičenjima i pobedničkim pesmama na Evroviziji. Drugim rečima, važi kako za idiosinkratična autobiografska sećanja, tako i za sećanja na društvene događaje – deljena autobiografska sećanja. Skok u prisećanju je toliko puta repliciran da se smatra jednim od najrobustnijih nalaza u istraživanjima autobiografskih sećanja (za pregled videti Munawar, Kuhn, & Haque, 2018). Najčešće se objašnjava gustinom identitetski formativnih događaja u ovom periodu.

³ Obeležavanjem krajeva vremenske ose: u jednom slučaju ona počinje rođenjem, a u drugom od 16. godine.

Grafikon 2. Krivulja upamćenih događaja tokom životnog ciklusa, preuzeto sa https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lifespan_Retrieval_Curve.jpg

Slično, u kolektivnim sećanjima favorizuju se događaji formativni za kolektivni identitet, a za koje se vezuju mitovi o nastanku nacije ili oni smatrani sržnim za to što grupa jeste. Tako se, na primer, mit o Kosovskom boju neguje u kolektivnom sećanju Srba, jer se smatra da ilustruje ključne attribute ove etničke grupe (Zirojević, 1996; Šuica, 2011); u većini evropskih zemalja u sećanju se posebno održava i obnavlja period građenja etničkog/nacionalnog identiteta i uspostavljanja državnosti (Hilton & Liu, 2017). Kako kolektivno sećanje nema jasno označen početak, razlike u krivulji sećanja mnogo su veće nego kod autobiografskog, koje je direktno vezano za životni ciklus pojedinca.

Pristrasne atribucije: viđenje prošlih događaja kao očekivanih a neuspeha kao neizbežnih. U reinterpetaciji prošlosti važno je objasniti uzroke za prošla dešavanja. Moguće je, stoga, ispravno se prisećati događaja, ali doživljavati ga kao neizbežan ili naprotiv nepotreban, kao i očekivan ili neočekivan. U procesu atribucije uzročnosti ljudi često greše u svoju korist. Dobiti od ovakve reinterpetacije prošlosti su očigledne: ljudi se osećaju kompetentnije, sredina se doživljava kao podložna kontroli, a neizvesnost od budućnosti umanjuje (Campbell & Tesser, 1983; Hawkins & Hastie, 1990). Ova sklonost, međutim, zavisi od poželjnosti ishoda događaja za onoga ko se priseća: nekoliko oglada (Louie, 1999; Louie, Curren, & Harich, 2000) potvrdilo je da su učesnici koji su obavešteni o pozitivnim ishodima događaja ispoljili iluziju neizbežnosti i pripisali sebi zasluge za uspešan ishod („znali su sve vreme da će se desiti dobre stvari”), dok učesnici obavešteni o negativnim ishodima nisu ispoljili iluziju neizbežnosti i odbijali su da preuzmu odgovornost za neuspešan ishod („nismo mogli da predvidimo pa stoga nismo ni odgovorni”).

Učesnici u virtuelnoj igri berze koji su odlučili da ne kupe neke akcije, a njihova cena je porasla, nisu zaključili da je ishod bio predvidiv, dok su oni koji su kupili iste akcije došli do takvog zaključka (Louie, 1999). Radnici koji su otpušteni kao tehnološki višak iz jedne fabrike procenili su da je taj događaj bio znatno manje predvidljiv nego što su to procenili radnici koji nisu otpušteni ili sugrađani koji nisu imali direktne veze sa događajem – za njih je, naprotiv, ovaj događaj bio očekivan (Mark & Mellor, 1991).

Što se tiče kolektivnog sećanja, iluzija neizbežnosti još je snažnija, ali je to teže dokumentovati (Klein et al., 2010) jer obično ne raspolazemo izvorima o očekivanjima pred različite istorijske događaje, već naprotiv gotovom interpretacijom uzročno-posledičnog lanca, koja se čini i jedina moguća. Ako se od ljudi traži da je ignorišu, to postaje veoma težak zadatak – teško je ignorisati „budućnost prošlosti” ako nam je poznata i data kao neminovna. U interpretaciji zajedničke prošlosti uspesi se najčešće atribuiraju svojstvima same grupe i vide se kao nužne posledice tih svojstava. Ako se prisećamo negativnih događaja (najčešće moralnih prekršaja) u kojima je akter sopstvena grupa, oni se interpretiraju kao iznudei, defanzivni i tako moralno opravdavaju, dok se identični događaji gde je akter tuđa grupa interpretiraju kao proaktivni, agresivni i moralno neopravdani (Bilali, 2012; Marques et al., 2006; Ivanović, Žeželj & Psaltis, 2021).

U nekim istraživanjima utvrđena je i naizgled suprotna sklonost, nazvana *retroaktivnim pesimizmom* (Tykocinski, 2001; Tykocinski et al., 2002): u određenim okolnostima ljudi su upravo neuspehe videli kao neizbežne. Autori ovu sklonost, međutim, interpretiraju kao još jednu od strategija koja služi očuvanju pozitivne slike o sebi: ne misleći o boljim alternativama, ljudi se oslobađaju odgovornosti za neuspeh („šta god da sam uradio, nisam mogao da promenim ishod”). Ovakvom tumačenju ide u prilog i činjenica da su optimisti znatno skloniji korišćenju ove strategije nego pesimisti (Aspinwall & Brunhart, 1996; Sanna & Chang, 2003; Scheier et al., 1989). U kojim slučajevima, dakle, nepovoljan ishod biva interpretiran kao predvidiv, a u kojim kao nepredvidiv? Prema jednom integrativnom tumačenju (Pezzo, 2007), pošto je negativan ishod ugrožavajući za onoga ko se priseća, on je motivisan da ga pripíše spoljnim razlozima. Ukoliko je u tome uspešan, doći će do izražene iluzije neizbežnosti (pomenutog retroaktivnog pesimizma). Slično je sa kolektivnim sećanjima: neuspesi grupe biće pripisani spoljnim faktorima i opaženi kao neizbežni.

Selektivno prisećanje

Ova grupa samoosnažujućih pristrasnosti počiva na procesu strateškog izbora: kada je reč o jedinstvenim događajima, biramo koji će od njih ući u narativ a koji će biti izostavljeni; kada je reč o frekventnim događajima, precenjujemo, odnosno potcenjujemo njihovu učestalost.

Pristrasna selekcija događaja ili atributa za pamćenje. Rezultati brojnih eksperimenata (D'Argembeau, Comblain & Van der Linden, 2005; Rogers, Kuiper & Kirker, 1977; Sedikides & Green, 2000, 2004; Sedikides, Green & Pinter, 2004) upućuju na to da su ljudi skloniji da upamte pozitivne attribute u opisu sopstvene ličnosti, dok su kod opisa drugog naprotiv pristrasni u drugom smeru i bolje pamte negativne attribute, iako je u ovom smeru razlika manje izražena. Efekat je repliciran i kada se uzela u obzir slika o sebi koju imaju ispitanici: i oni sa pozitivnim i oni sa negativnim samopoimanjem lošije su pamtili negativne od pozitivnih atributa. Ovo autori uzimaju kao potkrepljenje za ideju o motivisanom pamćenju. Preciznije, registrovana pozitivna pristrasnost u pamćenju ličnih atributa nije rezultat pozitivnijih očekivanja koje imamo od sebe (odnosno racionalnog, nemotivisanog kognitivnog procesa) nego rezultat potrebe da se zaštitimo od ugrožavajućih informacija, odnosno očuvamo pozitivnu sliku o sebi (rezultat je motivisanog pamćenja).

U jednom od retkih istraživanja koje je direktno proveravalo pretpostavku o pristrasnom pamćenju atributa u intergrupnim odnosima (Dutta, Kanungo & Freibergs, 1972) utvrđeno je da su se pozitivni atributi pripisani sopstvenoj grupi pamtili bolje od negativnih; kad je u pitanju bila tuđa grupa, međutim, negativni atributi zapamćeni su bolje od pozitivnih. U znatno svežijem eksperimentu sličnog dizajna (Žeželj, 2012) srednjoškolicima u Srbiji dat je novinski članak gde se izveštavalo o seriji navodnih studija u kojima su merene sposobnosti i osobine srednjoškolaca iz različitih zemalja Evrope. Rezultati navodnog istraživanja ukazivali su na to da se mladi iz Srbije i Rumunije razlikuju po nekim osobinama ličnosti: za jednu grupu rečeno je da su nadprosečno društveni, uporni, kreativni, skloni ljubomori ali neambiciozni i nesigurni u sebe. Za drugu grupu rečeno je da su odgovorni, staloženi, kreativni, nekomunikativni, gordi i pesimistično raspoloženi. U jednoj verziji članka prva grupa osobina pripisana je mladima iz Srbije a druga mladima iz Rumunije; u drugoj verziji članka bilo je obrnuto. Zadatak ispitanika bio je da spontano, bez podsećanja, navedu attribute koji su korišćeni za opis sopstvene i tuđe etničke grupe (Srba i Rumuna) u uvodnom članku. Autorka je prvo uporedila broj atributa koje su ispitanici navodili za svoju i tuđu grupu: prosečan broj atributa navedenih za mlade iz Srbije bio je značajno veći od prosečnog broja atributa navedenih za mlade iz Rumunije. Zatim je konstruisala indeks tačnosti (odnos broja tačno navedenih atributa i ukupnog broja navedenih atributa) i ustanovila da se ne razlikuje u zavisnosti od toga da li su se ispitanici prisećali atributa svoje ili tuđe grupe. Na kraju, konstruisala je i indeks pozitivnosti atributa (odnos broja pozitivnih i ukupnog broja navedenih atributa). Prosečan indeks pozitivnosti u prisećanju opisa mladih iz Srbije bio je 0.74, značajno veći nego u prisećanju opisa mladih iz Rumunije (0.41). Analizom sadržaja odgovora ustanovila je da su ispitanici u prisećanju opisa sopstvene

grupe često izostavljali negativne osobine ili ih neutralisali dodavanjem kvantifikatora (pomalo, malo) (Slika 4).

Sada uz svaki navedeni događaj upišite +, - ili 0 u zavisnosti od toga da li ga pamтите kao pozitivan (uz njega vezujete pozitivna osećanja), negativan (vezujete negativna osećanja) ili neutralan (ne vezujete ni pozitivna ni negativna osećanja).

Pokušajte sada da se prisjetite novinskog teksta koji ste čitali u prvom delu eksperimenta. U njemu su navedene neke osobine koje su u istraživanju utvrđene za mlade u Srbiji i Rumuniji. Navedite sve osobine kojih se sećate.

Mladi u Srbiji su: praveći, ljubavni, ymari, ve uspešnosti, srećni

Mladi u Rumuniji su: uspešni, poslušni

Dalje su u tekstu navedeni rezultati na različitim testovima koje su u proseku postigli mladi u Srbiji i Rumuniji. Popunite donju tabelu, onako kako se sećate:

	Srbija	Rumunija
	Procenat rešenih zadataka	Procenat rešenih zadataka
Verbalne sposobnosti (razvijenost jezika, razumevanje)	23	21
Numeričke sposobnosti (računanje, nastavljane nizove)	17	13
Prostorni odnosi	15	10
Rešavanje logičkih zadataka	10	12
Ukupan skor	59	55

Proverite da li ste popunili sve ćelije u tabeli.

HVALA NA SARADNJI!!!

Slika 4. Primer ublažavanja negativnih osobina sopstvene grupe.

Selektivno pamćenje događaja može se odnositi i na prethodne moralne prestupe koje smo počinili. Autori iz ove oblasti polaze od shvaćanja da većina ljudi za sebe misli da su dobri i moralno ispravni a da, isto tako, većina ljudi neočekivano frekventno čini moralne prestupe. Selektivno pamćenje dobrih, a zaboravljanje loših dela omogućava nam da održimo pozitivnu sliku o sebi (Stanley & De Brigard, 2019).

Isti princip uočljiv je i pri kreiranju kolektivnih sećanja. U jednom eksperimentalnom istraživanju, Rotela i Ričeson (Rotella i Richeson, 2013) zahtevali su od američkih studenata da pročitaju pasus u kome su detaljno opisana nedela prema američkim indijanskim plemenima, a kao počinioци navedeni ili američki doseljenici (sopstvena grupa) ili evropski osvajači (tuđa grupa). Ispitanici su se sećali značajno manje detalja u situaciji u kojoj su kao počinioци nedela označeni članovi njihove grupe, i u slučaju kada je trebalo da se spontano prisećaju (studija 1) i u slučaju kada je trebalo da prepoznaju činjenice navedene u tekstu (studija 2). U jednom sličnom istraživanju, u zadatku spontanog prisećanja ispitanici koji su bili pripadnici etno-religijske grupe Sikha ili Hinduista navodili su značajno više negativnih događaja gde su počinioци bili pripadnici tuđe grupe (Sahdra & Ross, 2007). U eksperimentalnoj studiji Imhofa i Bansea, nemački studenti čitali su opis Holokausta, koji je u eksperimentalnoj grupi uključivao detalje u vezi sa posledicama koje trpi etnička grupa Jevreja u sadašnjosti, dok u kontrolnoj grupi o tome nije bilo reči. Neočekivano i za eksperimentatore, čak 40% ispitanika u eksperimental-

noj grupi tvrdilo je da se ne seća da su pročitali išta o toj temi. Analizom sadržaja udžbenika istorije korišćenih u SAD tokom većeg dela dvadesetog veka, istraživači su ustanovili da su se robovi „magično” pojavljivali u neko neodređeno vreme u prošlosti i nestajali nakon građanskog rata krajem devetnaestog veka (Bilali & Ross, 2012), što ukazuje na selektivno izostavljanje moralnih transgresija sopstvene grupe iz kolektivnog sećanja. U Poljskoj je 2018. godine Skupština donela amandman na „Poljski zakon o instituciji nacionalnog sećanja”, kojim je zaprećeno kaznom do tri godine zatvora svakome ko bi pomenuo učešće poljskih građana ili države u ubistvima Jevreja i Ukrajinaca tokom Drugog svetskog rata (Rubin & Cervinkova, 2020); ove epizode morale su biti izostavljene iz kolektivnog sećanja.

Pristrasno pamćenje učestalosti i intenziteta prošlih ponašanja i doživljaja. Već je bilo reči o tome koliko su pouzdani izveštaji ovog tipa, a sada treba videti da li se sistematski greši u jednom pravcu koji nam donosi pozitivne informacije o sebi. „Egoosnažujuće” pristrasnosti ispoljavaju se i u ovom domenu: ljudi su skloni da potcenjuju učestalost socijalno nepoželjnih ponašanja (konzumacija alkohola i cigareta), a precenjuju učestalost socijalno poželjnih (čitavanje knjiga, održavanje higijene – tuširanje ili pranje zuba). Pri tome, pristrasnosti ove vrste su izraženije ukoliko su događaji (a) vremenski udaljeniji (za retka ponašanja, za koja važi strategija epizodičkog prisećanja) i (b) učestaliji (za česta ponašanja, čije se „prisećanje” u stvari svodi na procenu i bliže je shematskoj nego epizodičkoj memoriji). Ispitanici navedeni da veruju da su pranje zuba (Ross, McFarland, & Fletcher, 1981) ili konzumacija kofeina (Sherman & Kunda, 1989) loši za zdravlje izveštavaju o manjoj učestalosti pranja zuba i pijenja kafe u poređenju sa ispitanicima koji su navedeni da veruju da su ista ponašanja dobra za zdravlje. Ispitanici navedeni da veruju da je introverzija poželjna osobina generisali su više autobiografskih događaja koji su ih prikazivali kao introvertne, dok su oni navedeni da veruju da je ekstraverzija poželjna generisali događaje gde su prikazani kao ekstravertne osobe (Sanitioso et al., 1990).

U kolektivnom sećanju, u istorijskom narativu različitih etničkih, religioznih ili nacionalnih grupa zabeleženo je precenjivanje učestalosti situacija u kojima je određena grupa žrtva. Možda deluje neintuitivno da se grupe takmiče za status istorijske žrtve, ali to je zapravo status koji pruža mnogo psiholoških i političkih dobiti i moralno legitimizuje različite akcije u sadašnjosti (Storz et al., 2022). Štaviše, grupe se neretko takmiče za status „neprestane žrtve” (eng. *perpetual victimhood*, Schori-Eyal, Klar & Ben-Ami, 2017), što podrazumeva da nepravda koja je snašla sopstvenu grupu nije jedinstven, prolazan ili redak događaj, već neprekinut ciklus događaja uzrokovan od strane neprijateljske grupe. Borba za status neprestane žrtve zabeležena je u različitim kontekstima: tako Jevreji imaju izreku: „U svakoj generaciji ustaju protiv nas

u želji da nas zbrišu sa lica zemlje”, koja se ponavlja svake godine na praznik Pesah, kada se obeležava godišnjica egzodusa Jevreja iz Egipta. Tokom devetnaestog veka poljski narod je pesnik Adam Micikievič nazvao „Hristom među narodima”, a srž istorijskog nacionalnog narativa čine primeri ponavljane viktimizacije Poljaka od strane različitih spoljnih neprijatelja (Schori-Eyal et al., 2017).

Pristrasna procena učešća: precenjivanje sopstvenih a potcenjivanje tuđih prošlih doprinosa. U jednom prirodnom eksperimentu oba člana supružničkog para precenjivali su sopstvene i potcenjivali doprinose onog drugog kućnim poslovima tokom nedelju dana (Gable, Reis & Downey, 2003). Kada se prisećaju mečeva koje su odigrali, sportisti dosledno pamte više sopstvenih doprinosa a manje tuđih (Allen, Robson, Martin & Laborde, 2020; Brawley, 1984). U laboratorijskim uslovima takođe je primećena ista pravilnost: zamoljeni da se prisete, ljudi precenjuju procenat sopstvenog učešća u grupnim aktivnostima, a potcenjuju procenat učešća drugih članova. Za ovu asimetriju postoji kognitivističko objašnjenje: akteri jednostavno poklanjaju više pažnje sopstvenim u poređenju sa tuđim aktivnostima, zbog čega bolje upamte ali i precenjuju sopstvene doprinose. Ovo objašnjenje, međutim, ne isključuje motivaciono: akteri mogu da favorizuju ona sećanja koja im idu u prilog, odnosno doprinose boljem viđenju sebe. Kada se poredi sećanje na pozitivne i negativne događaje, postaje jasno da asimetrija nije rezultat isključivo pažnje usmerene na sopstvene a ne i na tuđe aktivnosti: sopstveni doprinos neuspesima se, naime, sistematski potcenjuje, što ide u prilog motivacionom objašnjenju (Kruglanski et al., 2018).

Postoje i ubedljivi dokazi o sklonosti precenjivanju doprinosa sopstvene grupe u kolektivnom sećanju. Istraživači su tako pitali studente iz 35 država (od ukupno 193 u Ujedinjenim nacijama) da procene na skali od 1% do 100% koliko je njihova država doprinela svetskoj istoriji (Zaromb et al., 2018). Jasno je da ne postoji objektivna mera doprinosa u odnosu na koju bi se odgovori ispitanika poredili. Međutim, istraživači su, uzevši u obzir broj zemalja i ograničen raspon odgovora, očekivali da procene pojedinačnih doprinosa država budu blizu minimuma na skali. Ukupan procenjeni doprinos svih 35 država, međutim, bio je 1156% (setimo se i da 158 zemalja nije učestvovalo u istraživanju). Iako su doprinosi pojedinačnih država svi bili precenjeni, procene su se kretale u velikom rasponu, od 11% za Švajcarsku do 61% za Rusiju. Veličina i ekonomska moć zemlje bile su u vezi sa rangom na ovoj listi, ali bilo je iznenađujućih nalaza: tako je doprinos SAD procenjen na 30%, isto koliko i Bugarske. U istraživanjima koja su usledila empirijski su testirani različiti mehanizmi koji bi mogli da dovedu do ovako izrazitog precenjivanja, a istraživači su pretpostavili da ulogu igraju i kognitivni i motivacioni faktori. Kognitivistička hipoteza pozivala se na heuristik dostupnosti: lakoća prisećanja događaja iz istorije sopstvene grupe,

naspram događaja iz istorije tuđih grupa, dovodila je do asimetrije u proceni uticaja. Uz to, ciljano podsećanje na istorijske događaje u kojima je akter tuđa grupa, značajno je ublažavalo ovu asimetriju (Yamashiro & Roediger, 2021). U drugom istraživanju iste istraživačke grupe testirana je motivaciona hipoteza: konzervativniji ispitanici (koji u većoj meri prihvataju lojalnost, autoritet i svetost kao moralne vrednosti) bili su skloniji da procenjuju doprinose sopstvene države – ovog puta to su bili građani SAD, koji su procenjivali doprinos savezne države u kojoj žive u istoriji SAD (Churchill, Yamashiro & Roediger, 2019).

Aktivna izmena sadržaja

Konačno, moguće je i menjati sam sadržaj sećanja tako da ne odgovara nekom već utvrđenom standardu istinitosti. Kada je reč o postignućima, ako je zabeleženo sopstveno ili postignuće sopstvene grupe u različitim aktivnostima, to pruža istraživaču jasan standard istinitosti za upoređivanje sa sećanjima o kojima ispitanici izveštavaju. Greške u ovakvoj situaciji prisećanja posebno su zanimljive, ne samo zbog toga što je sasvim jasno da li je do odstupanja došlo nego i zbog toga što se može jasno utvrditi i smer odstupanja, kao i njegov opseg.

Direktno procenjivanje sopstvenih postignuća ili postignuća sopstvene grupe. Greška procenjivanja prvo je ustanovljena u domenu akademskih postignuća, gde su ispitanici imali tendenciju da izveštavaju o višoj prosečnoj oceni tokom studija (Gramzow, Elliot, Asher & McGregor, 2002) ili o većem broju visokih ocena (Bahrick et al., 1993; Bahrick et al., 2008), a zatim i u izveštavanju o rezultatima različitih testova sposobnosti i ličnosti (Willard & Gramzow, 2008). U tipičnom eksperimentu u kome se meri greška procenjivanja, od ispitanika se traži da izveste o nekom svom prošlom postignuću u kvantitativnoj formi (izraženom preko broja poena, prosečne ocene, percentilnog ranga i slično). Pritom, istraživači imaju istinit podatak o individualnim postignućima ispitanika (bilo registrovan u nekoj bazi podataka, bilo kao informaciju koja je deo eksperimentalne manipulacije), tako da je moguće kvantifikovati odstupanje. U nekim ogledima ispitanicima se saopštava njihovo stvarno postignuće (Gramzow & Wilard, 2006), a u drugim se feedback o postignuću uniformiše (Willard & Gramzow, 2008). U prvom slučaju ogled je ekološki validniji, s obzirom da povratna informacija o uspehu deluje uverljivo; u drugom slučaju može se kontrolisati uspešnost ispitanika i eventualna margina greške. Obično se kao zavisna varijabla uzima intenzitet greške procenjivanja (razlika stvarnog skora i onog koji ispitanik saopštava), mada se često saopštava i proporcija onih koji tačno izveštavaju, procenjuju ili potcenjuju svoja postignuća. Većina ispitanika najčešće spada u grupu procenjivača, a uobičajen obim odstupanja je 5% do 10% inicijalnog skora (Bahrick et al., 2008; Gramzow et al., 2002; Willard & Gramzow, 2008).

Istraživači ovog fenomena pažljivo su razgraničili efekat precenjivanja od eventualnog zaboravljanja: dok grupa ispitanika motivisana da se tačno seti svojih skorova, to i uspeva da učini, u kontrolnoj se registruje uobičajeno pozitivno odstupanje. Pored toga, ako ispitanici veruju da se njihovi iskazi neće proveravati, pokazuju snažniju tendenciju precenjivanja (Gramzow & Wilard, 2006; Willard & Gramzow, 2008, 2009). O tome kako bi se ovaj naizgled paradoks („da bi se netačno setili, moramo se prethodno tačno setiti“) može rešiti, bilo je reči u odeljku koji se bavio procesima motivisanog zaboravljanja.

U seriji eksperimenata osmišljenih da se utvrdi postojanje greške precenjivanja, kao i faktora koji na učestalost i obim ove greške utiču, Žeželj (2012) počinje od provere u prirodnim uslovima. Naime, ona poredi izveštaje studenata prve i treće godine studija o prosečnom uspehu u srednjoj školi i broju poena na prijemnom za fakultet (podaci o oba arhivirani su od strane administracije fakulteta). Prvi korak u analizi rezultata bio je identifikovati potcenjivače, tačne izveštače i precenjivače i utvrditi njihov relativni odnos): precenjivača je bilo 16, odnosno 12 puta više nego potcenjivača, i 4, odnosno 18 puta više nego tačnih izveštača (Tabela 1). Što se tiče efekta vremenske udaljenosti, iako je u trećoj godini bilo ubedljivo najviše precenjivača, ova razlika nije bila značajna; efekat instrukcije se, međutim, pokazao značajnim – procenat precenjivača bio je niži u grupi kojoj je sugerisano da se što tačnije priseti događaja u poređenju sa grupom koja je radila neinstruisano.

Tabela 1
Odnos potcenjivača, tačnih izveštača i precenjivača u izveštavanju o prijemnom ispitu i proseku u srednjoj školi

	Prijemni ispit		Prosek u četiri godine srednje škole	
	Frekvencije	Procenat	Frekvencije	Procenat
Potcenjivači	5	4.8	8	7.6
Tačni izveštači	20	23.8	5	4.8
Precenjivači	80	71.4	92	87.6

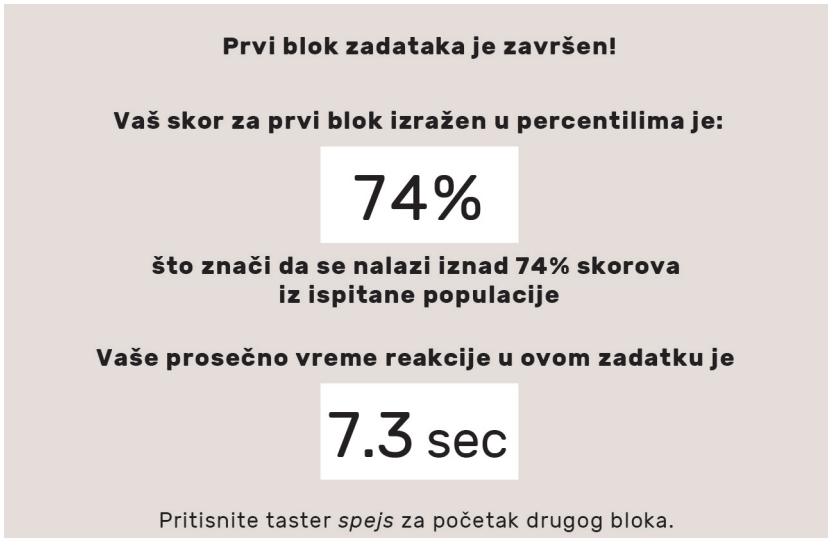
Napomena. Ukupna greška u izveštavanju o prosečnoj oceni u sve četiri godine srednje škole. Tačni izveštači su oni koji su dali tačan izveštaj u sve četiri situacije.

Zabeležen procenat preценjivača (od 71% do 88%) odgovara onim dobijenim u sličnim istraživanjima: tako, na primer, Barik sa saradnicima (Bahrack et al., 1996) u već pomenutom istraživanju izveštava da je u testiranju koje se odvijalo nekoliko godina nakon završetka srednje škole, 79 od 99 učesnika povećalo svoje školske ocene, šest je umanjilo ocene a 13 ih je tačno reprodukovalo; u drugom istraživanju (Willard & Gramzow, 2008) 55% studenata je preценilo, 24% tačno izvestilo a 21% potcenilo svoj SAT skor. Iako je u pitanju gruba mera, upravo je proporcija preценjivača mera koja dozvoljava smislena poređenja sa rezultatima drugih istraživanja, izvedenim u drugim kulturama i na drugačijim parametrima. Ukoliko je, naime, analiza rađena sa ciljem da se utvrdi intenzitet preценjivanja, onda je takva analiza osetljiva na sistem merenja: u SAD se školske ocene izražavaju u alfabetskom sistemu, sa četiri grube kategorije (A, B, C, D) i u nekim slučajevima međukategorijama (dodavanje + ili -) – verovatnoća greške i njen raspon svakako su manji u poređenju sa našim metričkim ocenjivanjem, u kome se prosek računa sa tačnošću od dve decimale. Toga su svesni i istraživači (Bahrack et al., 1996) kada prave poređenja između tačnosti prisećanja američkih i nemačkih studenata: procenat tačno reprodukovanih ocena značajno je niži u nemačkim istraživanjima (Schmela, 1993), ali autori to pripisuju većoj varijabilnosti ocena u nemačkom školstvu, dok je odnos među preценjivačima i potcenjivačima relativno stabilan i u većini slučajeva ubedljivo na strani preценjivača.

Tako i u ovom ogledu, ukoliko se analizira raspon/intenzitet grešaka, slika postaje unekoliko drugačija: u izveštavanju o uspehu na prijemnom ispitu, prosečan skor koji navode ispitanici razlikuje se za dva boda od stvarnog skora, dok je u izveštavanju o srednjoj školi ukupna greška 0.58 (otprilike za 0.15 po godini). Treba uzeti u obzir restrikcije u rasponu izveštavanja: ispitanici su znali da je minimum mogućih bodova bio preko 60, u slučaju prijemnog, a da je srednjoškolski prosek takođe morao da prelazi minimum od 12 (dovoljan) za sve četiri godine. Uzeti zajedno, nalazi sugerišu da se pamćenje modifikuje diskretno, tako da opšti ton ostane nepromenjen ali dosledno u jednom smeru – preценjivanja.

U drugom ogledu, istraživačica (Žeželj, 2012) eksperimentalno prati grešku preценjivanja, tako što ispitanicima daje da rade test postignuća i zatim im saopšti fidbek, a onda od njih traži da se prisete svojih skorova. Dok se polovina ispitanika skorova priseća neposredno, druga ih se priseća nedelju do dve nakon testiranja; polovina skor saopštava javno (u intervjuu sa eksperimentatorom), a polovina privatno (na pisanom retestu); polovina radi test opšte intelektualne sposobnosti, za koji se pretpostavlja da su zainteresovani da urade što bolje a druga polovina test specifične vizuelne sposobnosti (procene broja tačaka na ekranu, dužine linija ili nijanse boje nakon kratkog izlaganja), za koji se pretpostavlja da im je manje stalo da urade dobro. Na kraju svakog bloka i

na kraju čitavog testa, ispitanici su dobijali povratnu informaciju o svom uspehu izraženu u percentilima i o prosečnom vremenu reakcije. Ovi ekrani su se pojavljivali nakon 5 sekundi tokom kojih je navodno kalkulisani skor, a njihov izgled je bio takav da uveri ispitanike da je u pitanju individualizovani fdbek (Slika 5).

Slika 5. Primer povratne informacije o postignuću na testu, izgled ekrana.

Povratna informacija izražena je u percentilima, kako bi delovala validnije: istraživačka pretpostavka (Gilovich, Kerr & Husted-Medvec, 1993; Plaks & Stecher, 2007) bila je da ispitanici neće moći da dovedu u pitanje svoj položaj na nekoj zamišljenoj distribuciji skorova upravo zbog toga što su im nepoznata postignuća drugih iz grupe. Raspon percentila bio je 70 do 78, kako bi bili u istoj kategoriji po uspehu, a ipak delovali kao individualizovan fdbek. Nijedan ispitanik nije izrazio sumnju u dobijenu povratnu informaciju. Neposredno posle, odnosno nedelju do dve posle testa ispitanici su izvestili o svojim skorovima na sva tri bloka, kao i na celom testu. Stepem izraženosti greške precenijavanja računao se kao razlika između skora o kome ispitanici izveštavaju i skora koji im je saopšten.

Ukupno 72% ispitanika izvestilo je da su su postigli veći ukupni skor na testu (izraženom u percentilima) nego što im je inicijalno rečeno da su postigli, 23% je tačno izvestilo o svom skoru, dok je 5% izvestilo o nižem skoru. U grupi koja je javno saopštavala skor, procenat precenijavača bio je veći nego u grupi koja je to činila privatno iako su u obe grupe oni činili većinu. U skladu sa očekivanjima, više je ispitanika saopštavalo uvećane ukupne skorove na testu kada su bili retestirani nakon nedelju i više dana, nego kada su bili ponovo testirani neposredno nakon ek-

sperimentalnog zadatka. Odnos među tri kategorije izveštača nije se, međutim, razlikovao u zavisnosti od toga da li su radili test koji im je bio predstavljen kao test opšte intelektualne sposobnosti ili test vizuelne percepcije.

U prethodnom ogledu ispitanici su izveštavali o svojim postignućima koja bi trebalo da budu sistematski ugrađena u sliku o sebi i koja su imala realne životne posledice (mogućnost upisa na fakultet). Uprkos ekološkoj validnosti ovakvih oglada, njihov dizajn podrazumevao je izvesna ograničenja: (a) glavne nezavisne varijable su u ovom slučaju bile samo registrovane, i nisu bile podložne manipulaciji; (b) postojala je unapred definisana restrikcija ranga (bili su nam dostupni samo upisani studenti, dakle, oni koji su sa manjim ili većim uspehom položili prijemni ispit i bili konačno primljeni na fakultet). Zbog toga je dizajniran drugi ogled u kome je manipulirano nezavisnim promenljivim da bi se izmerili efekti ovih manipulacija na memorijske distorzije i stekao bolji uvid u motive koji im leže u osnovi. Pored toga, eksperimentalni nacrt u kome ispitanici rade pod istim uslovima i gde je moguće registrovati i njihove neposredne reakcije na postignuće pružao je mogućnost bolje kontrole uslova ispitivanja. Kako je u prvom ogledu nedvosmisleno utvrđeno da su ljudi skloni grešci precenjivanja ukoliko izveštavaju o značajnim životnim događajima, drugi je ogled dizajniran tako da proveriti da li se ova sklonost javlja i kada su u pitanju manje značajna postignuća koja nemaju jasno definisane posledice i mere periferne osobine. Tako je, pored vremenske udaljenosti događaja i javnosti situacije retestiranja, variran sadržaj samog testa sa idejom da će postignuće na testu koji meri sposobnost značajniju za sliku o sebi biti u većoj meri pozitivno preinačeno nego postignuće na testu koji meri relativno nevažnu sposobnost. Rezultati su ubedljivo potvrdili efekat prva dva faktora: u naknadnom retestu ispitanici su bili manje tačni i više pozitivno pristrasni nego u direktnom retestu, i u javnoj situaciji bili su manje tačni i više pozitivno pristrasni nego u privatnoj. Iako su ispitanici bili nešto više pristrasni i manje tačni u izveštavanju o značajnijoj sposobnosti, ova razlika nije bila značajna. U jednom od retkih istraživanja u kome je na sličan način manipulirano značajem merene sposobnosti (Leszczynska, 2011) takođe nije zabeležena očekivana razlika: iako je registrovana greška precenjivanja, ona nije bila veća u testu značajnije sposobnosti (u toj studiji samo je sadržaj instrukcije upućivao na značaj merene osobine). Iz ove perspektive čini se verovatnim da test situacija nije uspela da izazove dovoljno velike razlike u uključenosti, odnosno da je bila visoko involvirajuća za obe grupe učesnika.

Zanimljivo je što je procenat precenjivača bio gotovo identičan kao u prethodnom ogledu (71%), a kao i u prethodnom ogledu, prosečna greška precenjivanja nije bila velika: korekcija se u proseku kretala između jednog i dva percentila (ukupna greška na sva četiri merenja je

3.86). Većina ljudi, dakle, pristrasno izveštava o svom postignuću, ali to čini tako da ostaje u domenu uverljivog (za sebe i za drugog).

U kolektivnom sećanju takođe se beleži isti fenomen: postignuća sopstvene grupe se sistematski precenjaju, dok se postignuća tuđih grupa tipično potcenjuju. Na primer, u okviru pomenutog istraživanja (Žeželj, 2012), autorka je dizajnirala situaciju gde su se ispitanici prisećali postignuća sopstvene i tuđe grupe (mladih iz Srbije, odnosno mladih iz Rumunije) na različitim testovima sposobnosti (verbalne, numeričke, logičke i snalaženje u prostoru), saopštenim u fiktivnom članku koji im je prezentovan. U četiri od pet situacija ispitanici su grešili pristrasno, u korist sopstvene grupe. U situacijama u kojima se izveštava o u proseku višem skor u obe grupe nego što je registrovan grešilo se više u izveštavanju o sopstvenoj grupi; u situacijama u kojima se izveštava o nižem skor u obe grupe, više se grešilo u izveštavanju o tuđoj; registrovana je i situacija u kojoj se prosečno postignuće sopstvene grupe precenjuje, a tuđe potcenjuje, ali ne i obrnuta situacija. Ukupno gledano, obrazac rezultata odgovarao je obrascu rezultata dobijenom kada je u pitanju pristrasno pamćenje ličnih postignuća.

Precenjivanje prošlih postignuća je posebno zanimljiva forma memorijske pristrasnosti, zato što se ne može jednostavno objasniti selektivnim pohranjivanjem ili selektivnim pristupom pozitivnim informacijama u memoriji. Ako ljudi, na primer, sistematski navode veći skor na testu nego što su ga dobili, kako to objasniti? Tu se ne radi o sudu formiranom na osnovu selektivnih informacija (npr. mislim da sam odlično uradio test jer se sećam samo pogodaka). Ako neki skor teži da bude precenjen, mora biti negde zabeleženo, zapamćeno, koji je tačan skor. Kada dolazi do izmene upamćenog? Da li je jedino moguće objašnjenje za ovu vrstu greške zapravo svesno obmanjivanje? Protiv ovako jednostavnog objašnjenja stoji niz empirijskih nalaza: ljudi se, naime, prisećaju postignuća pozitivnije i u situacijama koje su potpuno anonimne, koje za njih nemaju nikakve posledice, i kada su direktno motivisani da ih se prisete tačno (Sedikides, 2020).

Teorija nejasnog traga (eng. *fuzzy trace theory*, Brainerd & Reyna 1990; 2001) nudi moguće alternativno objašnjenje ovog fenomena. Ova teorija predstavlja takozvani dualni model pamćenja i rezonovanja, i polazi od nekoliko osnovnih premisa: a. u memoriji postoji doslovni (lat. *verbatim*) i sržni, suštinski (eng. *gist*) zapis (trag) događaja; oba ova traga postoje istovremeno, b. doslovni i suštinski trag se paralelno, a ne serijalno, pohranjuju pri zapamćivanju (dakle, nije u pitanju akumuliranje doslovnih tragova u kratkoročnoj memoriji iz kojih se apstrahuje nadređeni, suštinski trag) i (c) moguće je nezavisno se priseliti doslovnog i suštinskog traga događaja. U skladu sa pretpostavkom o kognitivnoj štednji, očekuje se da ljudi preferiraju nejasnu, kvalitativnu obradu informacija. Drugim rečima, ako nisu motivisani da se ponašaju

drugačije, oslanjaće se na upamćene sržne informacije (Brainerd & Reyna, 2002; 2004). Na primer, prilikom pamćenja sopstvenih postignuća to bi značilo da postoji doslovan trag o postignuću, ali i sržni trag koji bi postignuće interpretirao kao npr. uspeh, odnosno neuspeh i dodelio mu određen raspon, kao odgovor na pitanje: Gde se moj skor nalazi na distribuciji postignuća u odnosu na ostale (pri vrhu, iznad proseka, ispod proseka i slično)? Pamćenje raspona skorova svakako je fleksibilnije nego pamćenje konkretnog skora, odnosno ima veću marginu greške i dozvoljava više pozitivnog odstupanja. Pored toga, što je događaj vremenski udaljeniji, više je kognitivne energije potrebno utrošiti na pristup doslovnom tragu, odnosno veće su šanse da se oslonimo na suštinski memorijski trag događaja. Ova teorija ne objašnjava zbog čega je pristrasnost u sećanju pozitivna, ali postulira mogući mehanizam prisećanja koji „drži” reprodukovani sadržaj u očekivanim marginama.

S obzirom na to da je ograničeno sistematsko precenjivanje toliko raširen fenomen, možemo se pitati da li je zapravo u pitanju obrazac kome su skloni dobro adaptirani pojedinci ili pak nešto što otežava realistično sagledavanje sebe i okoline, pa time i adaptaciju. Istraživanja nude dokaze za neočekivanu tezu – dobro adaptirani ljudi imaju pozitivno pristrasnu sliku o sebi, kod njih se u velikom broju sreću takozvane pozitivne iluzije. Štaviše, ove iluzije povezane su sa drugim kriterijumima adaptiranosti na socijalnu sredinu, uključujući i sposobnost za brigu o drugima, sposobnost da se bude zadovoljan ili srećan, emotivnu stabilnost i radnu produktivnost (Taylor & Brown 1988;1994; Taylor et al., 2003; Updegraff & Taylor, 2000). Ovo viđenje postalo je poznato kao Tejlor–Braunova hipoteza, a psiholozi Šeli Tejlor i Džonatan Braun proveli su dobar deo svog istraživačkog veka braneći je i nalazeći nove dokaze koji joj idu u prilog. Potreba za samoosnaživanjem, koja stoji u osnovi sistematskog precenjivanja nije patološki fenomen – izučavanjem kliničkih subpopulacija ustanovljeno je da ne postoji kod depresivne, a postoji kod kontrolne grupe ispitanika. Sama činjenica da su pozitivne iluzije većinski prisutne u zdravoj populaciji⁴ i da se uporno održavaju nije direktan dokaz njihove adaptivnosti, ali je svakako signal naučnicima da istraže razloge za to.

Pre svega, pozitivno viđenje sebe direktno doprinosi opštem osećanju dobrobiti i sreće (Taylor et al. 2003a, 2003b). Pored ove očigledne dobiti, pozitivne iluzije suptilnije deluju i na motivacionom i na kognitivnom planu: pokreću na aktivnost, obezbeđuju istrajnost i pored inicijalnih neuspeha (Armor & Taylor, 2002); pozitivno viđenje sebe deluje na pozitivnije viđenje drugih (Ybarra, 1999), a manje opažanje rizika omogućava proaktivan

⁴ Ironično, većina ljudi smatra za sebe da je manje sklona ovakvim iluzijama, čak i kada im se direktno saopšti mehanizam njihovog delovanja (Pronin, Gilovich, & Ross, 2004). Ovaj bi se fenomen ubrojao u prvu klasu iluzija iz trijade.

pristup životu. I pozitivne iluzije o drugima mogu takođe biti adaptivne. Jedna studija o partnerskim odnosima (Murray, Holmes & Griffin, 1996) ukazala je na činjenicu da u funkcionalnim vezama partneri idealizuju jedan drugog, pa su procene partnera po nizu atributa bile pozitivnije i od samoprocena.

Postoji li, međutim, i gornja granica samoprecenjivanja, posle koje ono prestaje da bude adaptivno? Postoji priličan broj argumenata (Baumeister, 1989; McAllister et al., 2002) u prilog hipotezi o „optimalnoj margini iluzija”. Prema ovoj pretpostavci, za zdravo psihološko funkcionisanje optimalna je mala do umerena pozitivna distorzija. Kod ljudi koji nemaju ovu vrstu pozitivnog otklona, realističan pogled na sebe i druge dovodi do depresivnih simptoma: u domenu ponašanja, oni oklevaju da preuzmu rizične akcije koje bi mogle da donesu uspeh; kod onih koji preteruju u optimističkom precenjivanju, slika o sebi postaje previše pozitivna (narcistički poremećaj), a procena rizika takva da se upuštaju u neostvarive poduhvate. Kod ljudi koji pate od kliničke depresije i imaju izmenjenu sliku o sebi nisu utvrđene pozitivne pristrasnosti u pamćenju. Oni se, naprotiv, češće i jasnije sećaju negativnih autobiografskih događaja (Mineka & Nugent, 1995). Depresivni pacijenti (za razliku od kontrolne grupe) sporije reaguju na pozitivne u odnosu na negativne znakove za navođenje (eng. *retrieval cues*) i manje su specifični u opisu pozitivnih u poređenju sa negativnim sećanjima (Williams & Scott, 1988); potcenjuju učestalost pozitivnih, a precenjaju učestalost negativnih događaja u svojoj ličnoj istoriji (Lyubomirsky et al., 1998).

Čini se da su pozitivne iluzije funkcionalnije kada se tiču nekih opštijih uverenja i procena i kada ne služe kao jedina osnova za odluku o ponašanju (Armor & Taylor, 1998). U situacijama koje imaju opštije ishode, nejasne norme ili se tiču dalje budućnosti, veća je i šansa da dođe do pozitivnih distorzija (Trope & Liberman, 2003; Žeželj & Jokić, 2014). Ovo možda upravo zbog toga što su ljudi na nekom nivou svesni da se njihova nerealistična očekivanja neće direktno osporiti.

S druge strane, sama činjenica da je veća sklonost pristrasnostima u pamćenju pozitivno povezana sa merama na testovima ličnosti koje ukazuju na bolju adaptiranost, ne znači da je u pitanju jednosmerna uzročna veza. Može se naime pretpostaviti i da je na delu tendencija potvrđivanja – osoba potvrđuje attribute za koje smatra da je trenutno opisuje – bilo ponašajući se na određen način (neka vrsta samoispunjavajućeg proročanstva primenjena na sopstveno ponašanje), bilo prisećajući se prošlih situacija u kojima su se određeni atributi ispoljili (Ross, 1989; Wheeler et al., 2007). Ne može se čak odbaciti ni pretpostavka da je izvor greške u oba slučaja isti, odnosno da isti mehanizmi samoprecenjivanja deluju i u samoizveštajima (na testovima ličnosti, na primer) i u zadacima prisećanja.

U seriji oglada u kojima je merena greška precenjivanja u prisećanju a koji su ranije detaljno prikazani (Žeželj, 2012), ova greška dovodila se u vezu sa drugim, stabilnijim dispozicijama-nalik (eng. *trait-like*) merama odnosa prema sebi. U oba oglada registrovana je stabilna veza greške precenjivanja sa indeksom pozitivnosti autobiografskih sećanja (udelom pozitivno obojenih sećanja u ukupnom broju spontano generisanih sećanja), kao i sa opštim životnim optimizmom, što ukazuje na jednu opštiju sklonost ka ulepšavanju prošlosti i pozitivnom viđenju budućnosti.

Važno je uočiti da su istraživanja u prilog Tejlor–Braunovoj hipotezi isključivo usmerena na pojedinca i njegovu adaptiranost na okruženje. Kada je reč o kolektivnom sećanju, međutim, ne postoje jasni dokazi koji bi doveli u vezu sistematske pozitivne pristrasnosti sa zdravim odnosom prema sopstvenoj grupi, a još manje sa pozitivnijim tretmanom drugih grupa. U istraživanjima u okviru paradigme intergrupnih odnosa pravi se razlika koja bi mogla biti od koristi da se ovaj fenomen sagleda i u kolektivnom kontekstu, to je razlika između kolektivnog samopoštovanja, zadovoljstva sopstvenom grupom (eng. *collective self-esteem*, Crocker & Luthanen, 1990), za koji se pokazuje da vodi osećanjima povezanosti sa zajednicom i optimizmu, i *kolektivnog narcizma* – uverenja da je sopstvena grupa izuzetna ali nedovoljno priznata od drugih (Golec de Zavala & Lantos, 2020). Za drugi se, naime, dosledno pokazuje da vodi neprijateljstvu prema tuđim grupama. Po analogiji, moglo bi se očekivati da su umereno precenjivanje doprinosa sopstvene grupe i druge forme memorijskih pristrasnosti koje su u okvirima pomenute „optimalne margine iluzija” u vezi sa zadovoljstvom sopstvenom grupom, ali ne i neprijateljstvom prema drugima, dok bi precenjivanje koje više odudara od realnosti moglo da nepovoljno utiče na intergrupne odnose. Ova veza, međutim, još nije direktno testirana. Za sada je važno izbeći grešku direktne analogije, po kojoj bi se iste posledice mogle očekivati za fenomen na ličnom i kolektivnom nivou. Iako smo do sada za pristrasnosti u sećanju na ličnom nivou pronalazili „parnjake” na kolektivnom, to nikako ne znači da su fenomeni identični, kao i da ne postoje situacije u kojima se razilaze. U sledećem poglavlju, koje se tiče afektivnog odnosa prema prošlosti, i posebno nostalgije, navodimo upravo razlike u posledicama lične i kolektivne nostalgije – dok je jedna najčešće povezana sa indikatorima dobre psihološke adaptiranosti, druga tipično vodi neprijateljstvu prema tuđim grupama.

Osvrćući se na raširenost i pozitivne posledice pristrasnosti samoosnaživanja, Konstantin Sedikides zaključuje da su u percepciji sebe, drugih i grupa kojima pripadaju, ljudi primarno usmereni na tačnost i ograničeni realnošću. Istovremeno su, ipak, često spremni da u tome odstupe u izvesnoj meri, kao deo šireg procesa razmene potreba u kome samoosnaživanje igra značajnu ulogu (Sedikides, 2020).

Društvo bi, stoga, umesto da pokušava da suzbije pristrasnosti, moglo da razmotri načine da ih konstruktivno kanališe. Autor se, međutim, tu zaustavlja i ne daje konkretne načine za realizaciju takvog konstruktivnog pristupa. Predloženo balansiranje optimalnom marginom samoprecenjivanja deluje kao dosta izazovan zadatak i na individualnom planu, a posebno kada je reč o kolektivnim fenomenima. U poslednjem poglavlju knjige pokušaćemo da sagledamo kako bi se korpus saznanja o greškama u sećanju i njihovoj funkcionalnosti mogao iskoristiti i već se koristi u različitim oblastima: za unapređenje različitih procedura koje se oslanjaju na sećanje (ovde je situacija jasnija), ali i prepoznavanje i prevazilaženje prepreka u intergrupnim odnosima.

U književnosti i na filmu

Julian Barnes: Osećaj kraja (The Sense of an Ending, 2011)

Sredovečni protagonista Toni pokušava da razume svoje prošle odnose, razmišljajući o tome da li se u njih previše emocionalno investirao: ukratko, da li bi bilo pametnije da je manje voleo ali manje i patio. Pri tome se sve vreme pita da li je on uopšte pouzdan pripovedač i u kojoj meri su njegova sećanja natopljena i preoblikovana osećanjima. Za ovu novelu Barnes je dobio Bukerovu nagradu.

Michel Gondry: Večni sjaj besprekornog uma (Eternal Sunshine of the Spotless Mind, 2004)

Mladi par dospeva u krizu u vezi i odlučuje da se podvrgne medicinskoj proceduri u kojoj bi jedan drugog izbrisali iz sećanja. Jedno od njih se predomisli i kreće u očajničku potragu za drugim kroz sopstvena sećanja da bi očuvao sopstvenu prošlost i sopstvenu ljudskost.

Nikolaj Gogolj: Mrtve duše (Мёртвые души, 1842/2018)

Gogoljev satirični ep našao se u preporukama iako tema sećanja nije u njemu centralna. Ovo zbog toga što, ilustrujući mogućnosti birokratske zloupotrebe, otvara pitanje čemu služi sećanje na pojedince. U poglavlju je bilo reči o funkcionalnosti za samu osobu, a ovde se razmišlja o funkcionalnosti za druge i za društvo.

Reference:

- Addis, D. R., & Tippett, L. J. (2004). Memory for myself: Autobiographical memory and identity in Alzheimer's disease. *Memory, 12*, 56–74.
<https://doi.org/10.1080/09658210244000423>
- Allen, M. S., Robson, D. A., Martin, L. J., & Laborde, S. (2020). Systematic review and meta-analysis of self-serving attribution biases in the competitive context of organized sport. *Personality and Social Psychology Bulletin, 46*, 1027-1043.
<https://doi.org/10.1177/0146167219893995>
- Angeli, F., & Montefusco, A. (2020). Sensemaking and learning during the Covid-19 pandemic: A complex adaptive systems perspective on policy decision-making. *World Development, 136*, 105106.
<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105106>
- Arendt, H. (1998). *Izvori totalitarizma*. Feministička izdavačka kuća 94, Beograd.
- Baddeley, A. D. (1988). But what the hell is it for? U: M. M. Gruneberg, P. E. Morris, & R. N. Sykes (Ur.), *Practical aspects of memory: Current research and issues: Vol. 1: Memory in everyday life* (str. 3–18). Chichester, England: Wiley.
- Baddeley, A.D. (2009) Foreword. What's it for? Why ask? *Applied Cognitive Psychology, 23*, 1045-1049.
<https://doi.org/10.1002/acp.1608>
- Baumann, H. (2017). Stories of women at the top: narratives and counternarratives of women's (non-) representation in executive leadership. *Palgrave Communications, 3*, 1-13.
<https://doi.org/10.1057/palcomms.2017.9>
- Beike, D. R., Cole, H. E., & Merrick, C. R. (2017). Sharing specific "we" autobiographical memories in close relationships: The role of contact frequency. *Memory, 25*, 1425-143
<https://doi.org/10.1080/09658211.2017.1313990>
- Bilali, R. (2012). Identity centrality, superiority, and historical memories. *International Journal of Conflict and Violence, 6*, 322–338.
<https://doi.org/10.4119/ijcv-2923>
- Bilali, R., & Ross, M. (2012). Remembering intergroup conflict. U: L. R. Tropp (Ur.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (str. 123–135). Oxford University Press, New York.
- Bluck, S., & Alea, N. (2002). Exploring the functions of autobiographical memory: why do I remember the autumn? U: J. D. Webster and B. K. Haight (Ur.) *Critical Advances in Reminiscence Work* (str. 61-75), Springer Publishing Company, New York.
- Bluck, S., Alea, N., Habermas, T., & Rubin, D. C. (2005). A TALE of three functions: the self-reported uses of autobiographical memory. *Social Cognition, 23*, 91–117.
<https://doi.org/10.1521/soco.23.1.91.59198>
- Branković, M. M. (2016). Psychological strategies of defence from the fear of death. Doktorska teza odbranjena na Univerzitetu u Beogradu, dostupno na <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1697/Doktorat.pdf?sequence=2>.
- Brawley, L. R. (1984). Unintentional egocentric biases in attributions. *Journal of Sport Psychology, 6*, 264-278.
<https://doi.org/10.1123/jsp.6.3.264>
- Bruce, D. (1989). Functional explanations of memory. U: L. W. Poon, D. C. Rubin, & B. A. Wilson (Ur.), *Everyday cognition in adulthood and late life* (str. 44–58). Cambridge University Press, Cambridge.
- Campbell, J. D., & Tesser, A. (1983). Motivational interpretations of the hindsight bias: An individual difference analysis. *Journal of Personality, 51*, 605–641.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1983.tb00868.x>

- Chandler, M. J., & Proulx, T. (2008). Personal persistence and persistent peoples: Continuities in the lives of individual and whole cultural communities. U: F. Sani (Ur.) *Self continuity: Individual and collective perspectives* (str. 213-226), Psychology Press, Howe.
- Churchill, L., Yamashiro, J. K., & Roediger III, H. L. (2019). Moralized memory: Binding values predict inflated estimates of the group's historical influence. *Memory*, 27, 1099-1109. <https://doi.org/10.1080/09658211.2019.1623261>
- Cohen, J., & Metzger, M. (1998). Social affiliation and the achievement of ontological security through interpersonal and mass communication. *Critical Studies in Media Communication*, 15, 41-60. <https://doi.org/10.1080/15295039809367032>
- Crary, W. G. (1966). Reactions to incongruent self-experiences. *Journal of Consulting Psychology*, 30, 246-252. <https://doi.org/10.1037/h0023347>
- Crocker, J., & Luhtanen, R. (1990). Collective self-esteem and ingroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 60-67. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.1.60>
- David, L. (2017). Lost in Transaction in Serbia and Croatia: Memory Content as a Trade Currency. U: M. Gabowitsch (Ur.) *Replicating Atonement* (str. 73-97). Palgrave Macmillan, Cham.
- Dunning, D., & McElwee, R. O. (1995). Idiosyncratic trait definitions: Implications for self-description and social judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 936-946. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.5.936>
- Festinger, L. (1957). A theory of cognitive dissonance. Row & Peterson, Evanston.
- Freud, S. (1920/1952). *A general introduction to psychoanalysis*. Washington Square Press, New York.
- Freud, S. (1915/2016). *Kompletan uvod u psihoanalizu*. Nova knjiga, Beograd.
- Gable, S. L., Reis, H. T., & Downey, G. (2003). He said, she said: A quasi-signal detection analysis of daily interactions between close relationship partners. *Psychological Science*, 14, 100-105. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.t01-1-01426>
- Gebauer, J. E., Broemer, P., Haddock, G., & von Hecker, U. (2008). Inclusion-exclusion of positive and negative past selves: Mood congruence as information. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 470-487. <https://doi.org/10.1037/a0012543>
- Gigerenzer, G. (2004). Dread risk, September 11, and fatal traffic accidents. *Psychological Science*, 15, 286-287. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00668.x>
- Gilovich, T. (1991). How we know what isn't so: *The fallibility of human reason in everyday life*. The Free Press, New York.
- Gilovich, T., Kerr, M., & Husted-Medvec, V. (1993). Effect of temporal perspective on subjective confidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 552-560. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.4.552>
- Gomberg-Munoz, R. (2016). Hardship politics: The strategic sharing of migration stories. *Journal of Contemporary Ethnography*, 45, 741-764. <https://doi.org/10.1177/0891241616652192>
- Gramzow, R.H., Elliot, A.J., Asher, E., & McGregor, H. (2003). Self-evalu-

- ation bias and academic performance: Some ways and some reasons why. *Journal of Research in Personality*, 37, 41–61. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00535-4](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00535-4)
- Greenberg, J., Solomon, S., & Arndt, J. (2008). A basic but uniquely human motivation: Terror management. U: J. Y. Shah & W. L. Gardner (Ur.), *Handbook of motivation science* (str. 114–134). The Guilford Press, New York.
- Greenwald, A. G. (1980). The totalitarian ego: Fabrication and revision of personal history. *American Psychologist*, 35, 603-618. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.35.7.603>
- Groeger, J. A., & Grande, G. E. (1996). Self-preserving assessments of skill? *British Journal of Psychology*, 87, 61-79. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1996.tb02577.x>
- Golec de Zavala, A., & Lantos, D. (2020). Collective narcissism and its social consequences: The bad and the ugly. *Current Directions in Psychological Science*, 29, 273-278. <https://doi.org/10.1177/0963721420917703>
- Guan, L., & Wang, Q. (2021). Does sharing memories make us feel closer? The roles of memory type and culture. Preprint preuzet sa <https://doi.org/10.31234/osf.io/7udy4>
- Habermas, T., & Köber, C. (2015). Autobiographical reasoning is constitutive for narrative identity: The role of the life story for personal continuity. U: K. McLean, & M. Syed (Ur.) *The Oxford handbook of identity development* (str, 149-165), Oxford University Press, USA.
- Hancock, J. T., Toma, C., & Ellison, N. (2007). The truth about lying in online dating profiles. Zbornik radova sa konferencije SIGCHI On Human Factors in Computing Systems (str. 449-452). ACM Press, New York.
- Hansford, B. C., & Hattie, J. A. (1982). The relationship between self and achievement/ performance measures. *Review of Educational Research*, 52, 123-142. <https://doi.org/10.3102/00346543052001123>
- Harré, R. (1997). *The singular self: An introduction to the psychology of personhood*. Sage, London.
- Haslam, C., Jetten, J., Haslam, S. A., Pugliese, C., & Tonks, J. (2011). 'I remember therefore I am, and I am therefore I remember': Exploring the contributions of episodic and semantic self-knowledge to strength of identity. *British Journal of Psychology*, 102, 184-203. <https://doi.org/10.1348/000712610X508091>
- Hawkins, S. A., & Hastie, R. (1990). Hindsight: Biased judgment of past events after the outcomes are known. *Psychological Bulletin*, 107, 311–327. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.107.3.311>
- Higgins, E. T. (1997). Beyond pleasure and pain. *American Psychologist*, 52, 1280–1300. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.52.12.1280>
- Hilton, D. J., & Liu, J. H. (2017). History as the narrative of a people: From function to structure and content. *Memory Studies*, 10, 297-309. <https://doi.org/10.1177/1750698017701612>
- Imhoff, R., & Banse, R. (2009). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary anti-Semitism. *Psychological Science*, 20, 1443–1447. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02457.x>
- Ivanović, J., Žeželj, I., & Psaltis, C. (2021). (Im)moral symbols and (im)moral deeds: defensive strategies for coping with historical transgressions of group heroes and villains. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15, 1834490921991437. <https://doi.org/10.1177/1834490921991437>

- Jetten, J., Haslam, C., Pugliese, C., Tonks, J., & Haslam, S. A. (2010). Declining autobiographical memory and the loss of identity: Effects on well-being. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 32, 408-416. <https://doi.org/10.1080/13803390903140603>
- Jetten, J., & Hutchison, P. (2011). When groups have a lot to lose: Historical continuity enhances resistance to a merger. *European Journal of Social Psychology*, 41, 335-343. <https://doi.org/10.1002/ejsp.779>
- Jetten, J., & Wohl, M. J. (2012). The past as a determinant of the present: Historical continuity, collective angst, and opposition to immigration. *European Journal of Social Psychology*, 42, 442-450. <https://doi.org/10.1002/ejsp.865>
- Jocson, K. M. (2008). Kuwento as multicultural pedagogy in high school Ethnic Studies. *Pedagogies: An International Journal*, 3, 241-253. <https://doi.org/10.1080/15544800802355952>
- Kass, L.R. (Januar, 2003). Beyond therapy: Biotechnology and the pursuit of human improvement. Diskusija na sastanku President's Council on Bioethics.
- Klein, O., Pierucci, S., Marchal, C., Alarcón-Henríquez, A., & Licata, L. (2010). "It had to happen": Individual memory biases and collective memory. *Revista de Psicología*, 28, 175-198. <https://doi.org/10.18800/psico.201001.006>
- Kruglanski, A. W., Shah, J. Y., Fishbach, A., Friedman, R., Chun, W. Y., & Sleeth-Keppler, D. (2018). A theory of goal systems. U: A. Kruglanski (Ur.) *The motivated mind* (str. 207-250). Routledge, New York.
- Kunda, Z. (1987). Motivated inference: Self-serving generation and evaluation of evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 636-647. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.4.636>
- Kunda, Z. (1999). *Social cognition: Making sense of people*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Lagattuta, K.H., Wellman, H.M., 2001. Thinking about the past: early knowledge about links between prior experience, thinking and emotion. *Child Development*. 72, 82-102. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00267>
- Landau, M., Greenberg, J., & Sullivan, D. (2009). Defending a coherent autobiography: When past events appear incoherent, mortality salience prompts compensatory bolstering of the past's significance and the future's orderliness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 1012-1020. <https://doi.org/10.1177/0146167209336608>
- Leszczynska, A. (2011). *Motivational and reconstructive memory distortions on information important for the self* (Neobjavljena doktorska teza). Jagiellonian University, Kraków, Poland.
- Liao, S.M., & Sandberg, A. (2008). The Normativity of Memory Modification. *Neuroethics*, 1, 85-99. <https://doi.org/10.1007/s12152-008-9009-5>
- Louie, T.A. (1999). Decision makers' hindsight bias after receiving favorable and unfavorable feedback. *Journal of Applied Psychology*, 84, 29-41. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.84.1.29>
- Louie, T. A., Curren, M. T., & Harich, K. R. (2000). "I knew we would win": Hindsight bias for favorable and unfavorable team decision outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 85, 264-272. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.85.2.264>
- Mark, M. M., & Mellor, S. (1991). Effect of self-relevance of an event on the hindsight bias: The foreseeability of a layoff. *Journal of Applied Psychology*, 76, 569-577. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.76.4.569>

- Marques, J. M., Páez, D., Valencia, J., Vincze, O. (2006). Effects of group membership on the transmission of negative historical events. *Psicología Política*, 32, 79-105.
- Mather, M. (2004). Aging and emotional memory. U D. Reisberg & P. Hertel (Ur.), *Memory and emotion* (str. 272–307). Oxford University Press, London.
- Mols, F., & Jetten, J. (2014). No guts, no glory: How framing the collective past paves the way for anti-immigrant sentiments. *International Journal of Intercultural Relations*, 43, 74-86.
<https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2014.08.014>
- Moscovici, S. (1963). Attitudes and opinions. *Annual review of psychology*, 14, 231-260.
<https://doi.org/10.1146/annurev.ps.14.020163.001311>
- Munawar, K., Kuhn, S. K., & Haque, S. (2018). Understanding the reminiscence bump: A systematic review. *PLoS one*, 13(12), e0208595.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0208595>
- Neisser, U. (1978). Memory: What are the important questions? U: M. M. Gruneberg, E. Morris, & R.N. Sykes (Ur.), *Practical aspects of memory* (str.3–19). Academic Press, London.
- Nelson, K. (1993). The psychological and social origins of autobiographical memory. *Psychological Science*, 4, 1-8.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1993.tb00548.x>
- Nelson, K. (2003). Self and social functions: Individual, autobiographical memory and collective narrative. *Memory*, 11, 125-136.
<https://doi.org/10.1080/741938203>
- Nelson, K., & Fivush, R. (2004). The emergence of autobiographical memory: a social cultural developmental theory. *Psychological Review*, 111, 486-511.
<https://doi.org/10.1037/0033-295X.111.2.486>
- Nesdale, D., Durkin, K., Maass, A. i Griffiths, J. (2005). Threat, group identification and children's ethnic prejudice. *Social Development*, 14, 189-205.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2005.00298.x>
- Ninković, M. (2020). My ethnicity is older than yours! Delegitimizing other's ethnic identity as a correlate of inter-ethnic attitudes. Rad objavljen u Zborniku radova sa skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji*, str. 132-136.
http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2021/04/EIP2020_conf_proceedings.pdf
- Ninković, M., & Žeželj, I. (2021). Judging identities based on historicity: Discriminative validity of Ethnic identity delegitimization scale. Rad objavljen u Zborniku radova sa skupa *Empirijska istraživanja u psihologiji*, str. 99-102.
<http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2022/02/ZbornikFINAL2021.pdf>
- Nolen-Hoeksema, S. (1991). Responses to depression and their effects on the duration of depressive episodes. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, 569-582.
<https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.4.569>
- Nolen-Hoeksema, S., Wisco, B. E., & Lyubomirsky, S. (2008). Rethinking rumination. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 400-424.
<https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.00088.x>
- Orwell, G. (1964). *Hiljadu devetsto osamdeset četvrta*. Matica Srpska, Beograd.
- Parikh, P. K., Troyer, A. K., Maione, A. M., & Murphy, K. J. (2016). The impact of memory change on daily life in normal aging and mild cognitive impairment. *The Gerontologist*, 56, 877-885.
<https://doi.org/10.1093/geront/gnv030>

- Peetz, J., Gunn, G. R., & Wilson, A. E. (2010). Crimes of the past: Temporal distancing and defensiveness in the face of past in-group wrongdoing. *Personality and Social Psychology Bulletin* 36, 598-611.
<https://doi.org/10.1177/0146167210364850>
- Pillemer, D. B. (2001). Momentous events and the life story. *Review of General Psychology*, 5, 123-134.
<https://doi.org/10.1037/1089-2680.5.2.123>
- Pillemer, D. (2003). Directive functions of autobiographical memory: The guiding power of the specific episode. *Memory*, 11, 193-202.
<https://doi.org/10.1080/741938208>
- Pillemer, D. B. (2009). Twenty years after Baddeley (1988): is the study of autobiographical memory fully functional? *Applied Cognitive Psychology*, 23, 1193-1208.
<https://doi.org/10.1002/acp.1619>
- Plaks, J. E., & Stecher, K. (2007). Unexpected improvement, decline, and stasis: A prediction confidence perspective on achievement success and failure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93, 667-684.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.4.667>
- Povinelli, D.J., 2001. The self: elevated in consciousness and extended in time. U: C. Moore & K. Lemmon (Ur.), *The Self in Time: Developmental Perspectives* (str. 75-96). Erlbaum, Mahwah.
- Quintana, S. M. (1998). Children's developmental understanding of ethnicity and race. *Applied and Preventive Psychology*, 7, 27-45.
[https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(98\)80020-6](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(98)80020-6)
- Reed, A. E., Chan, L., & Mikels, J. A. (2014). Meta-analysis of the age-related positivity effect: Age differences in preferences for positive over negative information. *Psychology and Aging*, 29, 1-15.
<https://doi.org/10.1037/a0035194>
- Ritchie, T. D., Sedikides, C., & Skowronski, J. J. (2017). Does a person selectively remember the good or the bad from their personal past? It depends on the recall target and the person's favourability of self-views. *Memory*, 25, 934-944.
<https://doi.org/10.1080/09658211.2016.1233984>
- Ritchie, T. D., Skowronski, J. J., Cadogan, S., & Sedikides, C. (2014). Affective responses to self-defining autobiographical events. *Self and Identity*, 13, 513-534.
<https://doi.org/10.1080/15298868.2013.863222>
- Robinson, J. A., & Swanson, K. L. (1990). Autobiographical memory: *The next phase*. *Applied Cognitive Psychology*, 4, 321-335.
<https://doi.org/10.1002/acp.2350040407>
- Rollins, L., Gibbons, J. A., & Cloude, E. B. (2018). Affective change greater for unpleasant than pleasant events in autobiographical memory of children and adults: A retrospective study. *Cognitive Development*, 47, 46-52.
<https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2018.03.002>
- Ross, T. (2014). 'Telling the Brown Stories': An Examination of Identity in the Ethnic Media of Multigenerational Immigrant Communities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40, 1314-1329.
<https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.831547>
- Ross, M., McFarland, C. & Fletcher, G. J. O. (1981). The effect of attitude on recall of past histories. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10, 627-634.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.40.4.627>
- Ross, M., & Wilson, A. E. (2002). It feels like yesterday: Self-esteem, va-

- lence of personal past experiences, and judgements of subjective distance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 792–803.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.5.792>
- Rotella, K. N., & Richeson, J. A. (2013). Motivated to “forget” the effects of in-group wrongdoing on memory and collective guilt. *Social Psychological and Personality Science*, 4, 730-737.
<https://doi.org/10.1177/1948550613482986>
- Rubin, B. C., & Cervinkova, H. (2020). Challenging Silences: Democratic Citizenship Education and Historical Memory in Poland and Guatemala. *Anthropology & Education Quarterly*, 51, 178-194.
<https://doi.org/10.1111/aeq.12329>
- Sahdra, B., & Ross, M. (2007). Group identification and historical memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 384-395.
<https://doi.org/10.1177/01461672062961>
- Sani, F., Bowe, M., & Herrera, M. (2008). Perceived collective continuity and social well-being: Exploring the connections. *European Journal of Social Psychology*, 38, 365-374.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.461>
- Sani, F., Bowe, M., Herrera, M., Manna, C., Cossa, T., Miao, X., & Zhou, Y. (2007). Perceived collective continuity: Seeing groups as entities that move through time. *European Journal of Social Psychology*, 37, 1118-1134.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.430>
- Sani, F., Herrera, M., & Bowe, M. (2009). Perceived collective continuity and ingroup identification as defence against death awareness. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 242-245.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2008.07.019>
- Sanna, L. J., Chang, E. C., & Carter, S. E. (2004). All our troubles seem so far away: Temporal pattern to accessible alternatives and retrospective team appraisals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1359–1371.
<https://doi.org/10.1177/0146167204263784>
- Sanna, L. J., & Chang, E. C. (Ur.). (2006). *Judgments over time: The interplay of thoughts, feelings, and behaviors*. Oxford University Press, New York.
- Satjukow, E. (2018). The NATO Air Strikes in Serbia’s Memory Politics. Preuzeto juna 2021. sa <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/archiv-2018/the-nato-air-strikes-in-serbias-memory-politics>
- Schori-Eyal, N., Klar, Y., & Ben-Ami, Y. (2017). Perpetual ingroup victimhood as a distorted lens: Effects on attribution and categorization. *European Journal of Social Psychology*, 47, 180-194.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2250>
- Schmela, M. (1993). Abiturienten erinnern sich an ihre alten Zeugnissenoten - Qualitaet leistungbezogener autobiographischer Erinnerungen. *Zeitschrift fur Paedagogische Psychologie*, 7, 475-478.
- Sedikides, C. (1993). Assessment, enhancement, and verification determinants of the self-evaluation process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 317-338.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.65.2.317>
- Sedikides, C. (2020). On the doggedness of self-enhancement and self-protection: How constraining are reality constraints? *Self and Identity*, 19, 251-271.
<https://doi.org/10.1080/15298868.2018.1562961>
- Sedikides, C., & Skowronski, J. J. (2020). In human memory, good can be stronger than bad. *Current Directions in Psychological Science*, 29, 86-91.
<https://doi.org/10.1177/09637214198963>

- Sedikides, C., Meek, R., Alicke, M. D., & Taylor, S. (2014). Behind bars but above the bar: Prisoners consider themselves more prosocial than non-prisoners. *British Journal of Social Psychology*, *53*, 396–403.
<https://doi.org/10.1111/bjso.12060>
- Selimbegović, L., Régner, I., Huguet, P., & Chatard, A. (2016). On the power of autobiographical memories: from threat and challenge appraisals to actual behaviour. *Memory*, *24*, 1382-1389.
<https://doi.org/10.1080/09658211.2015.1111908>
- Sherif, M. (1988). *The robbers cave experiment: Intergroup conflict and cooperation*. [originalno objavljeno kao *Intergroup conflict and group relations*]. Wesleyan University Press.
- Sherman, B. R. & Kunda, Z. (1989, Jun). Motivated evaluation of scientific evidence. Rad prezentovan na *Konferenciji Američkog psihološkog društva*, APA, Arlington.
- Skočajić, M. M., Radosavljević, J. G., Okičić, M. G., Janković, I. O., & Žeželj, I. L. (2020). Boys just don't! Gender stereotyping and sanctioning of counter-stereotypical behavior in preschoolers. *Sex Roles*, *82*, 163-172.
<https://doi.org/10.1007/s11199-019-01051-x>
- Skowronski, J. J. (2011). The positivity bias and the fading affect bias in autobiographical memory: A self-motives perspective. U: M. D. Alicke & C. Sedikides (Ur.), *Handbook of self-enhancement and self-protection* (str. 211–231). The Guilford Press, New York.
- Skowronski, J. J., Walker, W. R., & Betz, A. L. (2004). Who was I when that happened? The timekeeping self in autobiographical memory. U: D. R. Beike, J. M. Lampinen, & D. A. Behrend (Ur.), *The self and memory* (str. 183–206). Psychology Press, New York.
- Skowronski, J. J., Walker, W. R., Henderson, D. X., & Bond, G. D. (2014). The fading affect bias: Its history, its implications, and its future. U: J. M. Olson & M. P. Zanna (Ur.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 49, str. 163–218). Academic Press, San Diego.
- Smeekes, A., & Verkuyten, M. (2013). Collective self-continuity, group identification and in-group defense. *Journal of Experimental Social Psychology*, *49*, 984-994.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2013.06.004>
- Smeekes, A., & Verkuyten, M. (2015). The presence of the past: Identity continuity and group dynamics. *European Review of Social Psychology*, *26*, 162-202.
<https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1112653>
- Stanley, M. L., & De Brigard, F. (2019). Moral memories and the belief in the good self. *Current Directions in Psychological Science*, *28*, 387-391.
<https://doi.org/10.1177/09637214198479>
- Storz, N., Bilali, R., Martinović, B., Maloku, E., Rosler, N., & Žeželj, I. (2022). Collective victimhood and support for joint political decision-making in conflict regions: The role of shared territorial ownership perceptions. *European Journal of Social Psychology*, *53*, 472-486.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2831>
- Strube, M. J., Yost, J. H., & Bailey, J. R. (1992). William James and contemporary research on the self: The influence of pragmatism, reality, and truth. U M. E. Donnelley (Ur.), *Re-interpreting the legacy of William James* (str. 189–207). American Psychological Association, Washington, D.C.
- Swann, W. B. (1987). Identity negotiation: Where two roads meet. *Journal of Personality and Social Psychology*, *53*, 1038-1051.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.6.1038>
- Šuica M. (2011). The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation. U: R.J.W Evans., & G.P. Marchal (Ur.),

- The Uses of the Middle Ages in Modern European States. Writing the Nation* (str.152-176). Palgrave Macmillan, London.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. U: W. G. Austin & S. Worchel (Ur.), *The social psychology of inter-group relations* (str. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Taylor, S. E. (1991). Asymmetrical effects of positive and negative events: The mobilization-minimization hypothesis. *Psychological Bulletin*, 110, 67– 85.
<https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.1.67>
- Thorne, A. (2000). Personal memory telling and personality development. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 45–56.
https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0401_5
- Trope, Y. (1986). Self-enhancement and self-assessment in achievement behavior. U: R. M. Sorrentino, & E. T. Higgins (Ur.), *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (Vol. 1, str. 350–378). Guilford Press, New York.
- Van Yperen, N. W. (1992). Self-enhancement among major league soccer players: The role of importance and ambiguity on social comparison behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 22, 1186-1198.
<https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1992.tb02359.x>
- Vignoles, V. L. (2011). Identity motives. U: S.Schwartz, K. Luyckx, V.L. Vignoles (Ur.) *Handbook of identity theory and research* (str. 403-432). Springer, New York.
- Vranić, A., Jelić, M., & Tonković, M. (2018). Functions of autobiographical memory in younger and older adults. *Frontiers in psychology*, 9, 219.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00219>
- Walker, W. R., Skowronski, J. J., & Thompson, C. P. (2003). Life is pleasant—and memory helps to keep it that way! Review of General Psychology, 7, 203–210.
<https://doi.org/10.1037/1089-2680.7.2.203>
- Wang, Q. (2008). On the cultural constitution of collective memory. *Memory*, 16, 305-317.
<https://doi.org/10.1080/09658210701801467>
- Wertsch, J. V., & Karumidze, Z. (2009). Spinning the past: Russian and Georgian accounts of the war of August 2008. *Memory Studies*, 2, 377-391.
<https://doi.org/10.1177/1750698008337566>
- Whitley, R. (1995). Transformation and change in Europe: critical themes. U: E. Dittrich, G. Schmidt, & R. Whitley (Ur.) *Industrial transformation in Europe* (str.11-29). SAGE, London.
- Willard, G., & Gramzow, R. H. (2008). Exaggeration in memory: Systematic distortion of self-evaluative information under reduced accessibility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 246-259.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2007.04.012>
- Willard, G., & Gramzow, R. H. (2009). Beyond oversights, lies, and pies in the sky: Exaggeration as goal projection. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 477-492.
<https://doi.org/10.1177/0146167208329631>

- Wilson, A. E., Gunn, G. R., & Ross, M. (2009). The role of subjective time in identify regulation. *Applied Cognitive Psychology, 23*, 1164–1178. <https://doi.org/10.1002/acp.1617>
- Wohl, M. J., Stefaniak, A., & Smeekes, A. (2020). Days of future past: Concerns for the group's future prompt longing for its past (and ways to reclaim it). *Current Directions in Psychological Science, 29*, 481-486. <https://doi.org/10.1177/0963721420924766>
- Zirojević, O. (1996). Kosovo u kolektivnom pamćenju [Kosovo in collective remembering]. U: N. Popov (Ur.), *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (str. 201–231). Republika, Beograd.
- Zupan, Z., Žeželj, I., & Andjelković, I. (2017). Memory bias in depression: effects of self-reference and age. *Journal of Social and Clinical Psychology, 36*, 300-315. <https://doi.org/10.1521/jscp.2017.36.4.300>
- Žeželj, I. (2012). *Egotizam pamćenja*. Neobjavljena doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Pun tekst dostupan za preuzimanje u elektronskoj formi na https://www.researchgate.net/publication/235768795_Memory_egotism
- Žeželj, I. & Jokić, B. R. (2014). Replication of experiments evaluating impact of psychological distance on moral judgment. *Social Psychology, 45*, 223-231. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000188>
- Žeželj, I., & Pratto, F. (2017). What identities in the present may mean for the future of the Western Balkans. U: F. Pratto, I. Žeželj, E. Maloku, V. Turjačanin, & M. Branković (Ur.) *Shaping social identities after violent conflict* (str. 159-188). Palgrave Macmillan, Cham.

4. POGLAVLJE

Emocionalni odnos prema ličnoj i kolektivnoj prošlosti: nostalgija

*„Nostalgija je patnja izazvana neutoľjenom eŹnjom za
povratkom.“*

— Milan Kundera

Nostalgija se najčešće definiše kao sentimentalna čežnja za aspektima sopstvene prošlosti ili prošlosti grupa kojima pripadamo (Sedikides, Wildschut, Arndt & Routledge, 2008). Nostalgiju osećamo svi, i osećamo je često. Preko 80% britanskih studenata je u jednom istraživanju (Wildschut et al., 2006) tvrdilo da oseća nostalgiju najmanje jednom nedeljno. U istraživanju u kome je korišćena ista skala – Sauthemptionska skala nostalgije (Okvir 5), upitani da izveste o tome kada su se poslednji put osećali nostalgično, beogradski studenti psihologije i sociologije najčešće biraju odgovor „prošle nedelje”; nijedan ispitanik nije odabrao odgovor „nikada” (Žeželj, 2021).

Pred Vama je kratak upitnik u vezi sa Vašim emotivnim životom, konkretnije, Vašim nostalgičnim doživljajima. Prema Oksfordskom rečniku, nostalgija se definiše kao „sentimentalna čežnja za prošlošću”. Molimo da označite koliko se navedene tvrdnje odnose na Vas (1 – nimalo, 7 – veoma mnogo).

Koliko je nostalgija važna za vas?

Koliko vam je važno da se podsećate nostalgičnih iskustava?

Koliko je za vas značajno da se osećate nostalgično?

Koliko često doživljavate nostalgiju?

Generalno gledano, koliko često vam padaju na pamet nostalgični doživljaji?

Konkretno, koliko često vam padaju na pamet nostalgični doživljaji?

Najmanje jednom dnevno

Tri do četiri puta nedeljno

Otprilike dva puta nedeljno

*Otprilike jednom nedeljno
Jednom ili dva puta mesečno
Jednom u svakih par meseci
Jednom ili dva puta godišnje
Nikada*

Okvir 5. Sauthemptionska skala nostalgčnih iskustava, dostupna u Otvorenom repozitorijumu psiholoških instrumenata, REPOPSI, <https://osf.io/qx9su/>

Poreklo i istorija upotrebe termina *nostalgija*

Termin *nostalgija* je kovanica nastala od dve grčke reči, *nostos* (povratak) i *algos* (bol, patnja), a prvi put je upotrebio švajcarski lekar Johannes Hofer u 17. veku, referirajući na Odisejevu čežnju da se vrati kući, onako kako ju je opisao Homer. Hofer je njome želeo da označi posebno osećanje na koje su se žalili švajcarski plaćenici, borci u vojskama različitih evropskih kraljeva. Termin je vremenom dobijao sve negativniju konotaciju, pa se sve do početka 20. veka nostalgija smatrala mentalnom bolešću tipičnom za (švajcarske) vojnike. Opisivana je kao bolest praćena anksioznošću, tugom i nesanicom, a kasnije smatrana podtipom depresije praćenim osećanjem gubitka i tuge (za detaljan istorijat videti u Sedikides, Wildschut, & Baden, 2004).

Ovako negativan pogled na nostalgiju danas se, međutim, smatra prevaziđenim. Konstantin Sedikides sa Univerziteta u Sauthemptonu, gde vodi istraživačku grupu koja se prvenstveno bavi nostalgijom, tvrdi da je vekovno „demonizovanje” nostalgije zapravo posledica jednostavne greške u zaključivanju. Po njemu je, naime, nostalgija tumačena kao uzrok negativnih simptoma, dok je ona zapravo mehanizam njihovog prevladavanja (Sedikides & Wildschut, 2020).

Prvi dokazi za to došli su iz jednostavnih eksperimenata u kojima se prvo kod ispitanika pobuđivala nostalgija, a zatim procenjivala pozitivnost osećanja, samopoštovanje i osećaj voljenosti i zaštićenosti (Wildschut et al., 2006). Sve ovo je bilo izraženije u eksperimentalnoj nego u kontrolnoj grupi. Druga grupa dokaza odnosila se na to da izazivanje nostalgije u eksperimentalnoj grupi (nasuprot kontrolne) ne izaziva negativne simptome ni stanja. S druge strane, međutim, eksperimenti su pokazali da izazivanje psihičke nelagode i stresa pobuđuje nostalgiju, koja zatim ublažava izazvanu neprijatnost. Tako su, recimo, istraživači kod ispitanika pobuđivali osećaj usamljenosti, koji je onda izazivao nostalgiju; nostalgija je, zauzvrat, ispitanicima poslužila da se evociraju sećanja na socijalne situacije, situacije interakcije sa bliskim drugima, što je dalje ublažavalo osećaj usamljenosti (Van Tilburg, Sedikides, & Wildschut, 2018). Slični su nalazi o homeostatskoj ulozi nostalgije dobi-

jeni i kada je kod ispitanika eksperimentalno pobuđivana dosada, osećaj besmisla života ili kada su podsećani na sopstvenu smrtnost (Sedikides & Wildschut, 2020).

Autobiografska i kolektivna nostalgija

Autobiografska (individualna) nostalgija, o kojoj je do sada većinom bilo reči, može biti vezana za konkretne autobiografske događaje, ali i bliske osobe (u tom slučaju zastupljene u mnoštvu autobiografskih sećanja) ili još šire, za određena mesta ili periode u prošlosti (rodno mesto, detinjstvo, mladost). Nostalgija je afektivno ambivalentna: podrazumeva osećanja topline, nežnosti ili čak i radosti, ali istovremeno i čežnju, nedostajanje a nekada i tugu (Sedikides & Wildschut, 2016). S obzirom da se odnosi na autobiografska sećanja, nostalgija je uvek samoreferentno osećanje, a neki autori (Sedikides & Wildschut, 2019) ističu da je uvek i socijalno, jer je osoba kao protagonist u sećanjima uvek u interakcijama sa bliskim drugima. Kao što smo već pominjali, međutim, deo slike o sebi izveden je iz pripadnosti različitim društvenim grupama, pa tako ljudi mogu iskusiti emocije „u ime grupe” (Ray et al., 2014). Nostalgija za prošlošću grupe vrlo je raširen fenomen, iako je u socijalnopsihološku literaturu koncept uveden relativno skoro (Smeekes et al., 2015). Fenomenološki, individualne i grupne emocije se u doživljaju pojedinca ne razlikuju, pa su tako individualna i grupna nostalgija isti gorko-slatki amalgam, nezavisno od toga da li su vezivane za autobiografske događaje ili događaje iz zajedničke grupne prošlosti. Kao i individualna nostalgija, grupna nostalgija je samoreferentno osećanje – reguliše odnos prema sopstvenoj grupi, i na sličan način na koji individualna doprinosi doživljaju ličnog kontinuiteta, grupna doprinosi doživljaju kontinuiteta grupe (Hong, Sedikides & Wildschut, 2021).

Kako nostalgija povezuje prošlu i sadašnju sliku o sebi ili grupi kojoj pripadamo? Autori tvrde da idealizovane predstave prošlosti ojačavaju pozitivan odnos prema sebi u sadašnjosti i tako učvršćuju osećaj kontinuiteta. Ovaj mehanizam, međutim, ne deluje ukoliko odnos prema sebi/grupi u sadašnjosti nije pozitivan. Tada, naime, nostalgija prestaje da ima ovu integrativnu funkciju, postaje bolni podsetnik na bolju prošlost koja nam je nedostižna i otežava mobilisanje kapaciteta za buduće akcije (Iyer & Jetten, 2011).

Kada je reč o kolektivnoj nostalgiji, polako se akumuliraju dokazi o posledicama ovog grupnog osećanja na odnos prema sopstvenoj i tuđim grupama. Iako se prirodna ambivalencija prema prošlosti i čežnja za „dobrim starim vremenima” javlja u različitim društvenim sistemima i različitim istorijskim trenucima, njene posledice izgleda da nisu univerzalne.

Jedna plodna istraživačka linija usmerena mahom na zapadnoevropske zemlje i SAD ubedljivo ilustruje da je nostalgija prema „zemlji kakva je nekad bila” povezana sa predrasudama prema manjinskim grupama, diskriminatorskim tendencijama prema njima (Slika 6). Tako je grupa holandskih istraživača sa Univerziteta u Utrehtu u seriji studija pokazala da je nacionalna, ali ne i lična nostalgija (čežnja za zemljom – Holandijom – kakva je nekada bila) povezana sa snažnijom identifikacijom sa sopstvenom zemljom i etničkom grupom, kao i predrasudama prema tuđim grupama (Smeekes, 2015), pre svega humanitarnim i ekonomskim migrantima. Slični rezultati došli su i iz bitno drugačijeg kulturnog konteksta: istraživanje sprovedeno među stanovnicima Hong Konga tokom takozvane Kišobran revolucije 2014. godine pokazalo je da je kolektivna nostalgija povezana sa podrškom kolektivnim akcijama u korist sopstvene grupe (peticije, mirne i nasilne demonstracije), a ovaj efekat bio je posredovan ljutnjom i prezirom prema pripadnicima tuđe grupe (Cheung et al., 2017).

Slika 6. Slogan Trampove predizborne kampanje 2016. godine, preuzeto sa <https://www.flickr.com/photos/afagen/29667545785>

S druge strane, postoje i primeri suprotnih, pozitivnih efekata kolektivne nostalgije na međugrupne odnose. Oni potiču iz istraživanja usmerenih na strategije kojima se ljudi u dijaspori služe da prenose i čuvaju etnički i nacionalni identitet (Martinović et al., 2017). Na osnovu intervjua sa australijskim građanima različite etničke pripadnosti (Hrvati, Srbi, Bošnjaci) poreklom iz istog konfliktnog područja (bivše Ju-

goslavije), istraživači su zaključili da je stepen jugoslovenske identifikacije povezan sa snažnijim osećajem takozvane jugonostalgije a onda i sa češćim kontaktima sa ostalim grupama u Australiji koje potiču iz područja bivše Jugoslavije.

I brojna druga socijalnopsihološka i sociološka istraživanja u istočnoevropskim i balkanskim zemljama otkrivaju da su ljudi nostalgični za periodom socijalizma, odnosno komunizma (Boym 2001; Bach 2002; Jakobi, 2010).

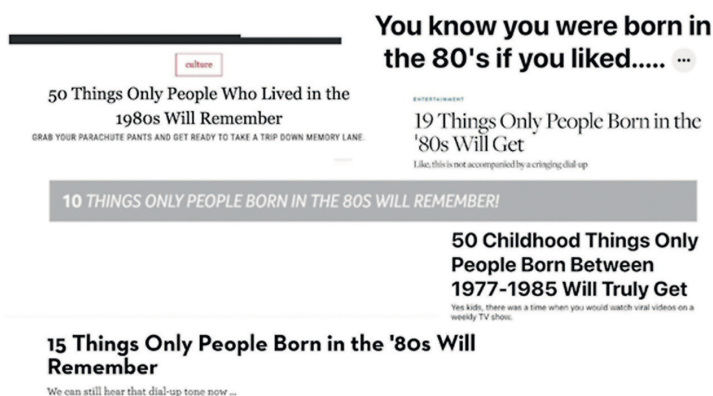
Neki analitičari su skloni da ovu pojavu objasne realnim razlikama u svakodnevnom životu: bržim tempom življenja, niskim standardom, surovijim zakonima tržišta, osećajem napuštenosti i nezaštićenosti. Kada se uporede objektivni parametri životnog standarda, pa čak i izveštaji o nivou zadovoljstva sopstvenom materijalnom situacijom i životnom perspektivom, ne dobijaju se podaci koji ubedljivo potvrđuju tezu o stvarnim razlikama, iako je nedvosmisleno da je u većini zemalja tranzicija dovela do rasta društvene nejednakosti, repatrijarhalizacije, retradicionalizacije, klerikalizacije i etničkih konflikata. Fenomen kolektivne nostalgije je, međutim, značajno kompleksniji. Iako pojavu nazivamo istim imenom ili čak vezujemo za isti period („socijalizma“), objekat nostalgije („za čim tačno žalimo“) može biti vrlo različit (Velikonja, 2009). Ono što je zajedničko svim ovim oblicima nostalgije je nadređena tuga zbog nepovratnog gubitka prošlosti, i čežnja za prošlošću, često praćena željom da se prošlost nekako vrati. Posledice za međugrupne odnose se izgleda značajno razlikuju ako se čežnja vezuje za zajedničku državu u prošlosti koja je bila egalitarnija, bezbednija, zasnovana na principima solidarnosti i u kojoj je bio moguć harmoničan suživot različitih etničkih grupacija (kao što je, recimo, slučaj sa bivšom Jugoslavijom) i ako se čežnja vezuje za državu u prošlosti koja je bila etnički i rasno homogena, uređenija i tradicionalnijih vrednosti (kao što je slučaj u mnogim zapadnoevropskim zemljama ili SAD, gde poslednjih decenija postoje veliki prilivi migranata koje treba integrisati u društvo). Stoga se čini da pojednostavljenja tipa „grupna nostalgija dobra je za unutargrupnu homogenost, ali pojačava neprijateljstvo prema tuđim grupama“, koja se mogu sresti u literaturi (Smeekes, 2015), nisu dovoljno osetljiva na ove kontekstualne razlike.

Koliko je kolektivna nostalgija zapravo sadržinski različita za različite grupe, govore i istraživanja koja porede ideološke neistomišljenike – liberalno i konzervativno orijentisane građane – prema tome za čim zapravo u prošlosti čeznu (Stefaniak et al., 2021). S obzirom na to da se konzervativizam tipično povezuje sa željom da se u društvu očuva status quo ili da se vrati tradicionalnom načinu života, očekivano je da nostalgija bude zastupljenija na političkoj desnici. Autori su, međutim, pretpostavili da se i među liberalima može zabeležiti nostalgija, samo za drugim aspektom prošlosti – dok konzervativni čeznu za vremenima

veće kulturne homogenosti, liberalni ispitanici čeznu za vremenima kulturne otvorenosti – svako za svojom idealizovanom verzijom prošlosti. U tri studije, sve tri usmerene na anglosaksonsko govorno područje, ali u različitim političkim kontekstima (SAD, Kanada i Engleska), potvrdili su pretpostavke: i liberalni i konzervativni ispitanici izražavali su nostalgiju, konzervativni nešto više, a obe grupe nostalgiju za specifičnim atributima prošlosti uklopivim u njihove ideološke matrice.

Generacijska nostalgija

Jedna specifična, neizborna ali identitetski važna grupna pripadnost je pripadnost generacijskoj grupi, definisana kroz zajednički socioistorijski i kulturni prostor. Osećaj zajedničkog generacijskog identiteta oblikovan je formalnom i neformalnom socijalizacijom: kroz obrazovni sistem, obrasce vaspitanja dece, tipične vršnjačke odnose (Madoglou et al., 2017). Kolektivno generacijsko sećanje obeleženo je događajima kojima je svaka generacija svedočila u formativnim životnim periodima; u svakoj generaciji postoji određeno „deljeno znanje“, koje olakšava komunikaciju unutar grupe a otežava pripadnicima drugih generacijskih grupa da u njima učestvuju. I mediji često prepoznaju ovu potrebu za kriptičnom generacijskom komunikacijom i na njoj profitiraju (Slika 7).

Slika 7. Kolaž naslova članaka kojima se referira na generacijsku nostalgiju

Generacije dele takozvano zajedničko mesto u sećanju (*lieux de mémoire*) (Nora, 1986), a generacijski specifični artefakti služe kao podsetnici na tu deljenu prošlost. Svaka generacija u sećanju ima niz deljenih formativnih događaja, koje većina pripadnika generacije interpretira u istom ključu a koji se razlikuju od formativnih događaja drugih generacija. Ovi događaji se najčešće vezuju za period kasnog detinjstva i adolescencije (već pomenuti „skok u sećanju“ – favorizovan period za

S obzirom na to da je nostalgija za prošlošću tako raširena, kako u ličnim doživljajima tako i u javnom govoru, psiholozi su sebi za zadatak postavili ono što postavljaju i u slučaju drugih učestalih fenomena. U takvim slučajevima, naime, psiholozi tragaju za njihovom funkcionalnošću – veći deo ove knjige je, uostalom, posvećen psihološkim funkcijama sećanja, zaboravljanja, pristrasnosti u sećanju. Za potrebe ovog teksta bilo je korisno uporediti posledice lične i kolektivne nostalgije, posebno istraživanja u kojima se one beleže kao suprotne. Ono što nam se čini pomalo ograničavajućim za oblast istraživanja lične i kolektivne nostalgije je insistiranje na njenim isključivo pozitivnim, odnosno isključivo negativnim posledicama. Iako je baza dokaza u najmanju ruku mešovita, autori se izgleda samoprolašavaju zastupnicima jednog ili drugog gledišta, što onda vodi selektivnom predstavljanju prirode nostalgije. Lična i kolektivna nostalgija su složeni fenomeni, određeni prirodom događaja i kontekstom, pa nam ovakva pojednostavljivanja deluju nepotrebno, a nekada čak i štetno. Svakako je korisno razmišljati o mogućoj primeni nalaza o funkcionalnosti nostalgije, kao i o njihovoj mogućoj zloupotrebi (pre svega u dnevno-političke svrhe). Poslednje poglavlje knjige bavi se upravo oblastima primene nalaza o pristrasnostima u pamćenju i problemima koji se u toj primeni otvaraju.

U književnosti i na filmu

Ingmar Bergman: Divlje jagode (Wild strawberries, 1957)

Ostareli profesor Isak Borg putuje da mu dodele nagradu za životno delo. Slučajni saputnici i mesta na putu okidaju u njemu nostalgična sećanja na prošlost. Roud trip ka mestu dodele nagrade postaje istovremeno i roud trip po sećanju protagoniste.

Reference:

- Bach J. (2002). 'The taste remains': consumption, (n)ostalgia, and the production of East Germany. *Public Culture*, 14, 545-56.
<https://doi.org/10.1215/08992363-14-3-545>
- Boym S. (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books, New York.
- Cheung, W. Y., Sedikides, C., Wildschut, T., Tausch, N., & Ayanian, A. H. (2017). Collective nostalgia is associated with stronger outgroup-directed anger and participation in in-group-favoring collective action. *Journal of Social and Political Psychology*, 5, 301-319.
<https://doi.org/10.5964/jspp.v5i2.697>
- Hong, E. K., Sedikides, C., & Wildschut, T. (2021). Nostalgia strengthens global self-continuity through holistic thinking. *Cognition and Emotion*, 35, 730-737.
<https://doi.org/10.1080/02699931.2020.1862064>
- Iyer, A., & Jetten, J. (2011). What's left behind: Identity continuity moderates the effect of nostalgia on well-being and life choices. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 94-108.
<https://doi.org/10.1037/a0022496>
- Jakobi, T. (2010). Životni standard: neodređeno nezadovoljni ili dezorijentisani? U: S. Mihajlović (Ur.). *Kako građani Srbije vide tranziciju iz socijalizma u kapitalizam* (str. 47-59). Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Madoglou, A., Gkinopoulos, T., Xanthopoulos, P., & Kalamaras, D. (2017). Representations of autobiographical nostalgic memories: Generational effect, gender, nostalgia proneness and communication of nostalgic experiences. *Journal of Integrated Social Sciences*, 7, 60-88.
- Martinović, B., Jetten, J., Smeekes, A., & Verkuyten, M. (2017). Collective memory of a dissolved country: Group-based nostalgia and guilt assignment as predictors of interethnic relations between diaspora groups from former Yugoslavia. *Journal of Social and Political Psychology*, 5, 588-607.
<https://doi.org/10.5964/jspp.v5i2.733>
- Nora, P. (1986). *Les Lieux de mémoire*. Gallimard, Paris.
- Ray, D. G., Mackie, D., & Smith, E. R. (2014). Intergroup emotion: self-categorization, emotion, and the regulation of intergroup conflict. U: C. von Scheve & M. Salmela (Ur.) *Collective emotions* (str. 235-250). Oxford University Press, Oxford.
- Sedikides, C, Wildschut, T., & Baden, D. (2004). Nostalgia: Conceptual issues and existential functions. U: J. Greenberg, S. Koole, & T. Pyszczynski (Ur.), *Handbook of experiential existential psychology* (str. 200-214). Guilford Press, New York.
- Sedikides, C., & Wildschut, T. (2016). Past forward: Nostalgia as a motivational force. *Trends in Cognitive Sciences*, 20, 319-321.
<https://doi.org/10.1016/j.tics.2016.01.008>
- Sedikides, C., & Wildschut, T. (2019). The sociality of personal and collective nostalgia. *European Review of Social Psychology*, 30, 123-173.
<https://doi.org/10.1080/10463283.2019.1630098>
- Sedikides, C., & Wildschut, T. (2020). The motivational potency of nostalgia: The future is called yesterday. *Advances in Motivation Science*, 7, 75-111.
<https://doi.org/10.1016/bs.adms.2019.05.001>
- Sedikides, C., Wildschut, T., Arndt, J., & Routledge, C. (2008). Nostalgia: Past, present, and future. *Current Directions in Psychological Science*, 17, 304-307.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00595.x>

- Smeeke, A. (2015). National nostalgia: A group-based emotion that benefits the in-group but hampers intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations*, 49, 54-67. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2015.07.001>
- Smeeke, A., Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2015). Longing for the country's good old days: National nostalgia, autochthony beliefs, and opposition to Muslim expressive rights. *British Journal of Social Psychology*, 54, 561-580. <https://doi.org/10.1111/bjso.12097>
- Stefaniak, A., Wohl, M. J. A., Sedikides, C., Smeeke, A., & Wildschut, T. (2021). Different pasts for different political folk: Political orientation predicts collective nostalgia content. *Frontiers in Political Science*, 3, 15-37. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.633688>
- Van Tilburg, W. A. P., Sedikides, C., & Wildschut, T. (2018). Adverse weather evokes nostalgia. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 44, 984-995. <https://doi.org/10.1177/0146167218756030>
- Velikonja, M. (2009). Lost in transition. Nostalgia for socialism in post-socialist countries. *East European Politics and Societies*, 23, 535-551. <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>
- Wildschut, T., Sedikides, C., Arndt, J., & Routledge, C. D. (2006). Nostalgia: Content, triggers, functions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 975-993. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.5.975>
- Žeželj, I. (2021). Učestalost i korelati lične i socijalne nostalgije. Projekat dostupan na <https://osf.io/vkpmc/>

**Primena nalaza
o nepouzdanosti
pamćenja i
funkcionalnosti
grešaka u
pamćenju**

„Čovekova sećanja su nesigurna i prošlost koja je bila malo se razlikuje od prošlosti koja nije bila.”

— Kormak Makarti

U ovom završnom poglavlju prvo ćemo ilustrovati u kojim se sve oblastima retrospektivni izveštaji koriste kao standard: od medicine, psihologije, forenzike, do istorije. Tako će biti jasniji praktični značaj saznanja o nepouzdanosti pamćenja i koristi od tih saznanja u unapređenju procedura koje se oslanjaju na retrospektivne izveštaje. Drugim rečima, ilustrovaćemo kako prepoznavanje grešaka u pamćenju vodi razvijanju procedura za njihovo eliminisanje i suzbijanje. U prethodnim poglavljima knjige, međutim, bilo je reči i o funkcionalnosti istih tih grešaka u pamćenju i predloga da se, umesto suzbijanja, greške zapravo prihvate i iskoriste. U drugom delu diskutovaćemo o izvodljivosti ovog predloga u domenu ličnih i kolektivnih sećanja.

Primena saznanja o nepouzdanosti pamćenja

U medicini

Prisećanje učestalosti i obrazaca konzumacije lekova. Medicinski profesionalci se u proceni efikasnosti propisane terapije najčešće oslanjaju na izveštaje pacijenata. Nekada je moguće objektivno registrovati unos lekova i uporediti sa tako dobijenim podacima, što nam daje korisne podatke o tačnosti prisećanja pacijenata. U jednom istraživanju (Milgrom et al., 1996), deca hronično obolela od astme izveštavala su o korišćenju inhalatora sa kortikosteroidima u periodu od 13 nedelja. Na inhalatorima je postojao elektronski merač koji je takođe beležio učestalost korišćenja. Iako su bili svesni da će njihovi izveštaji biti kontrolisani, pacijenti su konstantno precenjivali učestalost inhalacije. Istraživači to tumače motivisanom pristrasnošću u pamćenju koja je posledica konflikta uverenja: da su lekovi opasni, s jedne strane, i da su neophodni, s druge. Isti autori upozoravaju da se u istraživanjima koja se oslanjaju samo na retrospektivne izveštaje može desiti da se efikasnost leka značajno podceni, što može dalje dovesti do promene u preporučenim dozama, zamene ovog leka drugim, uz mogućnost

ozbiljnijih neželjenih dejstava, ili čak i do povlačenja efikasnih lekova sa tržišta (Milgrom & Curran-Everett, 2012). Stoga je dobro predvideti ukrštanje različitih tipova informacija o korišćenju lekova: samoizveštaji pacijenata mogu se porediti sa izveštajima bliskih osoba, na primer, ali treba insistirati i na ukrštanju sa objektivnijim pokazateljima kada je i u meri u kojoj je to moguće.

U kliničkoj psihologiji

Izveštaji o zavisničkim ponašanjima: konzumacija cigareta, alkohola i psihoaktivnih supstanci; učestalost kockanja. U terapiji zavisnika, često se u nedostatku objektivnijih mera, kao kriterijum evaluacije uzimaju samoizveštaji ispitanika o konzumaciji alkohola, droga ili vremenu i novcu utrošenom na kockanje. U poređenju sa izveštajima bliskih srodnika, izveštaji pacijenata o konzumaciji alkohola u nekom definisanom vremenskom periodu najčešće govore o manjoj učestalosti i obimu ovog ponašanja (Del Boca & Darkes, 2003). Ovo ne mora biti samo svesno obmanjivanje terapeuta; naprotiv, i ovaj nalaz se ponavlja, iako je manje izražen, i u slučaju da se pacijenti anonimno izjašnjavaju. Moguće je da je posledica greške u rekonstrukciji (oslanjanje na utisak i njegovu naknadnu kvantifikaciju). Međutim, činjenica da se disproporcija registruje uvek u istom smeru (pacijenti dosledno izveštavaju da piju ređe i manje nego što to tvrde ljudi iz njihove neposredne okoline) može da ukaže da je u pitanju motivisana pristrasnost. U slučaju korišćenja psihoaktivnih supstanci, analiza bioloških uzoraka – urina, krvi, pljuvačke ili vlasi kose – može dati objektivne podatke. Ovi su podaci, međutim, ograničeni na određen vremenski period, često i sami sa nezanemarljivom marginom greške. Uz to, ova vrsta praćenja zahteva značajne finansijske resurse. Posmatranje ljudi u prirodnom okruženju takođe je teško izvodljivo, što iz praktičnih što iz etičkih razloga. Stoga samoizveštaj ostaje najčešće korišćena mera. Istraživanja u kojima je proveravana tačnost izveštaja ispitanika o korišćenju narkotika ne daju dosledne rezultate: neka ukazuju na precenjivanje (Skog, 1992), a druga na potcenjivanje (Poikolainen & Karkkainen, 1983). Skorašnja pregledna studija ipak pokazuje da je potcenjivanje znatno češće (Johnson, 2014): procene korišćenja kokaina, heroina i metamfetamina dobijene analizom sastava vlasi kose, pljuvačke i urina tipično su znatno više od onih o kojima ispitanici izveštavaju; nalazi o konzumaciji marihuane nisu tako jednoznačni. U slučaju patoloških kockara objektivni testovi uopšte nisu dostupni, pa je samoizveštaj zapravo jedina mera na raspolaganju. Samoizveštaji se eventualno mogu validirati izveštajima ljudi iz neposredne okoline (Hodgins & Makarchuk, 2003). Iako samoprocene količine izgubljenog novca i vremena provedenog u kockanju značajno koreliraju sa procenama drugih, ipak je utvrđeno da se u samoizveštajima dosledno umanjuje

i jedno i drugo. Kako je u tretiranju bolesti zavisnosti prvi korak procena ozbiljnosti problema, odnosno učestalosti zavisničkih ponašanja, oslanjanje na samoizveštaje koji su sistematski izmenjeni može dovesti do neadekvatne dijagnostike a posledično i tretmana zavisnika.

Izveštaji o interpersonalnim odnosima i ličnim doživljajima. Standardno pitanje u mnogim istraživanjima traži od ispitanika da procene kakav su odnos imali sa značajnim osobama u detinjstvu. Ispitanici u ogromnom procentu (on se kreće oko 90%) svoje roditelje opisuju kao tople i prihvatajuće (Rohner, 1975; 2004). Rade to u anonimnim uslovima, bez dodatne motivacije za samopredstavljanjem. Procene kliničkih psihologa su, međutim, da je ovaj procenat svakako niži, i da je u pitanju motivisana greška u pamćenju. U evaluaciji ovih podataka javlja se isti problem kao sa efektom nadprosečnosti: ne mogu svi ispitanici biti u pravu, ali je retroaktivno nemoguće utvrditi ko tačno izveštava a ko ne, i u kom stepenu su događaji izmenjeni. Prethodno smo spominjali studije u kojima, suočeni sa svojim starim dnevnicima, ispitanici ustanovljavaju da su zaboravili da su bili monarhisti, imali depresivne epizode, da su bili lečeni lekovima ili čak elektrošokovima (Lindsay & Read, 2006). Za kliničke psihologe, psihoterapeute i psihijatre važno je da znaju učestalost i obim ovih grešaka u pamćenju kako bi mogli da sagledaju etiologiju i stanje klijenata sa kojima rade.

U psihološkim istraživanjima

Pogrešni zaključci o povezanosti različitih psiholoških konstrukata. Posledice pristrasnosti u samoizveštajima pojedinaca nisu ograničene samo na netačnu evaluaciju terapije ili pogrešne zaključke o klijentima, posledice mogu biti i različiti zaključci o povezanosti psiholoških varijabli u studijama koje se oslanjaju na aktuelne podatke i studijama koje se oslanjaju na retrospektivne izveštaje pojedinaca. Tako je, na primer, snažnija povezanost između fizičkog zlostavljanja u porodici i delikventnog ponašanja utvrđena u studijama koje su koristile retrospektivni dizajn, dok je u studijama koje su koristile prospektivni dizajn ova veza slabija (Kruttschnitt & Dornfield, 1992). Slično, u istraživanju koje se bavilo odnosom između korišćenja mobilnih telefona (na osnovu retrospektivnih izveštaja i vremena očitog sa mobilnih uređaja) i psihološke dobrobiti, autori su utvrdili a. da su učesnici potcenili vreme koje nedeljno provode aktivno koristeći mobilni telefon, odnosno koje provode na društvenim mrežama za 19.1, odnosno 12.2 sata, b. da su korelacije između retrospektivnih izveštaja o korišćenju i psihološke dobrobiti bile dosledno više nego korelacije između stvarnog korišćenja i psihološke dobrobiti i c. da je veća greška u retrospektivnom izveštavanju povezana sa slabijim osećanjem psihološke dobrobiti i većim stvarnim korišćenjem uređaja (Sewal, Bear, Merranko & Rosen, 2020). Ovi i slični nalazi ukazu-

ju na to da u interpretaciji rezultata istraživanja treba uzeti u obzir vrstu podataka na koje se oslanjaju, i svakako uzeti u obzir mogućnost da je u retrospektivnim izveštajima došlo do motivisanih grešaka.

U forenzici

Izveštaji svedoka na sudu, prepoznavanje počinitelaca u liniji za prepoznavanje. Decenijama unazad iskazi svedoka tretirani su kao zlatni standard u sudskoj praksi. Akademski psihologija, međutim, već više od veka upozorava na nepouzdanost ovakvog metoda. Još je 1908. godine Hugo Münsterberg u knjizi *Na klupi za svedoke (On the Witness Stand)* iskoristio rezultate svojih istraživanja vizuelne percepcije i pažnje, kao i (ne) slaganja očevidaca istog događaja o njegovim detaljima, da bi skrenuo pažnju na greške u prisećanju svedoka (Wells, 2020). Prema Münsterbergovim rečima, ondašnji sudovi su bili naivno poverljivi u vezi sa svedočenjem očevidaca i u potpunom neznanju o saznanjima psihološke nauke. Trebalo je da prođe još 70 godina da bi se ovakvo stanje stvari promenilo, a za to su okidač bila eksperimentalna istraživanja Elizabet Loftus o efektima sugestivnih pitanja na sadržaj svedočenja očevidaca i o mogućnostima da se ispitanicima usade bogata lažna sećanja (Dale, Loftus & Rathbun, 1978; Loftus, 1982). Ubrzo potom, akumulirali su se i empirijski dokazi u prilog fenomenu relativnog suđenja (Wells, 1984): u situaciji prepoznavanja ljudi biraju onu opciju koja najviše liči na njihovo sećanje na aktera u odnosu na druge opcije, a ne onu koja u apsolutnom smislu dovoljno liči na to sećanje (koja prelazi određeni prag sličnosti). U tipičnom eksperimentu u okviru ove paradigme ispitanici posmatraju isceniran zločin i onda identifikuju počinioca, ali dok je u jednoj grupi njegova/njena fotografija izložena među fotografijama drugih ljudi, u drugoj grupi je iz niza izloženih fotografija odstranjena slika pravog počinioca. Ako je za identifikaciju odgovorno autentično prepoznavanje, trebalo bi da procenat ispitanika iz druge grupe koji su zaokružili opciju „nijedan” bude jednak zbiru procenta ispitanika iz prve grupe koji su zaokružili „nijedan” i ispitanika iz prve grupe koji su odabrali pravog počinioca. Rezultati, međutim, nedvosmisleno potvrđuju da se ispitanici rukovode principom relativnog suđenja: dok u prvoj grupi pravog počinioca bira 54%, a opciju „nijedan” 21% ispitanika (ukupno 75%), iz druge grupe opciju „nijedan” bira svega 32% ispitanika. Drugim rečima, u situaciji kada je pravi počinitelj ponuđen u nizu, većina ga ispravno identifikuje, ali u situaciji kada ga nema, većina ne bira opciju „nijedan”, već identifikuje onu osobu koja najviše liči na njihovo sećanje na počinioca (Wells, 1984; Wells, 2020). Fenomen relativnog suđenja potkrepljuje i činjenica da procenat pogrešnih prepoznavanja dramatično raste ako među ponuđenim samo jedna osoba odgovara opštem opisu počinioca (npr. ima tamniju boju kože ili tetovažu), ali i dramatično opada ako se

svedoci obaveste o tome da počinilac možda nije među ponuđenim osobama ili ako se ponuđene osobe prikazuju sukcesivno a ne simultano, što otežava direktno poređenje među njima (Stebly, 1997; Sporer, 1993). Svi ovi nalazi imaju jasne praktične implikacije i rezultovali su izmenama u policijskim i sudskim procedurama u tretmanu iskaza očevidaca: sada se, naime, insistira na ukrštanju svedočenja očevidaca sa drugim izvorima informacija; izjave o sigurnosti u sećanje ne tretiraju se kao apsolutni pokazatelj njegove istinitosti; postavljanje sugestivnih pitanja pri uzimanju iskaza svedoka se ne preporučuje; savetuje se da se iskaz svedoka uzima samo jednom, zbog moguće „kontaminacije” sećanja kroz ponovljena ispitivanja; preporučuje se da se svedoci pred liniju za prepoznavanje obaveste da počinilac možda nije u njoj, da se linija sastavlja tako da počinilac ne odudara ni po jednom upadljivom kriterijumu, kao i da se ponuđene osobe prikazuju sukcesivno.

U medijskom izveštavanju

Zabeleženo je više slučajeva masovne panike u javnom mnjenju inicirane medijskim izveštavanjima o (netačnim, kasnije će se utvrditi) prisećanjima očevidaca na određene događaje. Par decenija nakon pominjane „satanističke panike”, za koju je nedvosmisleno utvrđeno da nema nikakvih materijalnih dokaza koji bi joj išli u prilog, u javnosti SAD proširila se teorija zavere QAnon, u čijoj osnovi je bio vrlo sličan narativ (satanistička sekta iskorišćava decu kao najranjiviji segment društva). I ova, a i mnoge druge neplauzibilne teorije zavere, kao što je na primer ona o ljudima-gušterima koji vladaju svetom iz senke, zvaničnim verzijama događaja suprotstavljaju svedočenja očevidaca i tako ponovo oživljavaju retrospektivne izveštaje kao zlatne standarde istine (McKenzie-McHarg, 2019). Ovaj repetitivni obrazac je prilično obeshrabrujući: deluje, naime, kao da su mediji propustili prilike da iz prethodnih iskustava o nepouzdanosti sećanja išta nauče i iskoriste ih za izgradnju osetljivosti na različite izvore informacija i unapređenje procedura validacije. Oživljavanju istih problema doprinela je i demokratizacija u digitalnoj sferi do koje je došlo sa pojavom interneta i društvenih mreža.

Mnogo je manje pokušaja suzbijanja utvrđenih pristrasnosti u domenu kolektivnog sećanja. Saznanja o tome da je izvestan stepen favorizovanja sopstvene grupe neminovan i ugrađen u postojeće kolektivne narative, kao i da postoji tendencija da se narativi ne preispituju, ugrađena su u uputstva za pregovaranje u diplomatiji, kao i u udžbenike i nastavu istorije. U pitanju su još uvek, međutim, sporadični primeri koji neretko nailaze na otpore. Kolektivno sećanje predstavlja značajan kapital u dnevnoj politici: neposredno nakon značajnog događaja takozvani spin-doktori žure da javnom mnjenju ponude njegove specifične interpretacije, a zatim ih koriste po potrebi u svrhu mobilizacije javnog mnjenja.

U diplomatiji

Diplomatski pregovarači treba da imaju na umu koliko su robustni nalazi o pristrasnostima u kolektivnim narativima u korist sopstvene grupe kada stupaju u interakciju sa drugom stranom. Saznanje o tome da smo svi skloni da grešimo u korist sopstvene grupe i da to ne preispitujemo u najvećem broju slučajeva nije dovoljno da se ove pristrasnosti i koriguju: takozvana slepa tačka pristrasnosti (eng. *bias blind spot*, Pronin, Lin & Ross, 2002) dozvoljava nam da uvidimo pristrasnosti kod drugih, ali ne i kod sebe. Umesto da se fokusiraju na korekciju sopstvenih pristrasnosti, međutim, pregovarači mogu da uvažavaju pristrasnosti kod drugih i ne interpretiraju ih kao posledicu loših namera. Rukovodeći se ovim principom, autori studije o istorijskom precenjivanju značaja sopstvene grupe na kraju daju uputstva: „precenjivanje značaja sopstvene grupe... ne mora da bude maliciozno, već jednostavno rezultat više psiholoških procesa koji se udružuju: heuristik dostupnosti, precenjivanje malih brojeva, favorizovanje sopstvene grupe, između ostalog. Važno je da stoga pregovarači razumeju istoriju, percepcije i uverenja druge strane u pregovorima i zbog čega mogu biti radikalno drugačiji od njihovih, čak i o istim događajima” (Zaromb et al., 2018, str. 526). Kako je u pregovorima značajno ispravno proceniti namere druge strane, ovakvo uokviravanje može biti prihvatljivije za sve učesnike.

U obrazovanju

Isti korpus psiholoških saznanja koji se tiče pristrasnosti u kolektivnom sećanju poslužio je kao osnova za kreiranje multiperspektivnog pristupa podučavanju istorije, koji uzima maha nakon 1990-ih. Ideja iza ovog pristupa je izlaganje učenika različitim narativima o istim istorijskim događajima (Bentrovato, 2017), izlaganje neusaglašenim ili kontradiktornim informacijama – drugim rečima, izlaganje učenika zagonetkama istorijskog zanata (Hynd, 1999). Preduslovi za njegovu uspešnost su prihvatanje da postoje i druga viđenja prošlosti jednako validna kao i sopstveno, te motiv da se isti događaji sagledaju iz perspektive „drugog”. Zabeleženi su primeri ovakve prakse i u postkonfliktnim regionima, u kojima su verzije prošlosti različitih grupa osobito zaoštrene, na primer u Izraelu (Goldberg, Schwartz & Porat, 2008; Goldberg, 2013) i severnoj Irskoj (Barton & McCully, 2012). Na području Balkana, Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi (CRDSEE) objavio je dopunske materijale za učenje o osetljivim istorijskim periodima, npr. otomanskom periodu, Drugom svetskom ratu, raspadu bivše Jugoslavije, nastalim u saradnji lokalnih istorijskih eksperata sa različitih, istorijski sukobljenih strana (može se preuzeti sa <https://pescanik.net/istorijske-citanke/>).

Pokušaji uvođenja ovih materijala u nastavu istorije, međutim, izazvali su velike otpore lokalnih javnosti, kako laičkih tako i stručnih. U knjizi *Multiperspektivnost ili relativiziranje?: Dodatak udžbenicima za najnoviju povijest i istina o Domovinskom ratu*, koja je objavljena kao reakcija na njihovo uvođenje u škole na području hrvatskog Podunavlja, autori pišu: „nastojanje da se ostvari multiperspektivnost, politička korektnost i neutralnost (u Dodatku je izražena uporaba „neutralne” terminologije vezane uz ratna zbivanja na način da se izbjegavaju termini *okupirano područje, oslobođanje, agresor, branitelji*) vodi u relativiziranje povijesne istine, odnosno multiperspektivnost može biti iskorištena da se prikrije istina, sve zbog, pojedinim stranama, prihvatljivog tumačenja zbivanja u Domovinskom ratu. Iz svega proizlazi kako je zabluda istinu prilagođavati individui, individua se treba prilagoditi istini (suočavanje s istinom).” (Skenderović, Jareb & Artuković, 2008).

Primena saznanja o funkcionalnosti grešaka u pamćenju

U primeni psiholoških nalaza o pristrasnostima ličnog i kolektivnog sećanja, međutim, pored ove očigledne strategije njihovog osveščivanja i suzbijanja, postoje i pokušaji da se greške na različite načine „iskoriste”. Ovi pokušaji se oslanjaju na robustne veze između sklonosti pristrasnostima i pre svega ličnog, a donekle i kolektivnog samopoštovanja.

U terapijskoj praksi

Na principima iskorišćavanja grešaka se, recimo, zasniva takozvani autobiografski trening baziran na epizodičkom pamćenju (Autobiographical Episodic Memory-based training, AET). Počevši od eksperimentalnih nalaza o pozitivnoj pristrasnosti pri prisećanju autobiografskih epizoda u nekliničkim uzorcima, kao i o tome da je moguće manipulirati prisećanjem različitih autobiografskih epizoda, istraživači su razvili kliničke tehnike kako bi povećali verovatnoću i kvalitet prisećanja specifičnih autobiografskih epizoda, pre svega pozitivnih i samoosnažujućih (Dalgleish et al., 2013). Drugim rečima, ljudi se sistematski podstiču i obučavaju da se prisećaju događaja iz sopstvenog života koji su „laskavi” za sliku o sebi. Ove su tehnike kasnije usavršene i integrisane u šire kliničke intervencije kojima se potkrepljuje ponovljeno prisećanje takvih autobiografskih epizoda, a usmerene su pre svega na ljude sa dijagnozom anksioznih i stresom izazvanih poremećaja. Autori nedavne metaanalize objavljenih studija o efikasnosti AET intervencija ukazali su na njihov potencijal, ali i upozorili da je takvih studija još uvek malo, kao i da su u nekima zabeleženi snažni pozitivni efekti, dok su u drugima oni sasvim izostali, pa da oblast zahteva još istraživanja (Hitchcock et al., 2017).

Još jedan primer korišćenja grešaka u pamćenju dolazi iz pozitivne psihologije. U neke od treninga u ovoj oblasti, naime, utkano je već pominjano „pravilo vrhunca” (Patnaik, 2021). Autori iz ove oblasti direktno sugerišu da treba konstruisati vrhunce iskustva ili njegove završetke tako da maksimizujemo njegov pozitivan efekat: „Iskoristimo trik kojim nas uči ‘pravilo vrhunca’ i utičemo na to kako kreiramo svoja sećanja.” (Doll, 2019). I evo koje konkretne predloge oni izvode iz toga: pokušajte da svoja iskustva okončate pozitivno (nađite nešto pozitivno na šta biste se fokusirali pred kraj epizode); nemojte očajavati nad negativnim aspektima situacije, a namerno istaknite njene pozitivne aspekte (ako npr. čekate u redu, razmišljajte o tome koliko ćete biti zahvalni kada stignete na red). Ako pametno koristimo pravilo vrhunca, kažu pozitivni psiholozi, oblikovaćemo svoja sećanja tako da budu prijatnija i time popraviti osećanje opšte dobrobiti i samopoštovanja.

Poglavlje o funkcionalnosti grešaka u pamćenju završili smo predlogom Konstantina Sedikidesa o tome kako bi društvo moglo da, umesto što pokušava da suzbije, konstruktivno kanališe sklonosti pojedinaca i grupa ka samoprecenjivanju, koje uključuje i sistemске greške u pamćenju. „Negativni” deo ovog uputstva je jasniji: pošto postoji neka optimalna margina greške koja je povoljna za pojedinca i grupu, ne treba insistirati na apsolutnoj objektivnosti, već je treba tolerisati. Ovde ostaje pitanje kako definisati optimalnu marginu greške – relativno ili apsolutno, i kako odrediti njen obim. „Pozitivni” deo se odnosi na konstruktivno kanalisanje ovih grešaka i otvara nove probleme. Može, naime, ličiti na pokušaje pozitivne psihologije da oblikuju pojedinca, a na društvenom nivou na pokušaje da se „zdrav/konstruktivni patriotizam”, odnosno „konstruktivni aspekt kolektivnog samopoštovanja” neguje tako što će se u istorijske narative strateški utkati pozitivne epizode. Ovako direktivan pristup nekada se u literaturi označava kao naivan – psihološki nalazi retko kad su toliko jednoznačni i robustni da bi mogli opravdati ovako opšta uputstva (manipulacijom autobiografskim sećanjima gradimo „boljeg sebe”), a i kao pristup koji pretenduje da oblikuje pojedince i nameće im određene vrednosti (Binkley, 2011). Pored toga, u kolektivnom sećanju su pozitivne, herojske epizode za jednu, istovremeno epizode gubitka i žrtve za drugu grupu (Paez & Liu, 2015). Stoga preporuku o izboru pozitivnih epizoda koje bi se strateški utkale u narative zapravo nije lako sprovesti.

Cilj ovog poglavlja bio je da ilustruje mogućnosti primene saznanja akademske psihologije u domenu ličnog i kolektivnog pamćenja, ali i da konkretizuje savete koji se načelno daju i otvori etička pitanja koja se nameću u procesu. Verujemo da pristup u kome se istraživanja o ličnim pristrasnostima oslanjaju na istraživanja o kolektivnim pristras-

nostima u pamćenju i obrnuto može biti posebno plodan za primenu. Uz to je, međutim, važno voditi računa o dve stvari. Prvo, važno je graditi i negovati osetljivost na potencijalne etičke probleme: ako se, na primer, utvrđena pristrasnost u pamćenju koristi u terapijskom procesu ili za građenje pozitivnijih iskustava, gde je granica ovakvog oblikovanja pojedince, posebno uzevši u obzir tesnu vezu između sećanja i identiteta o kojoj je ranije bilo reči. Još osetljivija je oblast „prekranja” kolektivnih sećanja u svrhu građenja pozitivnog grupnog identiteta, s obzirom na to da je istorija jedne grupe uvek i istorija drugih grupa. Drugo, treba biti svestan i dometa primene eksperimentalnih psiholoških istraživanja, naročito kada je reč o njihovoj generalizabilnosti (ne može se, na primer, očekivati da nalazi iz laboratorijskog okruženja budu direktno primenljivi u nelaboratorijskom; isto tako se ne može očekivati da nalazi iz jednog kulturnog okruženja budu direktno primenljivi u drugom) i kada je reč o njihovoj replikabilnosti (nisu svi psihološki nalazi jednako robustni, i za neke je potrebno da se stabilizuje empirijska baza da bi se moglo krenuti u primenu).

Uz sva pomenuta ograničenja, ne očekujemo da će priliv psiholoških istraživanja u domenu pamćenja oslabiti, naprotiv. U pitanju je tako inspirativna oblast da se njome neprestano bave i druge društvene i humanističke, ali i prirodne nauke i umetnost. S obzirom na to, više komunikacije među njima ne bi škodilo. Ova je knjiga jedan pokušaj u tom smeru, od kratkih osvrtu na neurobiologiju fenomena do sporadičnih ilustracija umetničkih tretmana istog, uz sve kompromise koje ovakav pristup podrazumeva.

U književnosti i na filmu

Thomas Vinterberg: Potera (The Hunt, 2012)

Kada maštovita devojčica pomeša stvarnost i fikciju, glasine se u malom danskom gradu rašire kao požar i prete da unište život jednog vaspitača u vrtiću. Bilo da je u pitanju istina, laž ili lažno sećanje, posledice su iste.

Erol Morris: Izmaglica rata (The Fog of War, 2003)

Dokumentarna priča o Americi kroz svedočanstvo bivšeg ministra odbrane. Otvoren razgovor o prekranju istine, spinovanju i borbi za narative.

Reference:

- Bentrovato, D. (2017). History textbook writing in post-conflict societies: From battlefield to site and means of conflict transformation. U: C. Psaltis, M. Carretero, & S. Čehajić-Clansy (Ur.), *History education and conflict transformation: Social psychological theories, history teaching and reconciliation* (str. 37-76). Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Binkley, S. (2011). Happiness, positive psychology and the program of neoliberal governmentality. *Subjectivity*, 4, 371-394.
<https://doi.org/10.1057/sub.2011.16>
- Dale, P. S., Loftus, E. F., & Rathbun, L. (1978). The influence of the form of the question on the eyewitness testimony of preschool children. *Journal of Psycholinguistic Research*, 7, 269-277.
<https://doi.org/10.1007/BF01068110>
- Dalgleish, T., Navrady, L., Bird, E., Hill, E., Dunn, B. D., & Golden, A. M. (2013). Method-of-loci as a mnemonic device to facilitate access to self-affirming personal memories for individuals with depression. *Clinical Psychological Science*, 1, 156-162.
<https://doi.org/10.1177/2167702612468111>
- Del Boca, F.K., & Darkes, J. (2003). The validity of self-reports of alcohol consumption: State of the science and challenges for research. *Addiction*, 98, 1-12.
- Doll, K. (2019). What is peak-end rule? Theory & 14 real-life examples. Preuzeto juna 2022. sa <https://positivepsychology.com/what-is-peak-end-theory/>
- Goldberg, T. (2013). "It's in My Veins": Identity and Disciplinary Practice in Students' Discussions of a Historical Issue. *Theory & Research in Social Education*, 41, 33-64.
<https://doi.org/10.1046/j.1359-6357.2003.00586.x>
- Goldberg, T., Schwarz, B. B., & Porat, D. (2008). Living and dormant collective memories as contexts of history learning. *Learning and Instruction*, 18, 223-237.
<https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2007.04.005>
- Hodgins, D. C., & Makarchuk, K. (2003). Trusting problem gamblers: reliability and validity of self-reported gambling behaviour. *Psychology of Addictive Behaviors*, 17, 244-248.
<https://doi.org/10.1037/0893-164X.17.3.244>
- Hynd, C. R. (1999). Teaching students to think critically using multiple texts in history. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 42, 428-436.
<https://www.jstor.org/stable/40014056>
- Johnson T. (2014). Sources of error in substance use prevalence surveys. *International Scholarly Research Notices* 2014 (923290):21.
<https://doi.org/10.1155/2014/923290>
- Kruttschnitt, C., & Dornfeld, M. (1992). Will they tell? *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 29, 136-147.
<https://doi.org/10.1177/0022427892029002002>
- Lindsay, D. S., & Read, J. D. (2006). Adults' memories of long-past events. U: G. Nilson, & N. Ohta (Ur.), *Memory and Society: Psychological Perspectives* (str. 51-72). Psychology Press, Hove, UK.
- Loftus, E. F. (1982). Memory and its distortions. U: A. G. Kraut (Ur.), *G. Stanley Hall lectures* (str. 119-154). American Psychological Association, Washington, DC.
- McKenzie-McHarg, A. (2019). Experts versus eyewitnesses. Or, how did conspiracy theories come to rely on images? *Word & Image*, 35, 141-158.
<https://doi.org/10.1080/02666286.2018.1553388>
- Milgrom H., Bender B., Ackerson L., Bowry P., Smith B., & Rand C. (1996). Non-

- compliance and treatment failure in children with asthma. *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, 98, 1051-1057.
[https://doi.org/10.1016/S0091-6749\(96\)80190-4](https://doi.org/10.1016/S0091-6749(96)80190-4)
- Milgrom, H., & Curran-Everett, D. (2012). Unrecognized nonadherence masquerades as drug resistance. *Current opinion in allergy and clinical immunology*, 12, 219-220.
<https://doi.org/10.1097/ACI.0b013e32835328d4>
- Páez, D., & Liu, J. H. (2015). The collective remembering of conflict and its role in fueling an ethos of conflict in society. In Halperin, E., & Sharvit, K. (Ur.) *The social psychology of intractable conflicts* (pp. 61-72). Springer, Cham.
- Patnaik, G. (2021). *Positive Psychology for Improving Mental Health & Well-Being*. Notion Press, Chennai.
- Poikolainen, K., & Karkkainen, P. (1983). Diary gives more accurate information about alcohol consumption than questionnaire. *Drug and Alcohol Dependence*, 11, 209-216.
[https://doi.org/10.1016/0376-8716\(83\)90080-7](https://doi.org/10.1016/0376-8716(83)90080-7)
- Pronin, E., Lin, D. Y., & Ross, L. (2002). The bias blind spot: Perceptions of bias in self versus others. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 369-381.
<https://doi.org/10.1177/0146167202286008>
- Rohner, R. P. (1975). *They love me, they love me not: A worldwide study of the effects of parental acceptance-rejection*. New Haven, CT: HRAF Press.
- Rohner, R. P. (2004). The Parental "Acceptance-rejection syndrome": Universal correlates of perceived rejection. *American Psychologist*, 59, 827-840.
<https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.8.830>
- Sewall, C. J., Bear, T. M., Merranko, J., & Rosen, D. (2020). How psychosocial well-being and usage amount predict inaccuracies in retrospective estimates of digital technology use. *Mobile Media & Communication*, 8, 379-399.
<https://doi.org/10.1177/2050157920902830>
- Skenderović, R., Jareb, M., & Artuković, M. (2008). *Multiperspektivnost ili relativiziranje?: do-datak udžbenicima za najnoviju povijest i istina o Domovinskom ratu*. Hrvatski Institut za povijest, Zagreb.
- Skog, O. J. (1992). The validity of self-reported drug use. *British Journal of Addiction*, 87, 539-548.
<https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.1992.tb01956.x>
- Sporer, S. L. (1993). Eyewitness identification accuracy, confidence, and decision times in simultaneous and sequential lineups. *Journal of Applied Psychology*, 78, 22.
<https://doi.org/10.1037/0021-9010.78.1.22>
- Stebly, N. M. (1997). Social influence in eyewitness recall: A meta-analytic review of lineup instruction effects. *Law and Human Behavior*, 21, 283-297.
<https://doi.org/10.1023/A:1024890732059>
- Wells, G. L. (1984). The psychology of lineup identifications. *Journal of Applied Social Psychology*, 14, 89-103.
<https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1984.tb02223.x>
- Wells, G. L. (2020). Psychological science on eyewitness identification and its impact on police practices and policies. *American Psychologist*, 75, 1316-1329.
<https://doi.org/10.1037/amp0000749>
- Zaromb, F. M., Liu, J. H., Páez, D., Hanke, K., Putnam, A. L., & Roediger III, H. L. (2018). We made history: Citizens of 35 countries overestimate their Nation's role in world history. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 7, 521-528.
<https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2018.05.006>

Zahvalnica

Ova knjiga je delimično zasnovana na doktoratu nastalom pod mentorstvom Dragana Popadića. Hvala mu na dugogodišnjoj saradnji u naučnom radu i nastavi u kojoj me je uvek ohrabrivao da se bavim novim oblastima, učio naučnom poštenju i u koju je unosio humor. Hvala studentima koji su želeli sa mnom da sarađuju i od kojih sam naučila makar onoliko koliko i oni od mene. Hvala i svim ispitanicima koji su želeli da učestvuju u istraživanjima koje predstavljam u ovoj knjizi. Hvala porodici koja me je podržavala i kada me nije baš shvatala ozbiljno.

O autorki

Iris Žeželj je socijalna psihološkinja, vanredna profesorka na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Doktorirala je 2012. godine sa radom na temu *Egotizam pamćenja*. Istražuje uticaj motivacije na kognitivne procese (pristrasnosti u pamćenju, opažanju grupa, evaluaciji naučnih dokaza) i iracionalna uverenja (od stereotipa do sujeverja i teorija zavere). Aktivna je članica LIRA laboratorije pri Odeljenju za psihologiju. Do sada je bila mentorka više od trideset master radova, četiri završena doktorata i još šest koji su u toku. Rukovodi projektom *Reason4Health*, koji je finansiran iz programa IDEJE Fonda za nauku, a rukovodila je i projektima *From Inclusive Identities to Inclusive Societies: Exploring Complex Social Identity in the Western Balkans* i *Building Regional Excellence in Social Identity Research*, finansiranim od strane regionalnog programa RRPP. Bila je predstavnic Srbije u dva COST projekta: *Social psychological dynamics of historical representations in the enlarged European Union (IS1205)* i *Comparative Analysis of Conspiracy Theories (CA15101)*. Objavljivala je, kao prva autorka ili koautorka, u *Nature Human Behavior*, *PLOS ONE*, *Social Psychology*, *Journal of Applied Social Psychology*, *The Journal of Social Psychology*, *Cross-Cultural Psychology*, a bila je i urednica knjige objavljene u izdanju

Palgrave McMillan, i pisala poglavlja u knjigama drugih međunarodnih izdavača poput Springer i Routledge. Knjiga *Alatke istraživača: Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, koju je napisala u koautorstvu sa Draganom Popadićem i Zoranom Pavlovićem nagrađena je priznanjem Društva psihologa Srbije „Borisav Stevanović“ za glavni naučni doprinos razvoju psihologije u Srbiji tokom 2017–2018. Članica je redakcije časopisa *European Journal of Social Psychology*, *Europe's Journal of Psychology* i *Studia Psychologica*. Od 2021. godine članica je upravnog odbora *Međunarodnog udruženja za političku psihologiju* (ISPP), a članica je *Evropskog udruženja socijalnih psihologa* (EASP), *Udruženja za psihološko izučavanje društvenih problema* (SPSSI), kao i *Udruženja za unapređenje psihološke nauke* (SIPS). Veruje da naučnici moraju da budu radoznali, inspirisani, transparentni i spremni da dele i tim se principima rukovodi u svom radu.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.953(0.034.2)
316.6:159.9(0.034.2)

ЖЕЖЕЉ, Ирис, 1975-

Prošlost koje nije bilo [Elektronski izvor] : kako ulepšavamo lična i kolektivna sećanja / Iris Žeželj. - Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju, 2022 (Beograd : Birograf Comp). - 1 elektronski optički disk (CD- ROM) ; 12 cm

Sistemski zahtevi: Nisu navedeni. - Nasl. sa naslovne strane dokumenta. - Publikacija je zasnovana na dokt. disert. pod naslovom Egotizam pamćenja, Filoz. fak., Beograd, 2012. - Autorkina slika. - Tiraž 100. - O autorki. - Bibliografija uz svako poglavlje

ISBN 978-86-6427-201-8

а) Памћење б) Сећање -- Друштвени аспект

COBISS.SR-ID 78940681

Knjiga *Prošlost koje nije bilo: Kako ulepšavamo lična i kolektivna sećanja* vrijedno je naučno djelo, koje pregledom i sintezom brojnih informacija i saznanja iz oblasti psihologije sjećanja postavlja osnove za proučavanje ove grane psiholoških i društvenih nauka kod nas. Ona je značajna i zbog svojih kritičkih osvrta na interpretacije tačnog i pogrešnog u ličnom, a pogotovo u kolektivnom sjećanju. Za razliku od usmjerenja u kojima se insistira na hegemonističkom i esencijalnom shvatanju lične i kolektivne istorije, Iris Žeželj se više bavi procesima (re)konstrukcije prošlosti sa stanovišta lične i društvene funkcionalnosti, te efektima sjećanja na lično i socijalno blagostanje.

Dr Vladimir Turjačanin

Diskusija je odmerena, otrežnjujuća i balansirana; raznim „vrućim“ temama prilazi se „hladne“ glave, sa opravdanim uverenjima da jedino plodan (da ne kažemo i – ispravan) pristup istraživanjima ove teme jeste onaj koji je empirijski potkovan, omeđen svešću o manjkavostima, saznajnim i etičkim ograničenjima, a vođen ultimativnim ciljem – izvlačenjem pouka za minimizovanje ličnih i kolektivnih pristrasnosti.

Dr Zoran Pavlović

S obzirom na navedene kvalitete ove knjige, ona može biti namenjena širokoj čitalačkoj publici: od laika zainteresovanih za svakodnevne fenomene pamćenja i zaboravljanja, preko psihologa iz različitih oblasti, od psihoterapije i savetovanja do socijalne i političke psihologije, sve do sociologa, antropologa i umetnika, ali i neuronaučnika koji su zainteresovani za psihološko razumevanje fenomena pamćenja i sećanja. Jasna struktura i brojni primeri preporučuju ovu knjigu i za korišćenje u nastavi na različitim predmetima, kako iz oblasti psihologije pamćenja, iz socijalne i političke psihologije, tako i na uvodnim i opšteobrazovnim kursovima psihologije.

Dr Marija Branković

